

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ
(1919–1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsa KALAYCI

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE

KARS–2007

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

ATATÜRK DÖNEMİ'NDE TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİ
(1919–1938)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İsa KALAYCI

TEZ YÖNETİCİSİ
Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE

KARS–2007

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

İsa KALAYCI'ya ait "Atatürk Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)" konulu çalışma, jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesinin Unvanı, Adı ve Soyadı

İmza

Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE

Doç. Dr. Selçuk URAL

Yrd. Doç. Dr. Nebahat ORAN ASLAN

Bu tezin kabulü Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun
.../.../200 tarih ve/..... sayılı kararı ile onaylanmıştır.

UYGUNDUR

/ /

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürü

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	III
ÖNSÖZ	V
KISALTMALAR	VII
GİRİŞ	1

I. BÖLÜM

EMPERYALİZME KARŞI KURULAN ZORAKİ İŞBİRLİĞİ (1919–1921)

1.1. Kafkaslar'daki Gelişmeler	12
1.2. Türk-Sovyet İşbirliğinin Nedenleri	16
1.3. TBMM Açılmadan Önce Bolşeviklerle Yapılan Temaslar	22
1.4. TBMM'nin Açılması ve Düzenli İlişkilerin Başlaması	27
1.4.1. Birinci Moskova Müzakereleri	32
1.4.2. İkinci Doğu Harekâtı ve Türk-Sovyet İlişkilerine Etkisi	36
1.4.3. I. Doğu Halkları Kurultayı (Bakü Kongresi): 1–7 Eylül 1920	40
1.4.4. İkinci Moskova Müzakereleri	42
1.4.4.1. Moskova Büyükelçiliği'ne Ali Fuat Paşa'nın Atanması	45
1.4.4.2. Moskova'ya Gönderilen Büyükelçilik Heyeti'nin Mahiyeti	49
1.4.4.3. Türk Heyeti'nin Moskova Yolculuğu	50
1.5. Moskova Antlaşması'nın Hazırlanma Süreci	52
1.6. Mantık Evliliği: Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)	55
1.7. Moskova Antlaşması'nın Uygulanması	69

II. BÖLÜM

TÜRK –SOVYET İLİŞKİLERİNDE ARAYIŞLAR VE SORUNLAR (MART 1921-KASIM 1922)

2.1. Batum Sorunu	73
2.2. Enver Paşa Meselesi	77
2.3. Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) ve Türk-Sovyet Sınırının Tespiti	87
2.4. Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Belli Başlı Sorunlar	89
2.5. Liderler Zirvesi ve Ukrayna Antlaşması (2 Ocak 1922)	99
2.6. Moskova Hadisesi	101

III. BÖLÜM

DİPLOMATİK VE EKONOMİK DAYANIŞMA DÖNEMİ (1923–1934)

3.1. Lozan Antlaşması'nda Boğazlar Meselesi ve Türk-Sovyet İhtilafı (24 Temmuz 1923)	108
3.2. Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanı ve Akabindeki Gelişmeler	121
3.3. Tazelenen Nikâh: Paris Antlaşması (17 Aralık 1925)	126
3.4. Odessa Görüşmesi (12–14 Kasım 1926)	133
3.5. Silahsızlanma Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1927–1929)	135
3.5.1. Briand-Kellog Paktı'ndan Litvinov Protokolü'ne	139
3.6. Dünya Ekonomik Krizi Yılları: 1929–1933	143
3.6.1. Paris Antlaşması'nın Uzatılması (17 Aralık 1929)	146
3.6.2. Türk-Sovyet İlişkilerindeki Diğer Gelişmeler	148
3.6.3. İsmet Paşa'nın Moskova Ziyareti (26 Nisan 1932)	152
3.6.4. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi (18 Temmuz 1932)	157

IV. BÖLÜM

ÇIKARLARIN ÇATIŞMASI VE İLİŞKİLERİN BOZULMASI (1934–1938)

4.1. Soğuk Rüzgârlar: Balkan Antantı (9 Şubat 1934)	160
4.2. Akdeniz Güvenlik Paktı	169
4.3. Montrö Boğazlar Sözleşmesi (20 Temmuz 1936)	172
4.4. 1936–1937 Yıllarında Türk-Sovyet İlişkileri	178
4.4.1. Sınır Meseleleri	181
4.4.2. Ekonomik ve Ticari İlişkiler	182
4.5. Nyon Antlaşması ve Yol Ayrımı (14 Eylül 1937)	186
4.6. İkinci Dünya Savaşı Öncesindeki Gelişmeler	190
SONUÇ	194
BİBLİYOGRAFYA	201
EKLER	219
ÖZGEÇMİŞ	240

YÜKSEK LİSANS TEZİ**ATATÜRK DÖNEMİNDE TÜRK-SOYVET İLİŞKİLERİ (1919–1938)****İSA KALAYCI****KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI****Danışman****Doç. Dr. CİHAT GÖKTEPE****ÖZET**

Bu çalışmada 1919–1938 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri ele alınmıştır. Genel olarak, konu her yönüyle ve birbirine bağlantılı olarak irdelenmeye çalışılmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru gelişen uluslararası olayların Türk ve Rus ilişkilerine etkileri üzerinde durulmuştur. Birinci Dünya Savaşı sonrası ile İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemdeki gelişmeler Türk-Sovyet ilişkileri perspektifiyle değerlendirilmiştir.

Çalışma dört bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm; Ekim 1917 Bolşevik İhtilali ile başlayıp, Mart 1921 Moskova Antlaşması'yla son bulan dört yıllık bir dönemi içermektedir. Burada Türk-Sovyet ilişkilerindeki olumlu yaklaşma süreci ve bu bağlamda karşılıklı ziyarette bulunan heyetlerin çalışmaları konu edilmiştir.

İkinci bölümde; 16 Mart 1921'de imzalanan Moskova Antlaşması sonrasında Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan sorunlara değinilmiştir. Ayrıca Moskova Antlaşması'nın bir benzeri olan Kars Antlaşması da ele alınarak, Türkiye ve Sovyetlerin uluslararası arenada tanınma çabalarından doğan yaklaşma süreci değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, 24 Temmuz 1923 Lozan Antlaşması ile başlayıp, 9 Şubat 1934'e kadar olan on bir yıllık bir dönemi kapsamaktadır. Bahsedilen on bir yıllık sürede Dünya devletlerinin yeniden bir oluşum sürecinde olmaları ve Türkiye ile

Sovyetlerin izolasyondan çıkış anlayışıyla birbirlerine yakınlaşma stratejileri değerlendirilmiştir.

Dördüncü bölümde ise; Türk-Sovyet ilişkilerinin bozulmasına neden olan Balkan Antantı, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Nyon Antlaşması ile İkinci Dünya Savaşı arifesindeki diğer gelişmeler ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Boğazlar Meselesi, Bolşevizm, Çiçerin, Komünizm, Lenin, Moskova Antlaşması, Türk-Sovyet İlişkileri.

THESIS OF MASTER ART

**THE RELATIONS BETWEEN TURK-SOVIET IN THE PERIOD OF
ATATÜRK (1919–1938)**

İSA KALAYCI

KAFKAS UNIVERSITY

**THE INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DIVISION OF HISTORY**

SUBDIVISION OF HISTORY OF TURKISH REPUBLIC

Supervisor

Doç. Dr. CİHAT GÖKTEPE

ABSTRACT

In this study Turkish and Russian relations between 1919 and 1938 have been researched. In general, I try to study the subjects in detail and in connection with each other.

How the international affairs that developed through the end of the World War I influenced Turkey and Russia have also been discussed. The happenings after the World War I until the period of World War II have been researched from the perspective of Turkish and Russian relations.

This study consists of four chapters: the first chapter comprises four-year period beginning after October 1917 Bolshevik Revolution until March 1921 Moscow Treaty. In this chapter the reasons how Turkish and Russian relations started and the studies of committee's work visiting each other have been studied.

In the second chapter, the problems occurring in Turkish and Russian relations after Moscow Treaty on 16 March 1921 have been dealt with.

The third chapter comprises eleven-year period between July 1923 and February 1934. During this eleven year period since other countries was in a process of reformation, Turkey and Soviet Union was in a state of becoming closer to one another. The issues concerning above mentioned matter have been studied in the third chapter.

In the fourth chapter Balkan Treaty that caused rupture of Turkish and Soviet relations, Montreux Treaty, Nyon Treaty and the events after World War II have been studied.

Key Words: Atatürk, The Issue of the Straits, Bolshevism, Chicherin, Communism, Lenin, Moscow Treaty, Turkish and Soviet Relations.

ÖNSÖZ

Coğrafya; toplumlara yaşamaları, gelişmeleri, kuvvet oluşturmaları, başka toplumlarla ilişki kurmaları, kolaylıklar veya ihdas ettiği engeller, güçler çerçevesinde siyasi hedeflerin tespitini, uluslararası ilişkilerin şekillenmesini, tarihin akışını doğrudan veya dolaylı olarak etkiler. Ancak coğrafyaya politik bir mana ve değer kazandıran insandır. İki devletin karşılıklı dostluklarından veya düşmanlıklarından bahsederken anlatılmak istenen; o devletleri vücuda getiren insanların davranışlarıdır. İbn Haldun bu durumu “Beş Tavır Nazariyesi” ile gayet iyi açıklamıştır. Bu nazariyeye göre; devletler de tıpkı insanlar gibi, bazen iyi ilişkiler içerisindedir, bazen de düşmanca tavırlar sergilemektedirler. Araştırmasını yaptığımız konu da bu duruma paralellik göstermektedir. 1919–1938 yılları arasındaki Türk-Sovyet ilişkileri incelendiğinde ortaya çıkan manzara iki insanın birbirleriyle olan diyalogunu andırmaktadır. Zira bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerinde dostluklar, fedakârlıklar, anlayışlar, endişeler, kızgınlıklar, kırgınlıklar, güvensizlikler ve zaman zaman da düşmanlıklar göze çarpmaktadır.

1919–1938 yılları arasındaki dönem devletlerin ömrü dikkate alındığında kısa bir dönem olabilir. Diğer taraftan bu dönem; Balkanlar’dan Hazar’a kadar uzanan toprakların tarihinde hayati önem taşıyan bir zaman dilimini ifade etmektedir. Belirtilen dönemde bölgede sadece uluslararası ilişkilerin bütünü değil, aynı zamanda yerel siyasal yapıların temelleri ve çeşitli yerel toplumsal ve siyasal çıkarların yönetimlerine de değinilmiştir. Belirtilen yıllara damgasını vuran; savaş, devrim, hükümet değişiklikleri, dikta rejimleri ve uluslararası ittifaklardır. Diğer bir ifadeyle bu dönem diplomasi savaşlarına sahne olmuştur. Çünkü I. Dünya Savaşı’ndan sonra Habsburg, Romanof ve Kayı hanedanlarının imparatorlukları başta olmak üzere bazı devletler çökmüş, yerlerine yenileri filizlenmiştir. Topraklar el değiştirmiş, pek çok hükümet yıkılmıştır. Savaş alanındaki mücadelelerdeki kadar olmasa bile; cephedeki vuruşmaların ardından diplomatik manevralarla sınırlar değişmiş, istikrarlı ve kalıcı bir duruma gelmeleri yıllar almıştır. İşte bu hengâmede Türkiye yakınlık kurabileceği topluluk olarak Bolşevikleri görürken, Kızıllar da

Kemalistleri can simidi gibi algılamışlardır. Fırtınanın dinmesiyle birlikte toplu durum değişmiş, doğal olarak iki devletin politikalarındaki değişimde de bir ivme gözlemlenmiştir. Böylece dönemin konjonktürüne göre değişen politikalar ele alınmıştır.

Bu araştırmayı yapmamızın nedeni; konu hakkında yapılan çalışmalara yeni bilgi ve belgeler ışığında katkıda bulunmaktır. Araştırmanın amacı ise; Türk-Sovyet ilişkilerinin şekillenmesine neden olan etmenleri tespit etmek ve bu noktada Mustafa Kemal Paşa'nın oynadığı liderlik rolünü vurgulamaktır.

Çalışmayı yaparken yardımlarını esirgemeyen Hasan B. DOĞAN, Ercan CENGİZ, Ömer TOKKAN ve Levent AYABAKAN'a çok teşekkür ederim. İngilizce çevirilerdeki yardımlarından dolayı saygıdeğer Hocam Turan Özgür GÜNGÖR ve Serpil KARALAR'a şükran borçlu olduğumu belirtmeliyim. Her türlü problemimizi kendi problemi addeden ve çalışmamda adım adım beni aydınlatan lisans danışmanım Öğr. Grv. Oktay KIZILKAYA'ya nasıl teşekkür edeceğimi ise henüz bilemiyorum. Tez konumun seçilmesinde, araştırılmasında, yazılmasında ve değerlendirilmesinde; beni büyük bir sabırlılıkla dinleyen, motive eden, yol gösteren, muğlâk konuları aydınlatan, gerekli metotları en ince ayrıntılarıyla izah eden danışmanım Sayın Doç. Dr. Cihat GÖKTEPE'ye sonsuz minnet ve şükranlarımı sunarım. Sadece bu çalışmada değil, hayata dair yaptığı rehberlik için de ayrıca teşekkür ederim.

KISALTMALAR

AIİT	Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi
ATAM	Atatürk Araştırma Merkezi
Bkz	Bakınız
BCA	Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
BDT	Bağımsız Devletler Topluluğu
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
CAB	Kabine
Çeka	Rus Fevkalade Emniyet Teşkilatı
çev	çeviren
der	derleyen
düz	düzenleyen
ed	editör
Ens	Enstitüsü
FO	Foreign Office (İngiliz Dışişleri Bakanlığı)
haz	hazırlayan
HHK	Hariciye Halk Komiseri
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
KB	Kültür Bakanlığı
LBS	Lozan Boğazlar Sözleşmesi
MC	Milletler Cemiyeti
NKVD	Rus Fevkalade Organize Teşkilatı
Revkom	Batum ve Yöresinin Devrimci Komitesi
RKP (b)	Merkez Yürütme Kurulu
RSFSC	Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti
Sovnarkom	Halk Komiserleri Sovyeti
SSCB	Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği

TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TKF	Türkiye Komünist Fırkası
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TRMY	Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu
TTK	Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

Türk Tarihi'nin son üç yüz yıllık döneminde en yoğun ilişkiler Ruslarla olmuştur. XVI. yüzyıldan itibaren knezliklerini bir çatı altında birleştirerek siyasi birliğini tamamlayan Ruslar, Osmanlı Devleti için kuzeyden gelebilecek en büyük tehdit haline gelmişti. Bu tehlike, Çar I. Petro'nun sıcak denizlere inme politikasıyla artarak büyüyen bir hal almıştır ki uzun yıllar bu politikanın varyantları görülmüştür. Türk-Rus ilişkileri her zaman menfi yönde değil, bazen de müspet gelişmelere sahne olmuştur. 1492 yılında Kırım Hanı Mengli Giray'ın tavassutu ile III. İvan ve II. Bayezid arasında başlayan siyasi münasebetler,¹ 1515'de Rusların Azak ve Kefe şehirlerinde serbestçe alış-veriş yapabilmelerine² izin verilmesiyle resmiyet kazanmıştır. Bu girişimler aynı zamanda ilk siyasi münasebetler olarak telakki edilmektedir. Bundan sonraki Türk-Rus ilişkileri inişli-çıkışlı olarak kendini göstermiştir.

I. Dünya Savaşı'nı 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Mütarekesi'yle bitiren Osmanlı Devleti pek çok toprak kaybetmişti. İmparatorluktan geriye Anadolu ve Trakya kalmıştı. Bu durum savaşın son yılındaki beklenmedik bir gelişmeyle daha da karmaşık bir hal aldı. Kendisinden beklenin çok üstünde bir güç sergileyen Osmanlı ordusu, yakaladığı Kafkasları ele geçirme fırsatını kullanmıştı. Bu, Türklerle yapılan mütarekenin Kafkas topraklarını da İtilaf birliklerinin kontrolü altına alması demekti. Bölgeye egemen olan eski büyük güç Rusya, Bolşevik Devrimi'yle yıkılınca, Britanya İmparatorluğu 25 milyon insanı barındıran ve 400.000 mil karelik bir alan üzerinde, kendi koşullarını dayatabilecek tek güç olarak öne çıktı.³

İngiltere açısından bu iyimser tablonun dağılması fazla zaman almadı. Erken İngiliz hülyasının başarısızlığa uğramasını değerlendirirken iki temel etken saptanabilir: Anadolu'da hızla büyüyen bir ulusal direniş hareketinin ortaya çıkışı ve Bolşeviklerin Kafkaslarda meşruiyet kazanma yönündeki güçlü talepleri. Bu iki güç arasındaki pragmatik yakınlaşma karşısında İngilizler, söz konusu bölgeyi kontrol

¹ Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi**, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1993, s.117-118.

² Mustafa Reşit Tarakçıoğlu, **Ruslarla Olan Komşuluklarımız**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1996, s.14.

³ Bülent Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, Sermet Yalçın (Türkçesi), 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006, s.xiii.

etmek için gereken insan gücünü ve mali kaynakları toparlayamayacaklarını kabullenmek zorunda kaldılar. Asya'daki bu gelişmelere bir de Londra'daki hükümet aleyhtarlığı çalışmalar eklenince İngilizler için durum iyice nazikleşmişti. İngilizler şartları iyileştirmek için Yunanlıları taşeron olarak kullanmayı planladılar. Ancak atılan bu yeni İngiliz adımı meseleyi daha da çıkmaza soktu. Bu süreçte, Kafkaslarda sağlaştırılan Türk-Sovyet işbirliği, İngilizlerin bölgedeki nüfuzunu dengelemekte başarılı oldu. İngilizlerin Anadolu'daki Yunan ordusunu himaye etmesi ve Rusya'daki anti-Bolşevik Rus ordularına verilen İtilaf desteği, Gökay'ın ifadesiyle: “*Türk Ulusçularıyla Rus Bolşeviklerini birbirlerinin kollarına itti*”.⁴ Bu ifadeden yola çıkılarak belirtilebilir ki; Atatürk döneminde kurulan Türk-Sovyet dostluğunun temel omurgası bu denklem üzerinde şekillenmiştir. Ancak Türk-Sovyet İlişkileri ortak düşmana karşı sıkı bir hal alırken, zaman zaman da aksi yönde gelişmelere sahne olmuştur. Meseleye Sovyetler açısından bakıldığında İngiltere'nin bölgeye yerleşmesini engelleyecek her yol mübahtı. İngiltere açısından ise her ne olursa olsun Türkiye'yi bir peyk haline getirmek Britanya İmparatorluk Yolunun bekası için şarttı. Türkiye'ye gelince durum biraz farklıydı. Çünkü dönem itibariyle atacağı “Batıcılık” veya “Bolşevizm” yanlısı yanlış bir adım tehlikelerle doluydu. O nedenle iki büyük savaş arasındaki bu dönem de Türkiye tam anlamıyla bıçak sırtı bir dış politika izlemiştir.

Düvel-i muazzamanın XIX. yüzyıl boyunca giriştiği askeri, siyasi, dini, içtimai ve iktisadi gelişmeler; dünyayı XX. yüzyılın başında bir savaşa götürmüştür. 1914 yılında başlayan bu savaşa girerken Osmanlı Devleti'nin ne menfaatlerine uygun siyasal hedefleri ne de bunları temin edebilecek bir planı vardı.⁵ Ancak Cemal Paşa'nın da ifade ettiği gibi: “*Müdafaa ederek ölmekle, müdafaasız ölmek arasındaki farkı idrak etmek*”⁶ gerekir. Zira planlı olsun veya olmasın, bu savaş Osmanlı Devleti'ni etkileyecekti. Çünkü savaş planlarının birçoğu Osmanlı Devleti üzerine kurulmuştu. Türklerle Rusların birbirlerine karşı mücadele verdiği bu savaşta açılan Çanakkale Cephesi'nde Türklerin muvaffakiyeti İtilaf Devletleri'nin planlarını altüst etmiştir. Çünkü Rusya'ya yapılması düşünülen yardımın kesilmesi, Türk-Rus ilişkilerinde ılımlı bir dönemin başlamasına sebebiyet vermiştir. Savaştan usanmış olan her iki tarafta bir an önce barışı arzulamaktaydı. Bu o derecede belirginleşmişti

⁴ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.xiii.

⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Bi'rüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu**, İstanbul: [y.y.], 1938, s.51.

⁶ Cemal Paşa, **Hatırat**, Metin Martı (haz.), 5. Baskı, İstanbul: Arma Yayınevi, 1996, s.137.

ki Kafkas Cephesi'ndeki Rus askerleri Türk siperlerine “*Mı ne chotim Dardanell (artık Çanakkale Boğazı'nı istemiyoruz)*” yazılı mesajlar atmaktaydılar.⁷ Askeri cephede yaşanan bu ılımlı havaya bir de Bolşevik İhtilalinin eklenmesiyle I. Dünya Savaşı'nın sonu gözükmeye başladı. Çünkü “kayıtsız-şartsız barış” parolasını politika edinen Bolşeviklerin gizli anlaşmaları açıklamalarıyla, İtilaf Devletleri'nin planları açığa çıkmıştır. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleriyle yayımladıkları bildiriler Türk-Rus ilişkilerinde barış sürecinin başlamasını sağlamıştır. Bu nedenle Türk-Rus ilişkilerinin gelişiminde büyük önem taşıyan Bolşevik İhtilali'ne değinmek konunun daha iyi anlaşılmasına olanak sağlayabilir.

1917 yılında Rusya'da 27 Şubat⁸ ve 25 Ekim⁹ tarihlerinde olmak üzere iki ihtilal gerçekleşmiştir. Şubat İhtilali'ni yaparak yönetimi Çar II. Nikola'dan devralan ve “Geçici Hükümet” olarak bilinen Kerensky liderliğindeki hükümetin Dışişleri Vekili Milükov ve Harbiye Vekili Guçkov tarafından defalarca öne sürülen “zafere kadar savaş” ve “Boğazlar Ruslar'a aittir” sloganları başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer ittifak devletleri tarafından da hoş karşılanmamıştır.

Kerensky Hükümeti'nin 30 Haziran–11 Temmuz tarihleri arasında Avusturya cephesinde General Brussilov kumandasındaki yaptıkları taarruz Rusların mağlubiyetiyle sonuçlanmıştır.¹⁰ Bu mağlubiyet Rusya'da olan iç huzursuzluğu bir kat daha artırmıştır. Bundan dolayı halkın büyük çoğunluğun yanı sıra, cephedeki askerlerde artık barış istemekteydi. Bu durum Bolşevikler için barış ortamını doğurmuştur. Kerensky Hükümeti'nin “zafere kadar savaş” sloganına mukabil Bolşevikler “derhal barışın akdi ve savaşa son verilmesi” ve “toprağın derhal köylülere dağıtılması”¹¹ sloganıyla halk kitlesini yanlarına çekmeyi başarmışlardır. Halkın duygu ve düşüncesine kılavuz olanların başarıya ulaşacağı tezi böylece bir kez daha ortaya çıkmaktaydı. Öyle ki Petrograt'ta çoğunluk artık Bolşeviklerden yanaydı.¹²

Ekim 1917'de Lenin'in temel düşüncesi Rus halkını kendi tarafına çekmektir. Gizli anlaşmaları da açıklayacağını şu şekilde dile getiriyordu: “*Demokratik bir barış için temel koşul, ilhaklardan (işgallerden) geri çekilmektir. Bütün güçlerin*

⁷ Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998, s.35.

⁸ Yeni takvime göre 12 Mart. Bkz. Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: KB Yayınları, 1990, s.317.

⁹ Yeni takvime göre 7–8 Kasım. Bkz. Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.27.

¹⁰ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.324.

¹¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.325.

¹² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 325.

kaybettiklerini geri almaları gibi yanlış bir anlamda değil, hem Avrupa'daki hem de sömürgelerdeki tüm ulusların, hiçbir ayırım yapılmaksızın, özgürlüklerine ve ayrı devlet kurup kurmayacaklarına veya başka bir devlete katılıp katılmayacaklarına kendilerinin karar verme imkânına sahip olmaları gibi tek doğru anlamda. Barış koşullarını öneren Sovyet Hükümeti'nin kendisi derhal bu koşulların yerine getirilmesine yönelik adımlar atmalıdır; yani, bugüne dek bizi bağlayan, Çar'ın karar verdiği ve Rus kapitalistlerine Türkiye, Avusturya, vb yağmalama sözü veren gizli antlaşmalar açıklanmalı ve reddedilmelidir. Sonra, Ukraynalıların ve Finlilerin taleplerine karşılık vermeliyiz; onlara ve Rusya'daki Rus olmayan bütün uluslara, ayrılma hakkı da içeren tam bir özgürlük sunmalıyız. Aynı koşulları Ermenistan'a da sağlamalıyız; bu ülke gibi, işgal ettiğimiz Türk topraklarını da boşaltma sözü vermeliyiz.”¹³

Rusya'da gelişen bu olaylar neticesinde Lenin'in¹⁴ idare ettiği Komünist Bolşevik Partisi, 25 Ekim (7–8 Kasım) 1917'de Petrograt'ta yaptıkları bir hükümet darbesiyle “Geçici Hükümeti (Kerensky)” devirerek iktidarı ele geçirdi.¹⁵ Birkaç saat içerisinde gerçekleşen bu ihtilal,¹⁶ Şubat İhtilali gibi birkaç hafta sürmediği gibi birkaç gün içerisinde başta Moskova olmak üzere Rusya'nın önemli şehirlerinin Bolşeviklerin eline geçmesiyle sonuçlanmıştır.¹⁷ İhtilalin böylesine hızlı şekilde yapılmasında Yahudilerin büyük rol oynadığını savunan görüşler de mevcuttur.¹⁸ Sonuçta ne olursa olsun ihtilal tutmuş ve Rusya'da hızla benimsenmiştir.

Ekim (October) İhtilali olarak da bilinen bir devrim sonrası Rusya'nın her tarafında “Sovyet” sistemine dayanan Komünist Partisi'nin tahakkümü altında bir rejim kurulmaya başlandı. Kurulan yeni rejimin en yüksek organı; başında Lenin'in bulunduğu “Halk Komiserleri Sovyeti (Sovnarkom)” idi. Bu rejimin esas gayesi dünya ihtilali yapmaktı.¹⁹ Dünya ihtilalinin birinci basamağı olarak gördükleri kendi ülkelerinde rejimin sağlam zemine oturması için, ihtilalin hemen ertesi günü yani 26

¹³ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.1–2.

¹⁴ 1920'lerde Lenin'i ziyaret eden Russell'ın Lenin hakkındaki izlenimleri şudur: Tarihin materyalist görünüşünü hisseder ve yaşamı kanlıdır. Anladığı teoride istekli, anlamadığı veya katılmadığında şiddetli bir profesöre benzer. Bkz. Bertrand Russell, **The Practice and Theory of Bolshevism**, London: Unwin Boks, 1962, s.26–27.

¹⁵ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.326; Viladimir İlyiç Lenin, “Rusya'da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği”, **Partizan Savaşı**, 3. Baskı, İstanbul: Yar Yayınları, 1994, s.183.

¹⁶ Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.27.

¹⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.326.

¹⁸ Lenin Qulianov, Troçki, Nachamkes, Martoff, Zinoviev, Kamanev, Urutsky, Meschkovky gibi ileri gelen Bolşeviklerin Yahudi olması bu düşünceyi desteklemektedir. Bkz. General Netcheolodon, **Rus İhtilali ve Yahudiler**, Vecdi Bürün (çev.), 2. Basım, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996, s.10–11.

¹⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.325–326.

Ekim 1917’de bir “Barış Dekreti”²⁰ yayımladılar. Buna göre; bütün muharip devletler hemen harbe son vermeli, mütareke akdedilmeli, ilhaksız- tazminatsız barış yapılmalıydı.²¹ Bu dekretteki ilhaksız- tazminatsız barış hiç şüphesiz Osmanlı Devleti’nin lehineydi. Ancak Almanya ve Avusturya bu duruma karşı oldukları için Rusya’nın ilhaksız- tazminatsız barış isteği ilk aşamada kabul görmemiştir. 26 Ekim 1917’de yayımlanan bu dekretten beklediği sonucu alamayan Sovyet Hükümeti bu defa Almanya ile ikili mütareke isteğinde bulundu. 22 Kasım 1917’de Rus Orduları Başkumandanı General Duchonin’e Almanlarla mütareke akdedilmesi için temsilci olarak görevlendirildi. Ancak General Duchonin bunu reddetti. Bu suretle Duchonin Sovyet Hükümeti’ni karşısına aldı. Barış yapılmasını istemeyen itilaf devletleri de generali desteklediler. Bu durum yeni rejimi büyük bir sıkıntıya sokmuştur. O nedenle biran önce yeni rejimi dış güçlere tanıtmak gerekliydi. Burada dikkat çeken nokta yeni yönetimin her şartta barış aramasıdır. Çünkü gerekli olan barış ortamı sağlanmaz ve binlerce asker köylerine dönmezlerse; Bolşeviklerin sonunun da Kerensky Hükümeti’in sonu gibi olma ihtimali vardı.

8 Kasım’da yönetimi ele geçiren Bolşevik idaresindeki Sovnarkom’da Lenin başkan, Troçki Dışişleri Bakanı, Stalin Milliyetler Bakanı idi.²² 23–31 Ocak 1918’de Bolşevikler, Rusya Sosyalist Federatif Sovyet Cumhuriyeti (RSFSC)’ni ilan ettiler. 10 Temmuz 1918’de de RSFSC’nin ilk anayasası kabul edildi. 30 Aralık 1922’de RSFSC, Ukrayna, Belarus ve Kafkas Cumhuriyetleri’nin katılımıyla Moskova’da Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) kuruldu. 26 Ocak- 2 Şubat 1924’te SSCB’nin ilk anayasası kabul edildi.²³ Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı üzere, 1918–1923 yılları arasında Rusya’daki resmi hükümetin adı RSFSC’dir. Onun için bu dönemde yapılan yazışmaların hangi hükümetle olduğunun daha iyi anlaşılması ve Sovyet Hükümetiyle SSCB arasındaki anlam bulanıklığını gidermek amacıyla böyle bir açıklama yapılmıştır.

²⁰ “İlhaksız-Tazminatsız Barış” ve “Halkın Kendi Kaderlerini Kendilerinin Belirlemesi” prensibine dayanan bu dekrette Lenin, özellikle dünyanın en ileri üç ülkesinin -İngiltere, Fransa ve Almanya- sınıf bilinçli işçilerine üç aylık, acil bir ateşkes öneriyordu. bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.1–2.

²¹ Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.28.

²² Stalin, Lenin tarafından Halk Komiserliği görevine getirildi. Görevi; ülke içindeki farklı milliyetlere mensup toplulukların milliyetçi düşünce ve hareketlerini bastırmaktı. Bu işi yaparken çok kan döken Stalin’e 1919’da işçi ve köylü komiserliği de verildi. Bkz; Nihat Kaşıkçı-Hasan Yılmaz, **Aras’tan Volga’ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, 2. Baskı, Ankara: TÜRKAR, 2000, s.122–124.

²³Erel Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler” , **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.155.

Brest-Litovsk’da varılan anlaşma gereğince, Türkiye ile Rusya arasındaki harbe son vermek ve Kafkas Cephesi’ndeki mütareke şartlarını tayin ve tespit etmek üzere ayrı bir uzlaşma yapılması gerekiyordu. Bu amaçla Rusların işgali altında bulunan Erzincan²⁴ şehrinde Türk-Rus murahhasları buluştular. Türk heyeti III. Ordu Kurmay Başkanı Miralay Ömer Lütfü Bey’in başkanlığında, Binbaşı Hüsrev Bey ve Yüzbaşı Yakup Bey’den oluşuyordu. Rus heyetinde asker ve sivil karışık olup, Sovyet ihtilalinin karakterini taşımaktaydı. Heyetin başında Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Major Vişinskiy vardı. Müzakereler uzatılmadan 5/18 Aralık 1917’de 14 maddelik mütarekenin imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.²⁵ Bu mütareke ile 29 Ekim 1914’te başlayan Türk- Rus savaşına son verilmiştir.²⁶ Mütarekede özetle:

Her iki tarafta askeri müdahalelerde bulunmayacak, sınır ihlali yapılmayacak, demerasyon hattı tespit edilecek, bölgeye askeri yardımda bulunulmayacak, her iki taraf da mütarekeyi değiştirici ve tamamlayıcı mahiyette tekliflerde bulunabilecekti.

Erzincan Mütarekesi’nin akdi münasebetiyle, Anadolu’daki Türk makamları ilk defa Bolşevik Rus makamlarıyla bir araya gelmiştir.²⁷ Bu mütareke şartları, bundan sonra yapılacak görüşmeler için bir hazırlık oluşturmuştur. Ayrıca mütarekeyi müteakip Ruslar 26 Şubat 1918’de Erzincan’ı, 27 Şubat’ta Trabzon’u, 12 Mart’ta Erzurum’u ve 2 Nisan’da da Van’ı boşalttılar.²⁸

Mart 1917’de Almanların, Rusya cephesinde 76 tümeni olup, İtilaf Güçleri bunların batıya kaydırılmasını istemiyordu. Çünkü 2.000.000²⁹ gibi yüksek sayıdaki Alman askerinin Rus cephesinden batı cephesine aktarılması, bir Alman zaferi ihtimalini oldukça arttıracaktı. Bu yüzden, Almanlarla müttefiklerini doğuda oyalamak hayati önem taşımaktaydı. 21 Kasım’da İşçi ve Köylü Temsilcileri Sovyeti Merkez Yürütme Komitesi toplantısında da konuşma yapan Troçki, İngiltere’nin, Bolşeviklerin barış çağrısına karşı en düşmanca tutumu takınacak güç olması

²⁴ Ruslar 1916’da yaptıkları genel bir taarruzla Erzurum, Muş, Bitlis, Trabzon ve Erzincan’ı ele geçirmişlerdi. Bkz. Cihat Göktepe, “**Birinci Dünya Harbinde Konya’dan Şehid Olanlar Üzerine Bir İnceleme**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993, s.16.

²⁵ Erzincan Mütarekesi; merkezdeki Sovyet Hükümeti ile değil, Petrograd’taki Sovyet Hükümeti’nin asla tanımadığı “Mavera-i Kafkas Konfederasyonu” ile imzalanmıştır. Mamafih merkez Sovyet Hükümeti’nin bu sıralarda barış siyasetini şiddetle takip ettiği cihetle, Kafkas Cephesi’nde de ateş kesilmesine karşı durmamıştır. Bkz; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.333.

²⁶ Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789–1999)**, 5. Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000, s.47.

²⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.332–334.

²⁸ Süleyman Kocabaş, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul: Vatan Yayınları, 1989, s.401.

²⁹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.3.

ihtimalini vurguluyordu.³⁰ Bunun anlamı, İngiltere'ye karşı temkinli hareket etmek gerekiyordu. Kızıl Ordu Generali Troçki'nin yaptığı bu açıklama Türklerin yanında, İngilizlere karşı hareket etmenin sinyallerini veriyordu.

26 Kasım 1917'de Sovyet Hükümeti, Alman Orduları'nın Doğu Cephesi'ndeki Komutanlığı'na müracaat ederek derhal bir mütareke istedi. Almanların da lehine olan bu istek kabul edilmiş ve 2 Aralık 1917'de başlayan müzakereler, 4 Aralık'ta bir mütarekeyle sonuçlanmıştır. 15 Aralık 1917'de mütareke genişletilerek, Brest-Litovsk'da; Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Osmanlı Devleti ile Rusya arasında mütareke akdedildi. 11 maddeden oluşan mütarekeyi Türkiye (Osmanlı) adına Berlin Askeri Ataşesi Zeki Paşa imzaladı. Bolşevik Rusya adına ise A. Joffe, L. Kamanev ve Bitsenko imzaladılar. Bu antlaşma Türkiye ile Sovyet Rusya arasında imzalanan ilk resmi vesikadır.³¹

15 Aralık 1917'deki mütareke şartları gereğince 20 Aralık 1917'de anlaşma için müzakereler başladı. Alman heyetinin başkanlığını Doğu Orduları Komutanı General Max Hoffmane yürütüyordu. Türk heyetine ise Berlin Büyükelçisi İbrahim Hakkı Paşa başkanlık ediyordu ve Başmüsaviri Zeki Paşa'ydı. Rus heyetinin başında ihtilalcilerden Alfred Joffe vardı ve diğer üyeler Kamenev, Sokolnikov, Karahan, Bayan Bitsenko'dan oluşuyordu. Müzakerelere başlandığında Alfred Joffe, "İlhaksız-tazminatsız barış" yapılmasını ve milletlere "otodeterminasyon (self-determination)" prensibinin uygulanmasını istedi.³² İlhaksız- tazminatsız barış Almanlar tarafından sıcak karşılanmadı. Bundan dolayı müzakereler uzamıştır. O dönemde Sovyet Hükümeti'nin içinde bulunduğu durum, pazarlık imkânlarını kısıtlıyordu. Tartışmalı geçen görüşmeler neticesinde 3 Mart 1918'de antlaşma imzalanmıştır.³³

Barışın imzasından sonra Alman taarruzu durmuş ve Sovyet Rusya üzerine çöken büyük tehlike ortadan kalkmıştı. Bu suretle Brest-Litovsk Barışı Rusya'da Sovyet rejimi ve Komünist Partisi'nin tahakkümünün devamına imkân vermiştir. Yapılan antlaşmayla, Türk Ordularına Kafkaslarda ilerlemeleri için paha biçilmez değerde, diplomatik açıdan uygun, yasal bir çerçeve sağlıyordu. Diğer taraftan, Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurmak artık mevzubahis olmadığı gibi Elviye-i Selase'nin (Kars, Ardahan, Batum'un) Türkiye'ye ilhakını sağlayacak maddeler

³⁰ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.8.

³¹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.332.

³² Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.175–176.

³³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.349.

içermekteydi.³⁴ Self- determination³⁵ prensibine uygun olarak Elviye-i Selase’de yapılacak nüfus sayımı neticesinde buraların Türkiye’ye verilmesi öngörülmüştür. Kısacası Brest-Litovsk Barışı’na göre Türkiye’nin sınırı 1877-1878’deki gibi olacaktı. Antlaşmaya göre Elviye-i Selase’nin geleceği self-determinationa göre belirlenecekti. Ancak Rus askerinin bölgeden çekilmesini takiben yerlerini Ermeni ve Gürcü kuvvetleri almaya başlayınca, Osmanlı Devleti 15–28 Ağustos 1918 tarihli Padişah buyruğu³⁶ ile 14 Nisan’da Batum’u Gürcülerden, 23 Nisan’da Kars’ı Ermenilerden geri aldı.³⁷ Bu iki bölgeye Türk Ordusunun girmesiyle Türk–Rus ilişkileri de yeni bir mahiyet kazanmıştır. Çünkü bundan sonraki Türk–Rus münasebetleri bu bölgelerdeki nüfuz mücadelesine göre şekillenmiştir.

Gerek İngiliz gerekse Rus dış siyasetinde Türk Boğazları büyük bir yer tutmuştur. Özellikle XIX. yüzyıldaki gelişmeler bunu açıkça ortaya koymuştur. XX. Yüzyıla gelindiğinde ise durum yine pek farklı değildi. Derinleşen egemenlik çatışması, iki büyük gücün Boğazların statüsüne yönelik yaklaşımlarına da yansımıştı. Her iki tarafta da devletleri adına hayati olduğuna inandıkları ve tehlikede bulunan çıkarlarının Boğazlar bölgesinde odaklaştığı inancı hâkimdi. Öte yandan, Boğazlar her iki devletin ticaret ve deniz yollarının bir kısmını ya da girişini oluşturuyor ve bu çekişmeye stratejik ve lojistik bir sorun görüntüsü veriyordu.

Rusya’nın yakın tarihinde iki ana hedef kesintisiz sürmüştür. Bunlar; Karadeniz üzerinden gelecek düşmanca bir saldırıyı engellemek ve güneydeki sıcak denizlere çıkmak üzere Boğazları açık tutmak. Askeri açıdan Boğazlar, Çarlık Rusyası için, diğer devletlerin Karadeniz’e serbest girişi Rusya’nın kıyılarına saldırmasını mümkün kılacağından, “*Aşilin topuğu*”ydu.³⁸ Diğer taraftan, Kafkasların doğal kaynakları ve Ukrayna tahılı için ticari çıkış kapısı da olan Boğazlar, imparatorluğun ekonomik refahı açısından kilit öneme sahipti. Aynı şekilde, Akdeniz’deki hâkim güç olan İngiltere açısından da, Rusların Boğazlardan geçişi, Doğu Akdeniz, Ortadoğu ve Yakındoğu’daki İngiliz egemenliği açısından bir tehditti. Karadeniz, İngiliz donanmasının Rusya karşısında üstünlük kurabileceği en

³⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.349.

³⁵ Self-determination şartları Wilson Prensipleri’nin 12. maddesinde de ele alınmıştır.

³⁶ Yaşar Akbıyık, “Milli Mücadele’de Doğu Cephesi”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Kemal Çiçek-Salim Koca (edl.), C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.151.

³⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.408.

³⁸ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.xiv-xv.

stratejik deniz olarak görülüyordu.³⁹ Bu, İngilizlerin neden hep Türk Boğazları'ndan istedikleri zaman geçiş hakkı elde etmek istediklerini açıklamaktadır.

Bu çalışmanın amacı, ülkeyi, Türkiye'deki Kurtuluş Savaşı ve sonrasındaki milliyetçi hareket üzerine değerlendirmelerle birlikte, dış politika, ekonomi, kültür, ideoloji ve diplomasiyle bağlantılı bir çerçevede ele almaktır. Yapılan çalışmalar sonucunda bu konuların genellikle birbirinden farklı değerlendirildiği sonucuna varılmıştır. Bu sebeple konular tek çatı altında birbiriyle ilintili olarak izah edilmeye çalışılmıştır. Bunu yapmaktan kasıt, sadece bölgedeki uluslararası rekabeti gözler önüne sermek değil, aynı zamanda modern Türkiye Tarihi hakkındaki temel varsayımların bazılarını irdelleyerek yeni bir bakış açısıyla değerlendirmektir. Doğal olarak konunun merkezinde ikili ilişkilerde etkin bir rol oynayan Mustafa Kemal Atatürk ve faaliyetleri yer almıştır. Ayrıca yeni kurulmuş olan büyük kıvılcık gücü ile Dünyanın süper güçlerinden biri olan İngiliz rekabetinin Türkiye'ye etkilerini açıklamaktır. Diğer taraftan 1774'ten beri izlediği "Batıcılık" politikasını Türk-Sovyet ilişkileri çerçevesinde değerlendirmektir. Çalışma Mustafa Kemal'in Milli Mücadele'yi başlattığı tarih olan 1919 yılı ile başlayıp, yine Mustafa Kemal'in vefat ettiği 1938 yılıyla son bulmaktadır.

Bu çalışma bir taraftan Rusya, Kafkasya, Balkanlar ve Türkiye'de gelişen olayları Sovyetler ve Avrupalı devletlerin (özellikle İngiltere, Fransa ve İtalya) oynadığı rol bağlamında ele almaktadır. Diğer taraftan birçok gücün Balkanlar, Türkiye ve Kafkaslar'da yaşanan olaylardaki özel sorumluluklarının ve bu gelişmelerin her bir ülkenin daha geniş bir dış politika kaygılarına etkilerinin analizini de yapmaktadır. Doğaldır ki; uluslararası politikalar incelenirken Türk-Sovyet ilişkilerine etkisi açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur.

Çalışmanın odak noktasını Türk-Sovyet ilişkilerine her yönüyle etkisi olan olaylar oluşturmaktadır. İlk etapta hem Bolşeviklerin verdiği iç savaş, hem de Türk-Yunan Savaşı'ndaki askeri çatışmaların ikili ilişkilere yansımaları söz konusudur. Dolayısıyla bu dönemde her iki taraf için de dâhili meseleler daha çok önem arz etmesi nedeniyle dış politika ikinci planda kalmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerine etki eden diğer devletlerin iç koşulları ve iktidar mücadeleleri genel sürecin bir parçasını oluşturduğundan, sadece bu ülkeler arasındaki rekabetin yansımaları tartışılmıştır.

³⁹ Boğazlar Meselesi hakkında yapılan en ciddi çalışmalardan biri olan ve 463 sayfadan oluşan eser de Boğazlar üzerine yapılan tüm hesapları ortaya koymaktadır. Bkz. Cemal Tukin, **Boğazlar Meselesi**, Bülent Aksoy (yay. haz.), Birinci Baskı, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1999.

İngiliz-Sovyet rekabetinin Türk-Sovyet ilişkilerine etkisi 1921 yılı ortasında Kafkasların Sovyetleştirilmesiyle sona ererken, birçok sorun varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Tüm bu yaşananlar ise Türkiye'deki olayların seyrini etkilemiştir. Lozan Antlaşması sürecinde yaşanan Türk-Sovyet yakınlaşması, 1925 yılında yapılan Paris Antlaşması'yla doruğa çıkmıştır. 1929, 1931 ve 1935 yıllarında yapılan ittifakların temeline bakıldığında Moskova Antlaşması'nı görmek mümkündür. Başka bir ifadeyle; bu dönemdeki Türk-Sovyet ilişkilerinin en can alıcı noktasını ve şekillendirici rolünü 16 Mart 1921 tarihli Moskova Antlaşması oluşturmaktadır.

Araştırmanın kapsamını yukardaki değinilen konular oluşturmaktadır. Çalışma dört bölümde ele alınmıştır. Bunlardan I. bölüm; ilişkilerin en kesif olduğu 1919 yılından başlayıp, Moskova Antlaşması'na kadar olan dönemi kapsamaktadır. İkili ilişkilerde yaşanan temel sorunlar ve her iki tarafın da uluslararası arenada tanınma teşebbüslerinin anlatıldığı II. bölümde; Mart 1921-Kasım 1922 tarihleri arası ele alınmıştır. Lozan Antlaşmasıyla başlayıp, 1934 yılındaki Balkan Antantı'na kadar olan süredeki ilişkilerin anlatıldığı III. bölüm; her iki devletin de yalnızlıklarını paylaştıkları diplomasi devresini içermektedir. IV. Bölümde ise; ilişkilerin soğumasına neden olan Balkan Antantı, Montrö Boğazlar Sözleşmesi, Nyon Antlaşması ve İkinci Dünya Savaşı öncesindeki gelişmeleri kapsayan ve Atatürk'ün ölümüyle son bulan 4 yıllık bir zaman dilimini izah edilmektedir. Bölümlerin belirlenmesindeki ana ölçüt, Türk-Sovyet ilişkilerinin olumlu veya olumsuz yön değiştirmesine neden olan hadiseler olmuştur.

Bu araştırma konusunu belirlemenin nedeni ise; Türk-Sovyet ilişkilerine dair Atatürk dönemini kapsayan geniş çaplı bir çalışma ortaya koyma düşüncesidir. Konu hakkındaki en kapsamlı ve referans denilebilecek kaynaklardan biri olan Kamuran Gürün'ün "*Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*" adlı eseridir. Yapıt iyi bir çalışmanın ürünü olmakla birlikte, bilgi eskimesi söz konusudur. Eserin ilk bölümleri Kazım Karabekir'in "*İstiklal Harbimiz*" adlı hatırasını esas almıştır kanaatindeyiz. Bununla birlikte bu çalışmadan fevkalade istifade ettiğimizi belirtmeliyiz. Çalışmamızda sıkça faydalandığımız diğer bir eser de Bülent Gökay'ın "*Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye*" konulu eseridir. Konuları her iki ülkeye de üçüncü kişi gözüyle bakması ve Türkiye'nin doğu-batı politikaları noktasında iki taş arasında kalmasını mükemmel bir şekilde ortaya koyması açısından kıymetli bir eser olarak belirtilebilir. Bu çalışmada, Gökay'ın çalıştığı dönemi de kapsayacak şekilde devam eden zaman dilimi, Türk-Sovyet ilişkileri

açısından, irdelenmeye çalışılmıştır. Gökay eserinde olayları daha çok uluslararası ilişkiler perspektifinden değerlendirmiştir. Bu çalışmada hadiseler iç siyasal gelişmeler de dikkate alınarak ve tarihçi anlayışıyla analiz edilmiştir. Diğer taraftan, Raşit Tacibayev'in "*Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1925–1945)*" adlı doyurucu bilgiler bulunan doktora çalışması, olaylara Sovyetler perspektifinden bakması hasebiyle ve dönemsel olarak çalışmamızdan ayrılmaktadır. Rem Kazancyan'ın "*Bolşevik-Kemalist-İttihatçı İlişkileri*" çalışmasından, ismi kadar kapsamlı olmadığı ve yeterli analizlerin yapılamadığı gerekçesiyle çok fazla istifade edilememiştir.

Araştırma yapılırken kronoloji takip edilmeye çalışılmıştır. TC Başbakanlık Arşivi'nin yanı sıra dönemin Türkiye basınından da istifade edilmiştir. Fakat çalışmamıza özgünlük katan asıl nokta Türk-Sovyet ilişkilerinde en etkili devlet olan İngiltere'nin Dışişleri Arşivi'nden istifade etmiş olmamızdır.

Konuyla ilgili olarak "*Nutuk*", "*İstiklal Harbimiz*", "*Moskova Hatıraları*", "*Siyasi Hatıralar*", "*Milli Mücadele Hatıraları*", "*Vatan Hizmetinde*", "*Moskova ve Sakarya Hatıraları*", "*Bitmeyen Savaş*", "*Görüşlerim*", "*Cehennem Değirmeni*", "*İmparatorluktan Cumhuriyete*", "*İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay*", "*Gezi Notları*", "*Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*", "*Partizan Savaşı*", ve "*Doğu'da Ulusal Kurtuluş Hareketleri*" gibi Türk Milli Mücadele ile İnkılaplar dönemini aydınlatan ve Rusya'da üst düzey görevlerde bulunmuş kişilerin hatıralarından da yararlanılmıştır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki, hatıraların öznellikleri dikkate alınarak bilgiler hassas bir şekilde değerlendirilmiştir. Ayrıca ismini sayamayıp da bibliyografya kısmında sunulan birçok telif eserden de faydalanılarak özgün, bilimsel bir çalışma ortaya konulmaya büyük bir itina gösterilmiştir. Bütün bunlara rağmen hatalarımız da olmuştur.

I. BÖLÜM

EMPERYALİZME KARŞI KURULAN ZORAKİ İŞBİRLİĞİ (1919–1921)

1.1. Kafkaslar'daki Gelişmeler

Bolşevik Devrimi'nden sonra Kafkasya İngiliz çıkarları açısından en hayati bölge olarak öne çıktı. Britanya imparatorluğu Kafkasları stratejik açıdan uzun zamandan beri İran, Afganistan ve Hindistan'daki iktidarı açısından çok önemli görüyordu. Bolşevikler ateşkes önerince, İngilizlerde bölgenin bir kaosa sürükleneceği beklentisi oluştu. Bu da Kafkasları hem Alman hem de Türk orduları karşısında korunmasız bırakacaktı. Kafkasya'yı İttifak Güçlerine kaptırma ihtimali, İngiltere'nin bölgesel olduğu kadar genel çıkarları açısından da ciddi sonuçlara gebeydi. Kafkaslar İttifak Güçlerine, Azerbaycan petrol yatakları, Gürcistan'daki Tkibuli ve Tkvarçeli kömür madenleri, Çiatura manganez madenleri, Ermenistan'dan bakır ve Azerbaycan'dan demir olmak üzere sınırsız maddi kaynak sağlayabilirdi.¹ Mevcut durum karşısında İngiltere'nin mütarekeye yanaşmaması gayet normaldi.

Dikta rejimiyle yönetilen Sovyet Hükümeti² Brest-Litovsk Antlaşması'yla Elviye-i Selase'nin Osmanlı'da kalmasını kabul etmişti. Ancak Batum'un Türklerde kalmasına engel olmak istiyordu.³ Çünkü Osmanlı Devleti'nin Kafkaslar'daki Müslümanlar üzerinde nüfuz sahibi olmasını istemiyordu. Bunun yolu da büyük ölçüde Batum'dan geçiyordu. Zira Cemal Paşa'nın da belirttiği gibi; "Batum, Kafkasya'nın ortak limanı"⁴ mahiyetinde olması nedeniyle her iki devlet için de Kafkasların kilit noktası durumundaydı. Nitekim 28 Kasım 1917'de Transkafkasya'da "Mavera-i Kafkas Komiserliği" adıyla kurulan,⁵ daha sonra

¹ Gökyay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.12.

² 1918'de Petersburg'da toplanan meclis de Bolşevik olmayanlar çoğunluğu oluşturduğundan meclis dağıtılmış ve ülke dikta rejimiyle yönetilmeye başlamıştır. bkz; **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, [y.y.], Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1975, s.102; Abdullah Battal Taymas, **Rus İhtilalinden Hatıralar**, İstanbul: Güven Basımevi, 1947, s.81.

³ Uçarol, **Siyasi Tarih (1789–1999)**, s.481.

⁴ Cemal Paşa, **Hatırat**, s.154.

⁵ Bu dönemde Kafkasya idari taksimata göre iki ana kısma ayrılmıştır. Bunlardan biri Kuzey Kafkasya'dır ve Terek-Dağıstan Geçici Hükümeti kurulmuştur. Diğeri ise Transkafkasya olarak

“Mavera-i Kafkas Cumhuriyeti” adını alan ve 11 Mayıs 1918’de bağımsızlığını ilan eden devletin de Brest-Litovsk Antlaşması’nı tanımamasının en önemli nedeni Batum’u kaybetmek istememesinden kaynaklanıyordu.

Osmanlı Devleti Brest- Litovsk Antlaşması’yla Transkafkasya’da, üzerinde 600 bin kişinin ikamet ettiği 10.000 mil karelik bir toprak kazanmıştır. Bu suretle Türkler, Kafkasya’da kaybettikleri toprakları sadece 1914 Türk-Rus sınırına kadar değil, 1878 (Berlin Antlaşması) sınırına kadar geri aldılar.⁶ Böylece Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etmeyen Kafkas Hükümetleri, 4 Haziran’da yaptıkları yeni bir antlaşmayla çok daha ağır bir antlaşmaya imza atmış oluyordular.

Bunların yanı sıra Türklerin Kars ve Batum’u geri alması İngiliz ve Almanları da rahatsız etmiştir. Vehip Paşa komutasındaki “İslam Ordusu”nun Bakü’ye hücumu başlaması üzerine Rus ve Ermeniler İngilizlerden 25 Temmuz 1918’de yardım istediler. Bu istek İngilizler için kaçırılmaz bir fırsat olmuş, 4 Ağustos’ta Bakü’ye asker çıkarmışlardır. Ancak 15 Eylül’de şehrin Türklerin eline geçmesine mani olamadılar. Böylece 1918 Mayıs’ından itibaren başlayan Kafkasya Harekâtı sonucunda Osmanlı Devleti’nin sınırları Brest-Litovsk’da belirlenen sınırları aşarak Hazar Denizi’ne kadar uzadı. Bu ise Sovyet Hükümetinin tepkisine neden oldu. Bolşevikler 20 Eylül 1918’de Osmanlı Hükümetine bir nota vererek Elviye-i Selase’nin Türkiye’ye ilhakını tanımadığını ve Brest-Litovsk Antlaşması’nı feshettiğini bildirdi. Böylece Osmanlı Devleti ile Sovyet Rusya arasındaki siyasi ilişki kesildi.⁷

Osmanlı askerinin Hazar’a kadar ilerlemesi İtilaf devletlerinin de çıkarına ters düşüyordu. Çünkü Bakü’nün Türklerin eline geçmesi demek, Kafkasların tamamının Türk hâkimiyetine girmesi demektir.

Kafkaslar’daki egemenlik yarışının en can alıcı noktasını Bakü oluşturmaktaydı. Bakü’nün önemi hiç göz ardı edilecek türden değildi. Bölgeyi ele

bilinen Güney Kafkasya’dır ve Transkafkasya Komiserliği (Zakavkom) kurulmuştur. Zakavkom; 3 Gürcü, 3 Azeri, 3 Ermeni ve 2 Rus’tan oluşuyordu. Menşevik bir Gürcü olan Gegeçkori komiserliğinin başkanlığına, aynı zamanda dışişleri ve çalışma komiserliğine seçildi. Yeni Transkafkasya hükümeti, Kurucu Meclis toplanana kadar iktidarı elinde tutma niyetinde olduğunu açıkladı. Rus Kurucu Meclisi’nin 19 Ocak 1918’de de Bolşeviklerce feshedilmesinin hemen ardından, Transkafkasya Komiserliği delegeleri bağımsız olarak hareket etmeye başladılar. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan temsilcilerinin katılımıyla bir temsilciler meclisi, Seym, oluşturuldu. 1918 Nisan’ında Seym, Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti’ni ilan etti ve yürütme yetkisine sahip bir hükümet kuruldu. Bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.18–19; Hüsamettin Yıldırım, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914–1918)**, Birinci Baskı, Ankara: Kök Yayınları, 1990, s.110.

⁶ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.25–26.

⁷ Uçarol, **Siyasi Tarih (1789–1999)**, s.481–485.

geçirme arzusu başlıca üç devleti karşı karşıya getiriyordu: İngiltere, Sovyet Rusya ve Türkiye. İngiltere'nin Kafkasya politikasını Haziran 1919'da yapılan Savaş Kabinesi toplantısında Lloyd George şöyle açıklıyordu: “Bizim için, Bakü'nün Türklerin elinde olması ‘Rus Ayısı’nın elinde olmasından daha iyidir.”⁸ Çünkü Lloyd George, Türklerin, İngilizlerin doğudaki çıkarları açısından tehlike oluşturmaları ihtimalinin olmadığına inanıyordu. Oysa Rusya, eğer ilerde yeniden ayağa kalkarsa, tehdit oluşturabilirdi. Ruslara göre; Bakü'nün Türklerin elinde olması, ‘İngiliz Tilkisi’nin elinde olmasından daha iyiydi.⁹ İngiliz-Rus çatışması hiç şüphesiz ‘Türk Kurtu’nun işine yarıyordu.

Osmanlı Ordusu’nun Bakü’yü alarak kazandığı avantajlı durum fazla uzun sürmemiştir. 30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi’nin 11. maddesinde yer alan “İran’ın kuzeybatısında ve Güney Kafkasya’daki Osmanlı kuvvetleri derhal savaştan evvelki hudutlarının gerisine çekilmesi hususunda evvelce verilen emir icra edilecektir.” hükmü gereğince Osmanlı Ordusu altı hafta içinde Kafkasya’yı tahliye edecekti.¹⁰

24 Aralık 1918’de Tuğgeneral Forestier Walker komutasındaki 7 000 kişilik İngiliz XXVII. Tümeni’nin Batum’a çıkmasıyla şehir resmen İngiliz askerinin işgaline girdi. İlk önce İngilizler Batum’a İngiliz bayrağını çektiler ve 24 Aralık akşamından itibaren Batum’daki Osmanlı bayraklarının indirilmesini Türk makamlarından resmen istediler.¹¹ Doğal olarak bu istek Türk yetkililerinin tepkilerine neden olmuştur.

Türklerin Bakü’yü almalarının üzerinden daha iki ay bile geçmeden I. Dünya Savaşı resmen sona erdi ve bütün bölgenin hâkimiyeti Osmanlı ve Alman ordularından, galip İngiltere ve müttefiklerinin eline geçti. Savaştaki bütün rakiplerinin yenilgiyi kabul etmesi ve Bolşeviklerin iç savaşla uğraşması İngiltere’nin doğuda Hazar Denizi’nden batıda Boğazların Avrupa hinterlandına kadar uzanan toprakların geleceğini yeniden belirleme gibi eşsiz bir fırsata konu.¹²

⁸ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.30.

⁹ George Orwell, devletlerarasındaki rekabeti intak yoluyla ve Dünya liderlerine uyarlayarak bir hayvan çiftliğine benzetmektedir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. George Orwell, **Animal Farm**, New York: Harcourt Brace, 1945

¹⁰ Selçuk Ural, “**Vilayat-ı Şarkiyе’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**”, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: A.Ü. Sosyal Bilimler Ens., 2002, s.106

¹¹ Mustafa Budak, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, **Kafkas Araştırmaları**, C.III, İstanbul: Çetin Matbaası, 1997, s.132.

¹² Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.43.

Mondros Mütarekesi'nden sonraki gelişmeler Türk Milleti'nde bir infiale sebebiyet vermediği gibi iyi bir teşkilatlanma örneği göstererek, -Wilson Prensipleri'ne de uygun olarak bölgede halk oylaması yaptılar. 19 yaşını doldurmuş erkek nüfusun katıldığı halk oylamasında ilhaka “evet” için, üzerinde kırmızı ay-yıldız bulunan beyaz; ilhaka “hayır” için de mavi kâğıt kullanılmıştır.¹³ Seçim sonucunda 5 Kasım 1918'de “Kars İslam Şurası” adıyla ilk milli-siyasi teşkilatı kurdular. Bu yerel teşkilatlanmada Kars Mutasarrıfı Hilmi Bey ve IX. Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa'nın fevkalade gayretleri neticesinde olmuştur. İngilizler 26 Aralık 1918'de bu hükümeti –Wilson Prensipleri'ne uygun gördükleri için-resmen tanıdılar. Cihangiroğlu İbrahim Bey başkanlığında 12 üyeden oluşan hükümet 17–18 Ocak 1919'da 131 temsilcinin katılımıyla Kars'ta bir kongre topladı. Kongrede hükümetin adı “Cenub-i Garbi Kafkas Hükümeti Muvakkata-i Milliyesi” olarak değiştirildi. Parlamento başkanlığına da Çıldırlı Esat Oktay Bey getirildi. Ak, açık yeşil ve kara dilimli üç ayrı renk üzerinde ay-yıldızlı bayrağı olan hükümetin 18 maddeden oluşan bir de anayasası vardı.¹⁴ Fakat bölgeyi Türklerin hâkimiyetine bırakmak istemeyen İngilizler, General Thomson komutasında 12 Nisan 1919'da parlamentoyu basarak başta Cihangiroğlu İbrahim Bey olmak üzere parlamento azasından 8 kişiyi tutuklayarak Malta'ya sürgüne gönderdiler.¹⁵ Daha sonra da bölgeyi Gürcü ve Ermeniler arasında (kendi çıkarları doğrultusunda) paylaştırdılar.¹⁶

Mondros Mütarekesi, Türkler açısından sadece Kafkaslardaki olumsuzluklara kapı açmakla kalmamıştı. Selanik cephesinden gelen İtilaf birlikleri de (üç İngiliz Tümeninden oluşuyordu) İstanbul'a ulaşarak İstanbul Boğazı, Marmara Denizi ve Çanakkale Boğazının iki yakasına yerleştiler. 1918 Aralık ayında Osmanlı başkentinde İngiliz liderliğinde bir İtilaf yönetimi kuruldu. İtilaf Kontrol Komisyonları, Osmanlı ordusunun terhis edilmesi ve silahsızlandırılmasına nezaret ediyor, yerel polis ve jandarmayı denetliyordu.

¹³ İkdam, 17 Ağustos 1918.

¹⁴ Ekrem Memiş-Nuri Köstüklü, **Yeni ve Yakın Çağda Türk Dünyası**, 2.Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000, s.67–68.

¹⁵ Akbıyık, “Milli Mücadele'de Doğu Cephesi”, s.154.

¹⁶ Ahmet Ender Gökdemir, “Milli Mücadele'de Evliye-i Selase”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1978 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.935.

1.2. Türk-Sovyet İşbirliğinin Nedenleri

Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya'sı 1682–1918 yılları arasındaki 236 yıl içerisinde 10 büyük savaş yapmıştır. İki devlet bu zamanın 1/5'ini mücadeleyle geçirmiştir. Romanoflar ile Kayı boyu arasındaki güvene dayalı hakiki münasebetler asla kurulamadığı halde,¹⁷ bu husumet I. Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yerini dostluğa bırakmaya başlamıştır.

1919 yılında, Türklerin elinde kalan (Anadolu) kısımda Rus desteğine sahip olan milli bir hareket baş göstermiştir. İngiliz ve Fransızlar kendilerine karşı büyük bir tehlike hâsıl olduğunu çok iyi anlamışlardır.¹⁸

Bu dönemde iç ve dış karışıklarla uğraşan Anadolu ve Rusya'nın işbirliği yapmalarının başlıca nedenleri:

Türkler Açısından

a) Ahmet Talat Onay'ın “*Bizim durumumuzda olan milletler, dünkü düşmanları ile birleşebilirler. İnsanlar hürriyet için Avrupa'da Sosyalizme, Doğu'da Bolşevizme yaklaşmışlardır. Biz Türkler de, yaşamak için düşmanlarımızın düşmanlarıyla anlaşmak zorundayız.*”¹⁹ İfadesiyle anlattığı gibi Ankara ve Moskova hükümetleri emperyalist güçlere karşı “*Düşmanımın düşmanı dostumdur*” ilkesini uygulamışlardır.

b) Kendi savaş sanayi olmayan Ankara için en önemli askeri malzeme ve ekonomik yardım Moskova'dan gelebilirdi.

c) Ankara, Kafkaslar'da Bolşevik hâkimiyetinin kurulmasına tepki vermeme karşılığında Doğu Cephesi'ni güvenceye alarak tüm gücünü batıya kaydırma imkânı bulabilirdi. Bu ise savaşın kazanılması açısından büyük önem taşımaktaydı.

d) Ankara, batılılarla ilişkilerinde Moskova'yı bir koz olarak kullanabilirdi.

Aslında Müttefiklere düşmanlık dışında Türkler ile Bolşevikler arasında bir benzerlik yoktu. Türklerin Rusya'ya karşı hisleri kuvvetliydi ve birçok Türk,

¹⁷ Rıfıkı Salim Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Ankara: Gazi Üniv. Yayınları, 1978, s.4–5.

¹⁸ E. E. Adamoff, **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı**, Hayri Mutluçağ (haz.), İstanbul: Belge Yayınları, 1972, s.141–142.

¹⁹ Ahmet Talat Onay, **Milli Mücadele Yazıları**, Cemal Kurnaz-Şefika Kurnaz (hazl.), 2. Baskı, İstanbul: MEB Yayınları, 2004, s.38; Mehmet Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975, s.182.

Bolşevik yardımına cevap olarak ölmeye hazırdı.²⁰ Türkiye o dönemde yardıma o derece de çok ihtiyaç duymaktaydı.

Ruslar Açısından

a) Düşmanımın düşmanı dostumdur ilkesi Moskova içinde geçerlidir.

b) İngiltere'nin desteklediği Yunanistan'a karşı Türklerin kazanacağı bir zafer, İngiltere'nin sömürüsü altındaki Müslümanların uyanmasına vesile olabilirdi. Bu ise İngiltere baskısı altındaki Rusların işine gelirdi.²¹

c) Diğer devletler tarafından tanınmayan Sovyet idaresi, yönetimini meşrulaştırmak için bir dış desteğe ihtiyaç duymaktaydı ki bu da Ankara olabilirdi.²²

d) Türkiye'nin emperyalizme karşı kazanacağı bir zafer Moskova'nın güney cephesini güvence altına alması anlamına geliyordu. Ayrıca Moskova soyutlanmaktan kurtulacaktı.²³

e) Moskova, "Doğu Sorunu" çözülmeksizin uluslararası sistemde istikrarın sağlanamayacağını görerek, bu sorunun Ankara lehine çözümünde etkin rol oynamaya çalışmıştır.

f) Ankara'yla kurulacak ilişkiler Orta Asya halklarıyla kurulması düşünülen ilişkiler için iyi bir referans olabilirdi.²⁴ Samiha Ayverdi'ye göre; "*Rus siyaseti o zamanlar Türk dostluğuna ehemmiyet vermişse, bunun nedeni şarki ve İslam âlemini kazanmak nimetinin kapısının Türkiye olmasındandır.*"²⁵

g) İlişkilerin başlangıcında Bolşevik devrimini Anadolu'da benimsetme ümidi de ilişkilerin gelişmesinde etkili olmuştur.²⁶ Bu konuda Abdülahat Akşin; "*Rusların Türkiye'de kendilerine bağlı ve sadık komünist bir idare kurmak, kısacası Türkiye'yi bir Rus peyki haline getirmek istiyorlardı.*" şeklinde bir açıklama yapsa da, dönemin

²⁰ FO-371/7857.

²¹ Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.161-162.

²² Tuncer Baykara, **Milli Mücadele (1918-1923)**, Ankara: KB Yayınları, 1985, s.75.

²³ Mehmet Saray, "Atatürk'ün Sovyet Politikası", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşması- Bildiriler)**, 21-23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.978; Hamit Aliyev, "Atatürk ve Sovyet-Türkiye Dostluk İlişkileri", **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşması-Bildiriler)**, 21-23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.1011; Rıfki Salim Burçak, "Türk-Sovyet İlişkilerine Genel Bakış", **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye'nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, s.208.

²⁴ Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.162.

²⁵ Samiha Ayverdi, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, İstanbul: Turan Neşriyat, 1970, s. 76.

²⁶ Abdülahat Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara: TTK Yayınevi, 1991, s.49.

şartları incelendiğinde bunun kısa vadede yapılmasının mümkün olmadığı görülebilir.

h) Bolşevikler, Batılı emperyalist devletlerden kaygılanıyordu. Bu sebeple de “Batı emperyalizmine karşı ayrı ayrı halklar tarafından verilen mücadelenin birbirlerine destek olacağına ve dünya ölçüsünde tufanı andıran bir direniş dalgası halinde birleşeceğine” dair inanç vardı.²⁷

ı) 1917 Rus komünist ihtilalinin benimsediği anayasa beyannamesi Dünyayı iki kısma ayırmıştı ve rejimi sağlamlaştırmak için kapitalist tüm devletlerle mücadele edilmeliydi.²⁸

j) Ruslar Boğazların işgalini ve Yunanlılara Anadolu’da toprak ayrılmasını kendi çıkarları açısından hiçte hoş karşılamıyordu.²⁹ İngiltere’nin desteklediği bir Yunan “*megalo idea*”sı elbette Rusları tedirgin etmeye yetmiştir. Çünkü bir ayağı Asya’da bir ayağı Avrupa’da olan Yunanistan,³⁰ İngilizlerin desteğiyle Rusların kâbusu olabilirdi. Bu durum ise Rusları Türklere yakınlaştıran en önemli nedenlerdendir.

İzmir’e yapılan Yunan çıkarması Türklerin olduğu kadar Bolşeviklerin de endişelenmelerine neden oldu. Bolşevik önderliği, Yunan operasyonlarının doğrudan Britanya İmparatorluğu tarafından yönetilip-yönlendirildiğine inanıyor ve bu yüzden, Anadolu’daki Yunan yayılmasını Sovyet rejimi adına bir tehdit olarak görüyordu. Anadolu içlerine kadar uzanacak güçlü bir Yunanistan, uzun vadede, Sovyetlerin Akdeniz’e geçişini engelleyebilirdi. Bolşevikler, Yunan yayılmasının sadece Batı Anadolu’yla sınırlı kalmayacağı inancındaydılar. Moskova’ya göre Yunanlıların Doğu ve Kuzey Anadolu’da ‘Büyük Ermeni-Bizans devleti yaratmaya kalkışmaları tehlikesi söz konusuydu; böyle bir oluşum Sovyet Rusya sınırlarında “emperyalizmin ateşini canlı tutacak bir kalkan işlevi görebilirdi” . Bu gelişmeler ışığında, Bolşevik rejim açısından Türkiye’de anavatanlarına yönelik itilaf planlarına karşı çıkan unsurlarla yakın ilişki kurma çabası doğaldı.³¹ Talat Paşa’nın da dediği gibi “*Ruslar*

²⁷ Lin Piao, **Yaşasın Halk Savaşının Zaferi**, Gaybiköylü (çev.), 6. Baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1997, s.66.

²⁸ Mahmut Esat Bozkurt, **Atatürk İhtilali**, İkinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1967, s.49–50.

²⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dönemi (23 Nisan 1920–29 Ekim 1923)**, C.4, I. Kısım, Ankara: Genel Kurmay Basımevi, 1984, s.15.

³⁰ TC Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea**, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1985, s.74.

³¹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s. 82.

*bu dönemde Bolşeviklere karşı kurulacak bağlaşmayı kabul etmezlerdi.*³² Ermenistan'a Batılıların müdahale etme girişimlerini ancak Türklerle yakınlaşarak engelleyebilirdi.

Komünizmin İkinci Kongresi'nde Lenin'in ifade ettiği sözler de yine Bolşeviklerin öncelikli olmasa bile en önemli hedeflerinden biri emperyalizmle mücadele etmek olduğunu gösterir: "*Kapitalizmi yenmek için, önder, komünist parti, devrimci sınıf, proletarya ve yığın, yani emekçilerin ve sömürülenlerin tümü arasında daha doğru karşılıklı ilişkilere gerek vardır.*"³³

Bolşeviklerin bu dönemlerde içerdeki isyanlarla da başı dertteydi.³⁴ İtilaf Devletleri 1918 yılı başlarında, Sibiry'a'daki unsurların bölgede bir Alman istilasına karşı direnmeleri için teşvik edilmeleri ve desteklenmelerine karar verdiler. Bunu 12 Ocak'ta Japon savaş gemilerinin, iki gün sonrada bir İngiliz kruvazörünün Vladivostok'a varışı izledi.³⁵

Bolşevikler için durumun vahameti bununla da sınırlı değildi. Brest-Litovsk antlaşmasından sonra Sovyet iktidarını pekiştirme çabaları, Mayıs 1918'de başlayan iç savaşla yeni bir döneme girdi. Omsk'da ortaya çıkan Bolşevik karşıtı güç odağını yine Fransa, İngiltere, ABD ve Japonya destekliyordu. Beyaz Ordu olarak bilinen bu karşı devrimcilerin amacı Sovyet devrimini beşiğinde boğmaktı. 1919'dan itibaren Sibiry'dan Amiral Kolçak, Baltık'tan General Yudenic ve Don'dan General Denick komutasında Petrograt'a doğru ilerlemekteydi.³⁶ Sovyetler Batı Cephesi'nde Polonya'ya karşı ağır bir yenilgiye uğramışlardı. Boğazlar bölgesinde, Kafkaslar'da, İran'da ve Afganistan'da bulunan İngiliz kuvvetleri Sovyetleri çember içine almıştı.³⁷ Savaş, abluka ve devrimin sonucunda Rusya'nın bu yıllardaki üretimi

³² Talat Paşa, **Talat Paşa'nın Anıları**, Alpay Kabacalı (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2000, s.157.

³³ Vladimir İlyic Lenin, "Komünist Enternasyonalin İkinci Kongresi'nin Başlıca Görevlerine İlişkin Tezler", **İşçi Sınıfı Partisi Üzerine**, İstanbul: Sol Yayınları, 1993, s.343.

³⁴ O dönemin itilaf Güçlerine sadık tek Rus gücü, Don kıyısındaki Novoçerkask'ta bulunan Kazak General A. M. Kaledin'in birlikleriydi. General Kaledin, güneybatı cephesindeki 8. Ordu'nun komutanı ve yerel Kazak kongresi Voisko Kazak Meclisi'nin başkanıydı. Kaledin, Bolşeviklerin iktidarı alışıının ertesi günü yeni hükümeti tanımayı reddetti ve Novoçerkask'ta bağımsız bir yönetim ilan etti. Bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, s.4.

³⁵ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)**, s.12.

³⁶ Funda Keskin, "Sovyetlerde İç Savaş", **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), 8. Baskı, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.157.

³⁷ Mehmet Gönlübol-Cem Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)**, Mehmet Gönlübol vd. (hazl.), 9. Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, s.3; Edip Alşar, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara: Karacan Yayıncılık, 1981, s.118; Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, s.7-8; Oral Sander, **Siyasi Tarih (1918-1994)**, 11. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, s.28-29.

tamamen mahvolmuş, 1913'tekinin 1/5'ine düşmüştü. Donetz'deki maden ocaklarında ve diğer maden sanayi bölgelerinde sıfıra düşmüştü.³⁸

İstanbul'un ve boğazların kontrolünü elinde bulunduran İngilizler, Yunanistan'ı Anadolu'ya yerleştirerek Anadolu'nun tam kontrolünü sağlamak istiyorlardı. Büyük savaşın sonunda Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan devletlerinin kurulmasına önyak olmuş ve böylece Rusya'yı hem Güney Kafkasya'dan ve Bakü petrolerinden yoksun bırakmış, hem de bu stratejik bölgede Rusya'ya karşı bir baraj kurulmuş bulunuyordu. Bu baraj (*Cordon Sanitaire = Sağlık Kuşağı*) ancak Türk-Rus işbirliğiyle yıkılabılırdi.³⁹ General Denick'in kuvvetleri de doğrudan oluşturulacak Türk- Sovyet ilişkilerine engel olan ana etmendi. Şayet ciddi münasebetlerin kurulması düşünülüyorsa bu Kafkas seddinin aşılması gerekiyordu. Bu durumun önemini Mustafa Kemal Paşa şöyle dile getirmişti; "*Eğer Kafkas milletlerinin bize karşı bir set görevini almasıyla ülkemiz kuşatılırsa, artık Türkiye için direnme dayanakları temelinden yıkılmış olur... Bu durumda itilaf devletlerine kesin teslim olursa dahi Türklerin ölümden kurtulması olanaksızdır.*"⁴⁰ Mustafa Kemal Paşa'nın da değindiği gibi, dönemin Anadolu'sunun konjonktürü incelendiğinde Bolşeviklerle işbirliği yapmaktan daha akıllıca bir çözüm yolu olmadığı görülebilir. Çünkü diğer alternatiflerin en önde geleni manda idi. Bu nazik durumun yaşandığı sırada Kafkaslar'da bulunan General Denick'in kuvvetlerinin mağlubiyete uğraması üzerine, Anadolu'daki Milli Mukavemet kuvvetleri Sovyetler arasındaki en önemli sette ortadan kalkmış oluyordu.⁴¹ Bunun anlamı şu idi: Anadolu ile Rusya arasındaki münasebetlerin doğrudan gelişmesine imkân vermiştir.

İtilaf Devletlerinin Türk-Sovyet ilişkilerinden duyduğu endişeyi İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri J. M. de Robeck şöyle ifade etmekteydi: "*Mevcut koşullarda, görebildiğim kadarıyla, Bolşeviklerin bütün Hazar'ın kontrolünü ele geçirip Bakü ve Enzeli'yi zaptetmesinin Gürcistan ve Kuzey İran'ı işgal etmesinin önünde hiçbir engel yoktur. Türkiye'deki durum açısından özellikle önemli olan bir*

³⁸ Panait İstrati, **Sovyetler 1929**, Türkan Beygu Oguzertem (çev), Birinci Baskı, İstanbul: Pencere Yayınları, 1996, 23.

³⁹ Sebahattin Sele, **Anadolu İhtilali**, 8. Baskı, C.2, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987, s.449; Kemal Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yayınları, 1978, s.68; Selahattin Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C.III, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973, s.232.

⁴⁰ Mustafa Onar, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, C.II, 2. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1995, s.6; Mahmut Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara: Başnur Matbaası, 1975, s.246.

⁴¹ Gönlübol-Sar, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", s.19.

nokta da, İstanbul'un işgalinin, büyük ihtimalle Mustafa Kemal'i Bolşeviklerle kesin bir ittifaka itiyor olmasıdır.”⁴²

Bolşeviklerin diğer bir amacı da Türkiye'nin Bolşevizm'e kazanılmasıydı. Hilafetin merkezi oluşu sebebiyle, diğer Müslüman Doğu milletleri üzerinde de tesir icra ederek, Batı Devletlerine gailer çıkartabileceği gibi, Batıya sirayet edemeyen Bolşevizm'in Doğuya yayılmasına da yol açabilirdi. Bolşevizm'in yayılması, Rusya'nın nüfuzunun yayılması ile eşitti. Türkiye'ye karşı kullanılacak propaganda, tabiat ile işgal kuvvetleri ve onlarla işbirliği yapanlar aleyhinde bir tutum takınmak şeklinde olabilirdi.⁴³ Ancak Bolşeviklerin bu beklentileri 1 Kasım 1922'de saltanatın ilgasıyla boşa çıkmıştır.

1919–1920 yıllarında bu gelişmeler yaşanırken Albert Camus'un da belirttiği gibi “*kötü bir felsefeci ama iyi bir stratejist*” olan Lenin⁴⁴ için önemli olan Sovyetlerin çıkarıydı ve bu çıkarları Bolşevikler Dünya Proletaryası ile özdeş sayıyorlardı. Bunun içindir ki Lenin her zaman Sovyetlerin çıkarlarına öncelik veriyordu.⁴⁵ Sovyetlerin çıkarı ise Beyaz Orduyu destekleyen emperyalistlere karşı başka bir coğrafyada mücadele veren Anadolu Türkleri ile işbirliği yapmaktan geçiyordu. Her iki tarafın da kesişen çıkarları bunları ittifaka zorunlu bırakıyordu. Nitekim Ali Fuat Paşa bu durumu şöyle açıklamaktadır: “*Biz o vakitler çarların ekmiş olduğu Türk-Rus düşmanlığının tohumunu ortadan kaldırarak milletlerimizi birbirleriyle kardeş ve dost yapmayı çok düşünmüştük.*”⁴⁶ Bu iyi niyet sadece Anadolu Türklerini değil, Rusya Türklerini de kapsamaktaydı. Çünkü Bolşevik rejimin yerleşmesinde Rusya Türklerinin de büyük bir rolü vardı ve karşılığında kendi devletlerini kuracaklarını ümit etmekteydiler. Stalin “*Leninizmin Temelleri*” adlı eserinde Türklerin yaptığı bu yardımı şöyle açıklamaktadır: “*Rus proleterleri, eski Rus imparatorluğunda ezile gelen milletlerin sempati ve yardımından mahrum kalsaydı ne Rusya'da inkılâp olabilir, ne de Kolçak ve Denick mağlup edilirdi.*”⁴⁷ Bundan dolayı Bolşeviklerin, rejimlerini sağlamlaştırma konusunda Türk Milletine bir vefa borcu olduğu söylenilebilir.

⁴² Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.80.

⁴³ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, Ankara: TTK Yayınevi, 1991, s.17.

⁴⁴ Taha Akyol, **Leninsiz Komünizm**, İstanbul: Hasret Yayınları, 1976, s.12.

⁴⁵ Taha Akyol, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye**, C.I, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976, s.176.

⁴⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1955, s.121.

⁴⁷ Cafer Seydahmet Kırmır, **Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan İnkılâbına Sürüklenmesi**, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948, s.72; Tahir Tamer Kumkale, **Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1995, s.49; Ali Kemal Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969, s.263–264.

1.3. TBMM Açılmadan Önce Bolşeviklerle Yapılan Temaslar

Şartların zorlamasıyla birbirine yaklaşmak durumunda olan Türkler ile Bolşevikler yoğun bir birliktelik arayışına girmişlerdir. Bu o derece bariz hale gelmiştir ki İngilizlerin 3 Temmuz 1921 tarihli raporunda “*delegelerin pek çoğu Moskova ile Ankara arasında öteye-beriye geçip durdular*” şeklinde kaydedilmiştir.⁴⁸

Türk milliyetçileriyle, Bolşevik devriminin ilk gününden itibaren ilgilenmeye ve temas kurmaya önem veren Sovyetler, Mustafa Kemal Paşa henüz İstanbul’dayken bile kendisiyle özel olarak görüşme yolları aramışlardır. Albay İlyaçef’in, Anadolu’daki işbirliğinin tesisiyle görevlendirilmesi,⁴⁹ Bolşeviklerin Anadolu’ya ne derecede önem verdiklerini açıkça göstermektedir. Anadolu’da Kuvay-ı Milliye’nin bir halk örgütü olarak cepheleri tutması ve Yunanlılarla çarpışmalara girişmesi üzerine Sovyetlerin Kuva-i Milliye ile ilişki kurmalarına sebebiyet vermiştir. 1919 Ekim’inde Ege bölgesine gelen bazı Sovyet görevlileri, 61. Fırka Komutanı olarak Bandırma’da bulunan Albay Kazım (Özalp) Bey’le görüşmüştür. Özalp hatıralarında salahiyetli bir Bolşevik ile görüştüğünü şöyle anlatır: “Mücadelemizi Rus dostluğuna dayanarak devam ettireceğimizi, kapitalist âleme karşı Ruslarla aynı fikirde olduğumuzu ilan edersek bize istediğimiz kadar silah, cephane, para ve hatta icap ederse Türkistanlı asker yardımı yapacaklarını söyledi.”⁵⁰ Aynı Sovyet görevlileri Balıkesir ve Alaşehir Kongreleri Başkanı Hacım Muhittin (Çarıklı) Bey’i ziyaret ederek Bolşeviklik adı altında yardım teklif etmişlerdi.⁵¹

Türkler ve Ruslar arasındaki önemli diğer bir yakınlaşma ise; Haziran 1919’da Havza’da oldu. Canik Bölgesi’ne IX. Ordu Müfettişi olarak atanan ve kendisine bin Osmanlı lirası verilen⁵² Mustafa Kemal Paşa 19 Mayıs 1919’da Samsun’a çıktı. Bu tarihi Türk Tarihçileri Milli Mücadele’nin başlangıcı kabul ederler. Anadolu’da başlayan bu milli cereyan Sovyetlerin gözünden kaçmamıştır. Mustafa Kemal Paşa Samsun’dan Sivas Kongresi’ne giderken Havza’da mola vermişti. Tam bu sırada kendisini ziyaret eden Albay Semen Mihailoviç Budienni’yi Ali Baba’nın “*Mesudiye Otel*”inde kabul etti. Budienni, Türk dostluğuna karşılık Rus

⁴⁸ FO-371/6473-242394.

⁴⁹ Cevdet Alsan, *Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği*, İstanbul: Sorun Yayınları, 1976, s.21.

⁵⁰ Kazım Özalp, *Milli Mücadele (1919-1922)*, C.I, Ankara: TTK Yayınevi, 1988, s.74; Burçak, *Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, s.9-10.

⁵¹ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı’nın Mali Kaynakları*, s.522-523.

⁵² *Dünden Bugüne Tercüman*, 23 Ekim 2004.

yardımı teklifinde bulunmuştur.⁵³ Ancak öngördüğü yardımı Mustafa Kemal'in Anadolu'da nasıl bir rejim kuracağını öğrenme şartına bağlamıştır.⁵⁴

Havza'da böyle bir görüşmenin Gerçekleşip-gerçekleşmediği konusunda tarihçiler arasında tam bir mutabakat olduğu söylenemez. Bu görüşmenin yapılmadığını savunanlar; o dönemde Budienni'nin Rusya'da görevli olduğunu ileri sürerler. Görüşmenin yapıldığını savunanlar ise; Budienni'nin Rusya'daki görevine ara vererek ve Mustafa Kemal Paşa gibi bir liderle ancak Budienni gibi salahiyyetli bir şahsiyyetin seçilebileceğinden hareket ederler. Bu görüşme muhtemelen yapılmıştır. Zira Amasya toplantısında Rus yardımının ivedilikle ele alınması, Mustafa Kemal ile Budienni arasındaki görüşmenin yapıldığı ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Milli Mücadele'nin liderliğini üstlenmiş olan Mustafa Kemal Paşa, alınması düşünülen yardımın Sovyetlerden sağlanabileceğine inanmaktaydı.⁵⁵ Gelişen olaylar da Mustafa Kemal Paşa'yı haklı çıkarıyordu. Sivas Kongresi'nden iki gün sonra (13 Eylül 1919) Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, Türkiye işçi ve köylüsüne hitaben bir bildiri yayımlamıştır. Bildiride esas itibariyle; İstanbul Hükümetine yönelik tenkitler dile getiriliyor, satılmış paşa ile vezirlerden söz ediliyor ve İngiltere'ye eleştirilerde bulunuluyordu. Bildiride, İngiltere Boğazları ele geçirerek Türkiye, İran, Afganistan ve Kafkasları egemenliği altına alma isteğinden söz edilmesi, Rusya'da batılların desteğiyle başlayan iç savaş karşısında Sovyetlerin Milli Mücadele'yi desteklemeye hazırlandıkları kanısını vermişti.⁵⁶ Bu düşünce Milli Mücadele taraftarlarına cesaret vermiş ve onların morallerini yükseltti. Pek çok Türk, Kızıl Ordu'nun düşmanlarını bozguna uğrattır uğratmaz Türkiye'nin yardımına koşacağını ümit ediyordu.⁵⁷ Türkiyyeli tüccarların Nijniy Novgorod (Gorki) ve Bakü'deki yıllık fuarlara katılmaları esnasında Sovyet ticaret örgütlerinin Türkiyyeli tüccarlara elverişli

⁵³ Kemal Girgin, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz**, Ankara: TTK Yayınevi, 1994, s.118; Salahi Ramadan Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, 3. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, s.83; Hüsamettin Ertürk, **İki Devrin Perde Arkası**, Semih Nafiz Tansu (haz.), İstanbul: Pınar Yayınevi, 1962, s.338–339; Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, s.47; Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, s.235; Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.166.

⁵⁴ Burçak, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, s.10.

⁵⁵ Mustafa Kemal Atatürk, **Söylev**, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu (haz), C.I-II, 29. Basım, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996, s.78.

⁵⁶ Mustafa Balcıoğlu, "Direnen Millet- Milli Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm!", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Durmuş Yalçın vd. (hazl.), 3. Baskı, Ankara: ATAM Yayınları, 2004, s.27; Boris B. Potshveriya, "1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9–11 Eylül 1991 Ankara, C.II, Ankara: ATAM Yayınları, 1996, s.1078; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Gen. 14. Baskı, İstanbul: Alkım Yayınları, 1995, s.309.

⁵⁷ A. M. Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, A. Hasanoğlu (çev.), Ankara: Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 2000, s.42–43.

koşullar oluşturması⁵⁸ ilişkilerin sadece siyasi değil aynı zamanda ticari boyutunu da göstermektedir. Bu olgular bir bütün olarak ele alındığında Lenin'in Doğudaki milli kurtuluş hareketlerini desteklemesinin sebebini Batıyı buradan kovmak için kabul ettiği ortaya çıkmaktadır.⁵⁹

Diğer taraftan Türkler de Bolşeviklerle ilişki kurmak için gayri resmi olarak Rusya ile temasa geçmişlerdi. Bolşeviklerle yapılması düşünülen işbirliğinin Kazım Karabekir Paşa tarafından yürütülmesi yolunda Erzurum'da alınan karar üzerine, Paşa Dr. Ömer Lütfi Bey ve Dr. Fuat Sabit Bey'i görevlendirmiştir.⁶⁰ Bolşeviklerle temas için gönderilen Dr. Fuat Sabit Beyden ilk rapor 19 Ekim tarihinde Karabekir Paşaya ulaşmıştır. Bu raporda, Azerbaycan Hükümeti'nin istikraza razı olduğu ve bir murahhas yollayacakları bildirildikten sonra *"Bolşeviklerle görüştim. Bolşevizm'in memleketimizde tesisi için, sosyal, ekonomik hiç bir esas olmadığı gibi, halkın irfan ve an'anesi de buna muhalif olduğundan, hiç bir sosyal islahat talep etmeden nasıl yardım edeceklerini sordum. Her suretle yardım edeceklerini ve şimdi yol olmadığından yalnız paraca yardımın mümkün olduğunu ve ne miktara ihtiyaç olursa verileceğini temin ettiler"* demekteydi.⁶¹ Fuat Bey'in raporundan Sovyetlerin Türklere yardım edeceği anlaşılmıştı. Bu rapordan sonra Türkler, Sovyetlerden isteyecekleri yardıma göre yumuşak bir siyasa izlemeye başlamışlardır.

Fuat Sabit beyin ikinci raporu 25 Ocak tarihlidir. Karabekir Paşa'ya 26 Şubatta ulaşmıştır. Bunda, Azerbaycan'daki siyasi partiler ve Hükümet buhranı hakkında bilgiler içermektedir. Ayrıca Bolşevikler Anadolu'daki milli hareketin karakterini tespit edebilmek amacıyla Fuat Sabit Bey'e bir rapor hazırlatmışlardı. "Anadolu İnkılâp Hareketi'nin Seciyesi" başlıklı 24 Mayıs 1920 tarihli raporunda Fuat Sabit Bey, emperyalizmle mücadelenin Batıdaki anlamıyla bir sınıf mücadelesi olmadığını belirtmiştir.⁶²

Bunlardan sonra da Rusya'ya Enver Paşa'nın amcası ve İttihat ve Terakki Fırkası eski üyesi olan Halil (Kut) Paşa'yı göndermişlerdir.⁶³ Kafkas Cephesi'nde

⁵⁸ [y.y.], **Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri**, İstanbul: Yar Yayınları, 1976, s.14.

⁵⁹ Akyol, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye I**, s.175.

⁶⁰ Feridun Kandemir, **Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi**, İstanbul: Sinan Matbaası, 1969, s.25.

⁶¹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.342.

⁶² Rifat Önsay, "Milli Mücadelenin Mali Kaynakları ve Dış Yardımlar", **Milli Mücadele Tarihi – Makaleler-**, Berna Türkoğan (haz.), Ankara: ATAM Yayınları, 2002, s.323.

⁶³ Halil Paşa 8/9 Eylül gecesi İstanbul'daki Bekirağa Bölüğü'nden kaçmıştı. Aynı gece Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa da Batum'daki Ardahan Kışlasından kaçmıştı. Karabekir bunu İngilizlerin bilerek

savaşmış ve İngilizlere esir düşmüş olan Halil Paşa İstanbul'daki Bekirağa Hapishanesinden kaçarak Sivas'a gelmişti. Sivas'a gelmesine müteakiben askeri ve mali yardım temini için Rusya'ya gönderilmiştir.⁶⁴ Uzun bir yolculuktan sonra Moskova'ya ulaşan Halil Paşa, Türk Milli Kuvvetlerinin Mümessili olarak Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşmüştür. Çiçerin, Halil Paşa'ya: “*Türkiye'ye yardım etmek istiyoruz ve bunu yapmaya mecburuz... Benimle istediğiniz zaman görüşebilirsiniz. Burada, istediğiniz şekilde hareket edebilirsiniz... Sizi Moskova çayı kenarındaki güzel bir yerde misafir edeceğiz. Karahan'da aynı binanın bir kısmında kalmaktadır.*”⁶⁵ Rusların, Halil Paşaya Karahan'la aynı binada yer vermeleri onu üst düzey bir misafir olarak kabul ettiklerini gösterir.

Halil Paşa burada yaptığı görüşmeler sonunda Bolşeviklerin Anadolu'daki Milli Mücadeleye yakın ilgi duyduklarını bir kez daha gözlemlemiştir.⁶⁶ Ancak yapacakları yardım karşılığında Bitlis, Van ve Muş⁶⁷ vilayetlerinden bazı yerlerin Ermenistan'a verilmesini talep etmişlerdir.⁶⁸ Rusların bu talebi yapmalarının asıl sebebi uzun vadede Ermenilerin hükmettikleri topraklara nüfuz edeceklerini düşünmelerinden kaynaklanıyordu. Fakat Halil Paşa, bu konu hakkında karar verecek yetkisi olmadığını bildirmiştir. Böylece yumuşak bir inişle hem Bolşevik liderleri gücendirmemiş ve silah ve cephane yardımının teminine muvaffak olmuştur. Bir miktar silah ve cephaneyi deniz yoluyla Trabzon'a göndermeyi başaran Paşa, 1.000.000 lira kıymetinde altınla Moskova'dan ayrılmış ve bunları Karaköse'de⁶⁹ Tümen Komutanı General Cavit (Erdelhun) Bey'e teslim etmiştir.⁷⁰ Ayrıca 60.000 tüfek, ve her tüfek için 3.000 fişek, 112 top, 10 ağır top ve askeri-tıbbi malzemeler

yaptığını söyler. Bkz. Kazım Karabekir, **Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkânı**, İstanbul: Menteş Matbaası, 1967, s.3.

⁶⁴ Fahri Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara: KB Yayınları, 1983, s.178; Tevfik Bıyıklıoğlu, **Atatürk Anadolu'da (1919–1921)**, Ankara: TTK Yayınevi, 1959, s.19; Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, s.48.

⁶⁵ Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Taylan Sorgun (haz.), 2. Baskı, İstanbul: Kamer Yayınları, 1997, s.329.

⁶⁶ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.95.

⁶⁷ Çiçerin'in bu talebini değerlendirirken söz konusu vilayetlerin günümüz coğrafi taksimatından daha büyük bir bölgeyi içerdiği göz önüne alınmalıdır. Çünkü o dönemdeki Osmanlı vilayetleri geniş yönetim bölgeleriydi. 1864'te imparatorluk 27 vilayete bölünmüştü. Vilayetler sancaklara, sancaklar kazalara, kazalar da köylere ve nahiyelere bölünmüştü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yusuf Halaçoğlu, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1998.

⁶⁸ Halil Paşa, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, s.331; Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s.236.

⁶⁹ Günümüzde Ağrı İl merkezinin eski adı Karaköse'dir. Bölge XV. Kolordu'ya bağlı olduğu için Rusya'dan gelen yardımlar XV. Kolordu aracılığıyla Ankara'ya ulaştırılıyordu.

⁷⁰ Tansel, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, s.236.

verilmesi sözünü de almıştır.⁷¹ Bolşeviklerin, Halil Paşa'nın yolunu açmak için Ermenilerle çatışmalara girmesi⁷² ise Türklerle ilişki kurmaya ne derecede önem verdiklerine iyi bir örnektir.

1919–1920 yıllarında gerek Heyet-i Temsiliye gerekse BMM döneminde Mustafa Kemal Paşa, Moskova ile dayanışma içerisinde olmaya ve askeri-ekonomik yardım sağlamaya çok önem vermiştir.⁷³ Bu amaçla dış politikada düşmanın düşmanı ile işbirliği yapmak ve düşmanları diplomatik yöntemlerle bertaraf etmeye çalışmıştır. Mustafa Kemal Paşa, kendisinden çok farklı bir dünya görüşü ve devlet anlayışına sahip olan Lenin'e ortak düşmana karşı işbirliği önerisinde bulunmuş ve bu konuda da başarılı olmuştur.⁷⁴ Böyle bir öneride bulunabilmek ancak dünya konjüktörünün çok iyi bilinmesi halinde mümkün olabilirdi. Bu sebeple Sovyetlerle resmi ilişkiler Mustafa Kemal Paşa'nın bilgi, direktif ve kontrolü altında⁷⁵ Erzurum merkezinde vazifeli Kazım Karabekir Paşa kanalıyla düzenli bir şekilde yapılıyordu.⁷⁶

1.4. TBMM'nin Açılması ve Düzenli İlişkilerin Başlaması

12 Ocak 1920'de toplanan Meclis-i Mebusan'ın 28 Ocak 1920'de aldığı Misak-ı Milli kararına tepki olarak İngilizler 16 Mart 1920'de İstanbul'u işgal ettiler.⁷⁷ Tuğgeneral Sir Henry Wilson komutasındaki itilaf askerleri kentin Türk mahallelerine girerek önde gelen Kemalistleri tutukladılar -başka şüpheli ulusçular ve komünist eylemcilerle birlikte- tutuklananlar Malta'ya sürgün edildi.⁷⁸ İstanbul'un işgali tüm ümitlerin Ankara'ya bağlanması açısından Kemalistler adına iyi

⁷¹ Alsan, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği**, s.24.

⁷² Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu)**, Şirin Tekeli (çev.), 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995, s.337.

⁷³ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 2000, s.27–28.

⁷⁴ Mehmet Gönülbol-Cem Sar, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938)**, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, s.440.

⁷⁵ Mustafa Kemal Amasya'dayken, Kazım Karabekir'e durumu ve Bolşeviklerle kurulan bağlantıyı anlatan bir telgraf gönderdi. Telgraftaki ana vurgu, Bolşeviklerle İngilizler arasındaki karşıtlığın belirli oranda kullanılabilmesi imkânı üzerineydi. Mustafa Kemal bu aşamada bir Sovyet-Türk işbirliği önermiyor, daha çok, İngilizlere karşı böyle bir işbirliği tehdidi havası yaratmaktan söz ediyordu. Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, Faruk Özerengin (haz.), C.4, 6.Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2003, s.49–50; Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk-Söylev**, Sami N. Özerdim (düz.), C.4, Ankara: TTK Yayınevi, 1993, s.27.

⁷⁶ Fethi Tevetoğlu, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara: TTK Yayınevi, 1988, s. 38

⁷⁷ Baskın Oran, "1919–1923 Kurtuluş Yılları", **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.1, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.105.

⁷⁸ Malta Anadolu'da tutuklananların sevk edildiği bir adadır. Milli Mücadele boyunca tutuklananların tam listesi için bkz. Bilal N. Şimşir, **Malta Sürgünleri**, İkinci Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985.

denilebilecek bir gelişme olarak değerlendirilebilir. Çünkü İngilizlerin durmadan artırdıkları baskı ve şiddet, Milli Mücadelecileri adeta Bolşeviklerin yanına itmiştir. Diğer taraftan 11 Nisan 1920’de Meclis-i Mebusan’ın süresiz tatil edilmesi Ankara’da yeni bir meclisin açılması zeminini oluşturmuştur. Neticede 23 Nisan 1920’de Ankara’da BMM açılmıştır.

XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa’dan gelen telgraf BMM’nin 25 Nisan 1920 tarihli toplantısında okunmuş ve İngilizlerin İstanbul’daki yaptığı kötülükleri;

“1- Mareşal Fuat Paşa üç İngiliz subayını vurduktan sonra intihar etmiştir.

2-İngilizler Harp Okulu’nu işgal etmişler, öğrencileri kovmuşlar, eşyaları pencerelerden atmışlardır.

3-İngilizler esbak Maarif Nazırı Celalettin Bey’in evine girmişler, kızının namusunu kirletmişlerdir.

4-İngilizlerin yumrukları altında şehit olan göz doktoru Esat Paşa’nın eşinin bacağını kasatura ile yaralamışlar, gebe gelinini dipçiklerle döverek kan kusacak hale getirmişlerdir” şeklinde rapor etmiştir.

Bu durum karşısında Türkler, artık Batı Devletlerinden hayır gelmeyeceğini anlamışlardır. O nedenle Kemalistler, Bolşevik Ruslarla tez elden anlaşma yoluna gitmişlerdir. Mustafa Kemal Paşa’da öyle yapmış ve hemen ertesi günü (26 Nisan 1920) RSFSC Başkanı Lenin’e bir mektup göndermiştir.⁷⁹ **“BMM’nin Moskova Hükümetine Birinci Teklifnamesidir”** başlığını taşıyan bu mektup 3 maddeden ibaret olup şu maddeleri içermekteydi;

“1- Emperyalist Hükümetler aleyhine harekâtı ve bunların tahtı tahakküm ve esaretinde bulunan mazlum insanların tahlisi gayesini istihdaf eden Bolşevik Ruslarla tevhide mesai ve harekâtı kabul ediyoruz.

“ 2- Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine harekâtı askeriye yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla Gürcistan’ında Bolşevik ittifakına dâhil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekâta başlamasını temin ederse Türkiye Hükümeti de Emperyalist Ermeni Hükümeti üzerine harekâtı askeriye icrasını ve Azerbaycan Hükümetini de Bolşevik zümre-i düveliyyesine ithal etmeyi taahhüt eyler.

⁷⁹ Goloğlu, **Üçüncü Meşrutiyet**, s.249.

“3 -Evvela milli topraklarımızı taht-ı işgalde bulunduran Emperyalist kuvvetleri tard ve atıyyen emperyalizm aleyhine vuku bulacak mücadelat-ı müşterekemiz için kuvayı dâhiliyemizi taazzuv ettirmek üzere şimdilik ilk taksit olarak beş milyon altının ve takarrür ettirilecek miktarda cephane vesair vesaiti fenniye-i harbiye ve malzeme-i sıhhiyenin ve yalnız şarkta icrayı harekât edecek kuvvetler için erzakın Rus Sovyet Cumhuriyetince temini rica olunur. İhtiramatı faike ve hissiyatı samimanemizin kabulünü rica eyleriz.”⁸⁰

Mektubun gönderilmesinden 1 gün sonra Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi, Azerbaycan Hükümetine bir ultimatom vererek, 12 saat içerisinde istifa etmesini istedi. 28 Nisan’da Ordjonikidze ve Kirov’u getiren zırhlı tren Bakü garına girdi. Onları kente tek kurşun atılmadan girmeyi başaran 11. Ordu izliyordu.⁸¹ Yani Mustafa Kemal Paşa gönderdiği mektupta “Azerbaycan’ın Bolşevikleştirilmesine yardımcı olacağız” derken siyasi bir manevra yapmış oluyordu. Çünkü Rus ordusu Bakü’ye girmek üzeredir ve mektup Moskova’ya ulaşmadan Ordjonikidze Bakü’ye girmiştir. Dolayısıyla Bolşeviklere yapılan taahhüt, onların sempatisini kazanmak için yapılan bir diplomasi ustalığından başka bir şey değildir.

Mustafa Kemal Paşa’nın mektubunu 1 Haziran 1920’de alan Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin, 2 Haziran 1920’de cevabi bir mektup yazmış ve bu mektup 14 Haziran’da Mustafa Kemal Paşa’ya ulaşmıştır.⁸² Çiçerin mektubunda;

“1- Türkiye’nin bağımsızlığının ilanı.

2- İtiraz edilmeyecek kadar, Türk toprağı olan yerlerin Türk Devleti’ne bağlanması.

3- BMM tarafından alınan kararla Ermenistan, Lazistan, Batum, Doğu Trakya ve Türk-Arap bölgelerinin self-determination’a göre belirlenmesi.

4- Milli azınlıklara tüm hakların tanınması.

5- Boğazlar sorununun Karadeniz’e kıyısı olan ülkeler tarafından çözülmesi.

6- Ecnebi devletlerin mali kontrolüne ve kapitülasyonlarına son verilmesi.

7- Türkiye’nin RSFSC tarafından tanınabileceğı.”⁸³ konuları üzerinde odaklanmıştı.

İki yeni yönetim arasında siyasi ilişkilerin başlangıcı olarak kabul edilen bu yazışmada⁸⁴ her ne kadar yapılacak yardımdan bahsedilmese de düşmanlarının ortak

⁸⁰ Atatürk’ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, C.IV, Ankara: ATAM Yayınları, 1991, s.318.

⁸¹ Yerasimos, Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğı), s.334.

⁸² Belen, Türk Kurtuluş Savaşı, s.181.

⁸³ Atatürk’ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923), C.I, Ankara: KB Yayınları, 1981, s.157; Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, s.166–167.

olduğu kanısı resmi bir mahiyet kazanmıştır. Ayrıca Sovyet yöneticileri, Türkiye ile Rusya arasındaki dostluğu geliştirmek için derhal diplomatik ilişkilerin kurulmasının arzulandığını bildiriyorlardı. Bunun için bir Sovyet heyetinin Türkiye'ye gönderileceğini, ilk yardım olarak 60.000 tüfek, gereği kadar mermi, 112 adet hafif makineli tüfek, 10 ağır top ve yarısı külçe altın olmak üzere 2.000.000 ruble vereceklerini açıklıyorlardı.⁸⁵

Çiçerin'in mektubu Türkiye'de büyük coşkuyla karşılandı. Bunun üzerine Mustafa Kemal Paşa Sovyet Dışişleri Bakanlığına yanıtında; *“Kendi zincirlerini parçalamakla yetinmeyerek tüm dünyanın kurtuluşu için 2 yıldan beridir benzersiz bir savaş yürüten ve yeryüzünden zulmün sonsuzca kalkması için inanılmaz acıları coşkuyla göğüsleyen Rus halkına karşı Türk halkının beslediği hayranlık duygusunu size bildirmekten büyük bir sevinç duymaktayım... Bir yandan Batılı emekçiler, öte yandan Asya ve Afrika'nın tutsak edilmiş halkları, içinde bulunduğumuz şu sırada uluslararası kapitalin egemenliğinin en yüksek karını elde etmek için onları birbirlerini yok etmek ve tutsaklaştırmak yolunda kullandığını anladıkları gün; sömürgeci politikanın caniliğinin bilinci, dünya emekçi yığınlarını yüreğine işlediği gün, burjuvazinin egemenliği sona erecektir. Ben buna derinliğine inanmaktayım ve tüm yurttaşlarımda bu inancımı paylaşmaktadır.”*⁸⁶ İfadesini kullanmaktadır.

Mustafa Kemal Paşa, Çiçerin'e, 20 Haziran 1920 tarihinde kendi imzası ile bir cevap yollamıştır. Metin ana hatları ile;

“Rus Sovyet Cumhuriyeti Dışişleri Ahali Komiserliğinin 3 Haziran 1920 tarihi ile T.B.M.M. Başkanlığına hitaben gönderdiği mektubun içeriğini memnurlukla öğrendik. Cevaplarımızı aşağı ki şekilde bildirmekle şeref duyarım.

“1-Türkiye'ye ilişkin olarak 8 maddede bildirilen prensipler esasen bizim samimi ve ciddi prensiplerimizdir. Bu prensiplerin uygulanmasına engel olan Batı devletleri ile bu sebeple mücadele ediyoruz. Samimi ve ameli çareleri temin ettikçe toptan tatbik edeceğiz.

⁸⁴ Armaoğlu, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, s.311.

⁸⁵ Ersal Yavi, **Batırlan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır?** İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2001, s.239; Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s.537.

⁸⁶ A. M. Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918-1923**, Ataol Behramoğlu (çev.), 2. Baskı, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999, s.189-190.

“2-Ermenistan ve İnan ile sınırlarımızı tayin için Sovyet cumhuriyetinin aracılığını memnunlukla kabul ve zorlukları diplomatik görüşmelerle hal yolunu tercih ederiz.

“3-Ancak komşularımızın, itiraz hakkımız tanınmadan terke zorlandığımız araziye tahrip ve ahaliyi katletmelerinden ve Batı emperyalistlerine özgü usullerle yapay çoğunluklar oluşturmalarından şiddetle üzgün ve şikâyetçiyiz. Buna son verdirecek ihtiyat tedbiri olmak üzere, Elviye-i Selase dâhilinde bazı mevkileri işgal için askeri harekâta girişmek zorunda kalmış iken, mektubunuz üzerine bu harekâtı erteledik. Ahalimiz aleyhine Ermenilerin saldırılarının durdurulmasını ve aracılık için yapılacak teklifin süratle yapılmasını rica ederiz.

“4-Rus Sovyet Cumhuriyeti nezdinde olağanüstü yetki ile gön derilen temsilcilerimiz yolda ve halen Erzurum’da beklemektedir. Sovyet Cumhuriyeti ile muntazam siyasi ilişkileri ve gelecekteki ilişkileri düzenlemek vazifesini almışlardır. Komşularımızın Sovyet Cumhuriyeti ile münasebetimize engel olmaları sebebi ile temas gecikmektedir. Çabuklaştırılmasını içten arzuladığımız bu temasların gerçekleşmesi için, Sovyet Cumhuriyeti tarafından da mümkün olan kolay lığın gösterilmesini ve şimdiden yetkili Sovyet temsilci ve heyetlerini bekleriz.

“5-Biz Batı emperyalistlerine karşı sadece kurtuluş ve istiklalimizi korumakla yetinmiyoruz. Aynı zamanda Batı emperyalistlerinin kuvvetleri ve bilinen vasıtaları ile Türk milletini emperyalizme vasıta gibi kullanmalarına da engel oluyoruz. Bu suretle bütün insanlığa hizmet ettiğimize inanıyoruz. Rus ve Türk milletlerini birleştirecek sağlam dostluk esaslarının ameli ve maddi bir surette ürünlerini gösterebileceğinden ümitli olmakla bahtiyarım.

“Sayın Dışişleri Bakanı! samimi bir şekilde izah ettiğimiz yukarı ki açıklamalarımızla, Sovyet Cumhuriyeti ile oluşturacağımız ilişkilerde tarafların kesin güvenlik içinde bulunmasına ne derece önem verdiğimizizi arz edebildiğimi umar ve içinde bulunduğumuz mücadelelere gösterilen olumlu ilginin Türkiye Büyük Millet Meclisi ve milletince heyecan ve memnunlukla karşılandığını bildirmekle şeref duyarım”⁸⁷ şeklindedir.

Çiçerin’in mektubuna karşılık veren Mustafa Kemal Paşa artık resmi yolu açmış oluyordu. Bundan dolayı Türkler yardımda bulunacak yeni dostlarının gelişini

⁸⁷ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.53–54.

ilgiyle beklemeye başlamışlardır. Lakin Ağustos 1920’de Bolşevik kurulunun gelmesinden sonra bu bekleyiş hayal kırıklığına dönüşmüştür. Çünkü -200 kg ağırlığındaki altın oldukça sevindirici olmakla birlikte, kurulun personeli arasında saygın tek bir kişi dahi yoktu. Büyükelçilerinin daha sonra geleceği anlaşılmaktaydı. Bolşevik Kurulu’nda Sekreter Upmal Angarski, Çevirmen Tatar Bagirof, İstihbaratçı Musevi Danilov ve karısı Madam Danilova (çeka’nın üyesi) vardı.⁸⁸ 50 kişilik kurulun geriye kalanı telgrafçı, deniz gücü temsilcisi, muhafız ve propagandacılarından oluşuyordu. Kurul Sovyet propagandası için Rusça-Türkçe birçok yayımları da yanlarında getirmişlerdi. Ancak Türk yetkililer bunların dağıtılmasına izin vermemişlerdir. Kurul istihbarat ve tahrik kurulunu Erzurum’da bırakarak Trabzon’a gitmiş ve orada bir Sovyet Konsolosluğu kurmuştur. Bir ay sonrada kurul başkanı Danilov, Türk yetkililerin isteği üzerine Rusya’ya çağırılmış, onun yerini daha sonra Kagirov almıştır.⁸⁹

Türk ve Sovyetler arasında bunlar yaşanırken, iyi ilişkiler kurulmasına en büyük engel teşkil eden İngiliz gücü de günden güne tükenmekteydi. Nitekim Churchill bundan duyduğu rahatsızlığı 1919 Ağustos’unda şöyle dile getiriyordu: “11 Kasım’dan [1918] bu yana, İstanbul’da ve Karadeniz kıyılarında yaklaşık 40 bin askerlik bir kuvvet bulun duruyoruz. Bunun bizim eriyen askeri kaynaklarımız üzerindeki etkisi giderek dayanılmaz bir hale geliyor.”⁹⁰ Şubat 1920’de Maraş’taki Fransız birliklerinin yenilerek çekilmesi İtilaf Devletlerini tam bir korkuya sevk etti. Korkunun asıl sebebi ise olası birleşik bir Türk-Bolşevik taarruzuydu. 13 Mart 1920’de Dışişleri Bakanlığı’ndan W.S. Adams “Şimdi General Denikin’le birlikte olan İngiliz subayları”nın Türk başkentine aktarılmasını önerdi.⁹¹ O dönemlerde yazılan İngiliz istihbarat raporlarındaki ortak vurgu Türk-Rus ittifakıydı.

⁸⁸ Bu örgüt Haskova’daki Lubyanka Caddesi’nde çalışmakta olup, Bolşevik rejimin yerleştirilmesi için pek çok kıyımlar yapmıştır. Bkz. F. N. Westwood, **Endurance and Endeavour, Russian History 1812–1971**, J. M. Roberts (ed.), London: Oxford University Press, 1973, s.250.

⁸⁹ Salahi Ramadan Sonyel, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye’deki Eylemleri**, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, s.83.

⁹⁰ 1919 Mart’ında, İngiliz birliklerinin Kafkaslar’a gönderilmesinin üzerinden daha üç ay bile geçmeden, Lloyd George hükümeti bölgeden çekilme kararı aldı. 1919 yılı sonuna kadar, Batum’daki bir garnizon dışında bütün birlikler Kafkaslar’dan geri çağrılacaktı. İngiliz kuvvetleri kendilerini Boğazların ve Rusya’nın hassas güney kesimlerine kadar Karadeniz’in kontrolüyle sınırlandıracaktı. Bu, dağılık askeri varlığın daha dar bir alanda yoğunlaştırılmasıyla bölgedeki İngiliz çıkarları için basitleştirilmiş, sağlam bir çatı kurulmasını sağlayabilirdi. Bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.77.

⁹¹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.102.

1.4.1. Birinci Moskova Müzakereleri

BMM açıldıktan sonra en fazla uğraştığı konulardan birisi mali kaynakları temin etmektir.⁹² BMM'nin 26 Nisan'daki kararından sonra 3 Mayıs 1920'de ilk hükümet kuruldu. Aynı gün 3 numaralı kanun meclis tarafından kabul edilerek ilk İcra Vekilleri'nin seçim ve tayini yapılarak, resmen 11 kişilik ilk hükümet 5 Mayıs 1920'de Ankara Valiliği Hükümet Konağı binasında toplandı.⁹³ Vekiller Heyetinin 5 Mayıs'ta yaptığı toplantıda karşılaştığı en önemli sorun; Yunanlılara karşı girişilecek mücadelede Türkiye'nin yalnız kalmamasını sağlamaktı. Bu yüzden tabii müttefik olarak görülen Sovyet Rusya'nın yardımını sağlamak ve mümkün olduğu takdirde RSFSC ile ittifak anlaşması yapmak maksadıyla 11 Mayıs 1920'de Moskova'ya bir heyet gönderildi. Heyet Başkanı Hariciye Vekili Bekir Sami Bey olup, heyet üyeleri; İktisat Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey, Dr. Miralay İbrahim Tali (Öngören) Bey, Lazistan Mebusu Osman Bey, Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Seyfi (Düzgören) Bey'den oluşmaktaydı.⁹⁴ Heyet için BMM tarafından 8 Mayıs 1920'de bir de talimat hazırlanmıştı. Bu talimata göre;

“1- Türkiye'nin isteği şimdiki milli sınırları içinde yaşamak ve bu temel isteğin sağlanması şartıyla Rusya ile kader birliği kurmaktır.

2- Boğazlardan yararlanma tüm Karadeniz ülkelerine serbest olacaktır. Bunu sağlamak için Karadeniz Boğazı'nda tahkimat yapılmamak, İstanbul'a Rus donanmasının gelmesinin bizim takdir ve isteğimize bağlı olmak üzere Çanakkale Boğazı tahkimatını Bolşeviklerle birlikte savunmamızdır. Bu koşuldan daha fazlası İstanbul'un elimizde bulundurulması kuralını bozar.”⁹⁵ BMM bu direktifle dış politikada izleyeceği yolu da açıkça göstermiştir.

Bekir Sami Bey başkanlığındaki Türk heyeti 11 Mayıs 1920'de Ankara'dan hareket etti.⁹⁶ Heyet henüz yolda iken Sovyetlerin söz verdiği 30.000 tüfek, 77'lik 4

⁹² Zekeriya Türkmen, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918–1920)**, Ankara: TTK Yayınevi, 2001, s.285.

⁹³ Yavuz Aslan, **TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920–30 Ekim 1923)**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001, s.42; Girgin, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz**, s.117.

⁹⁴ Mazhar Müfit Kansu, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C.II, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1997, s.590–591; Gönlübol-Sar, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, s.19.

⁹⁵ Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, s.167–168.

⁹⁶ Turgut Can Mavaş, **Tarih Boyunca Türk-Rus Münasebetleri**, İstanbul: Vakıf Matbaası, 1955, s.49; Yılmaz, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1919–1938”, s.612.

hatasya ve 4 tanktan oluşan yardım Karadeniz limanlarına ulaşmıştı.⁹⁷ 24 Temmuz 1920’de Moskova’ya ulaşan heyet ilk olarak Hariciye Komiseri Çiçerin’i ziyaret etmiştir.⁹⁸ Çünkü heyetin Moskova’ya gelişi Komitern’in II. Kongresi’nin yapıldığı günlere rastlamıştı. O nedenle de 17 Ağustos’a kadar fiili hiçbir müzakere yapılamamıştır.⁹⁹ Bu zaman zarfında Bolşevikler, Kafkaslara hâkim olmaya başlamışlardı. Ermenistan’a saldıran Sovyet birlikleri 10 Ağustos 1920’de Ermenileri bir anlaşma yapmaya mecbur etmişti Ermenistan üzerine nüfuz kuran Sovyet yöneticileri, 13 Ağustos 1920’de Bekir Sami Bey’le yaptıkları görüşmede Bitlis, Van ve Muş’un Ermenistan’a terkini istemişlerdi.¹⁰⁰ Bekir Sami Bey ise bu isteklere; Ermenilerin bu bölgelerde Müslümanlarla karışık bir halde yaşadığını, dolayısıyla bu vilayetlerin Ermenilere terk ve ilhakının ekseriyeti teşkil eden Müslümanların hukukunu iptal etmek olacağını bunun ise Sovyetlerin prensiplerine de mugayir olacağı¹⁰¹ cevabını vermiştir. Çiçerin; Türkiye’ye yapılacak yardımın bu toprak tavizine bağlı olduğunu belirtmesi üzerine Bekir Sami Bey, Çiçerin’e şu cevabı vermiştir: *“Vaat edilen yardımın buna müstenit olduğunu bilmiyorduk. Yunanlılarla Ermenilere toprak vermemek için 1,5 seneden beri İtilaf Hükümetleriyle harp eden milletimiz, kendisine dost bildiği hükümetin de aynı siyaseti güttüğünü görünce bu dostluğun kendisine ne fayda temin edeceğini düşünmekte haklıdır. Binaenaleyh memleketimizi taksim gayesinden ibaret her iki siyaset arasında maalesef fark kalmamış olacaktır.”*¹⁰² Bu konu hakkında Ali Fuat Paşa; daha önce İngiliz ve mümkün olursa Amerikalılar ile ticari ve iktisadi bir anlaşma yapabilmek için tam yardım anlaşması imzalanacağı sırada birdenbire Türkiye’nin doğu vilayetlerinden önemli bir arazi parçasını isteyen Rusya’nın siyasetindeki bu değişikliği, hem

⁹⁷ Ünsal Yavuz, “Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM’nin Açılışı’nın Dış Etkileri”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.950.

⁹⁸ Mehmet Saray, **Rusya’nın Türk İllerinde Yayılması**, s. 184–186; **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, s.107

⁹⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.36.

¹⁰⁰ Rusların hedefi zayıf Ermenistan’ı bahane ederek Doğu Anadolu’ya girmektir. Moskova Hariciye Komiseri Çiçerin’in bu siyaseti yürütmek için kullandığı vasıtalar bu maksadı pek ala göstermişti: “Milli hudutlar” uçurtması ile Türkleri oyaladı, Ermenileri ilerletti. Sonrada Moskova Muahedesini imzalamak için Van ve Bitlis vilayetlerini istedi. Bkz. Veysel Ünüvar, **İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921**, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1948, s.73; Gönlübol-Sar, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, s.21; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)**, s.338.

¹⁰¹ Vehbi Vakkasoğlu, **Moskof Mücadelemiz**, Ankara: Cihan Yayıncılık, 1983, s.141.

¹⁰² Saray, “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, s.980.

ikiyüzlülüğe hem de Doğu Müslümanlarının tepkisi ve BMM Hükümeti'nin başarılarına bağlamaktadır.¹⁰³

Heyet, Lenin tarafından birkaç haftalık bir gecikme ile kabul edildi. Görüşmede Sovyet lider, ulaşım yollarının açılması ve Türkiye'ye yardım konusunda daha ılımlı bir tavır sergiledi. Bununla birlikte Rusya'nın Ermenistan ve Gürcistan üzerinde yakın gelecekteki niyetlerini de gizlemedi.¹⁰⁴ Heyet'in Lenin ile yaptığı görüşme esnasında, 1920 yılında kurulmuş ilk ve son Buhara Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu'da bulunmaktaydı. Türk heyetinin altın ve para isteklerine karşılık Sovyet yöneticilerinin ellerinde altın ve para olmadığını ifade etmeleri üzerine Kocaoğlu devreye girmiştir. Buhara Cumhurbaşkanı kendilerinde altın para bulunduğunu yüz milyon ruble verebileceklerini söylemiştir.¹⁰⁵ Buhara Cumhurbaşkanı Osman Kocaoğlu ve Buhara Başbakanı Feyzullah Hoca tarafından toplanan ve milyonlara varan altın, ziynet eşyası Moskova darphanelerinde Sosyalizm damgasını yiyerek Türkiye'ye gönderilmiştir.¹⁰⁶ Bu yüzden Bolşeviklerin yaptığı yardımların çoğunun Buhara Cumhuriyetine ait olduğu tarihçiler arasında kabul görmektedir.

13 Ağustos 1920'deki müzakerelerden sonra 24 Ağustos 1920'de 8 maddeden oluşan bir antlaşma parafe edildi.¹⁰⁷ Bazı konular hakkında uzlaşma sağlanamayınca görüşmeler kesilmiştir. Görüşmelerin kesilmesine neden olan konular genel olarak şöyle maddelendirilebilir;

1- 30 Mayıs 1920'de 20 günlük bir Türk-Fransız mütarekesi yapılmıştı ve Bolşevikler, anlaşmayla sağlanacak silah ve malzeme yardımının kendilerine karşı kullanılmayacağından emin değillerdi.

2- Sovyetler, Ermenistan üzerinde egemenlik kuracaklarına inandıkları için Ermenistan'ı Türkiye lehine sıkıştırmaya yanaşmıyorlardı.¹⁰⁸

¹⁰³ Ayfer Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993, s.196.

¹⁰⁴ Lord Kinross, **Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, Ayhan Tezel (çev.), 6. Baskı, İstanbul: Sander Yayıncılık, 1978, s.372.

¹⁰⁵ Çarlık zamanından kalma altınlardan yüz milyon rublenin Türkiye'ye verilmesi konusunun Osman Kocaoğlu Buhara parlamentosunda dile getirdiğinde; parlamento üyelerinden tek itiraz sesi çıkmadan bu yardımı oy birliği ve alkışlarla kabul etmişlerdir. Toplanan yardım derhal Ankara'ya yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim edilmiştir. Bkz. Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s.47

¹⁰⁶ Mehmet Eröz, **Atatürk, Milliyetçilik, Doğu Anadolu**, İstanbul: Türk Dünyasını Araştırma Vakfı, 1987, s.38.

¹⁰⁷ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.38.

¹⁰⁸ Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.169.

3- Ruslar Anadolu'da yapılan mücadeleyi Türklerin kazanacağından pek emin değillerdi. Çünkü 10 Ağustos 1920'de Sevr Muahedesi'nin imzalanması siyasi anlamda Türklerin imha edilmesi idi.¹⁰⁹

Sovyetler bu nedenlerden dolayı, Türklere tam güven duymamaktaydılar.¹¹⁰ Çünkü bir taraftan Yunanlılar ilerlerken diğer taraftan Ermeniler atağa kalkabilir ve Anadolu TBMM'nin elinden çıkabilirdi. Zaten bu siyasi öngörü nedeniyle Van, Bitlis ve Muş'un Ermenistan'a verilmesini istiyorlardı. Bunun altında yatan neden ise Ermeni topraklarını kolayca alabileceklerine inanmalarından ileri gelmekteydi. Ankara'nın da henüz kendisini ispatlayamamış olması müzakerelerin uzun süre durmasına neden olmuştur. Türk heyetinin rahat bir pazarlığa oturabilmesi için, Türk ordusunun İnönü Muharebelerini ve II. Doğu Harekâtı'nı başarmış olması gerekecektir. Yani Türklerin biraz zamana ihtiyacı vardır.

Yusuf Kemal Bey, heyet başkanının yazdığı raporu ve 1.000.000 altın ruble ile Türkiye'ye dönmüş, 11 Ekim'de de Ankara'ya ulaşmıştır.¹¹¹ 16 Ekim 1920'de meclisin gizli oturumunda yaptığı izahatta; "*Memleketimizden bir avuç toprak verecek içinizde hiçbir fert mevcut değildir. Çünkü biz vatani kurtarmak için toplandık. Vermek için değil.*"¹¹² diyerek Sovyetlerle antlaşma sağlanamamasının nedenini açıklamıştır.

Görüşmeler sonunda bir anlaşma imzalamayı başaramayan Bekir Sami Bey 11 Eylül'de Moskova'dan ayrılmıştır. Üç ay boyunca gözden kaybolan B. Sami Bey'in Çeçenya ve Dağıstan'da karşı devrimciler arasında ajitasyon yaptığı söylentileri Moskova'ya ulaşmıştır. 31 Ocak 1921'de Ankara'ya döner ve 1 Şubat'ta raporunu TBMM'ye sunar.¹¹³

1.4.2. İkinci Doğu Harekâtı ve Türk-Sovyet İlişkilerine Etkisi

¹⁰⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, s.66-67.

¹¹⁰ Ahmet Şükrü Esmer, "Türk Diplomasisi (1920-1955)", **Yeni Türkiye**, Hasan Refik vd. (hazl.), İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1959, s.68-69.

¹¹¹ Hamit Aliyev, "70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair", **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9-11 Eylül 1991 Ankara, C.2, Ankara: ATAM Yayınları, 1996, s.1235; Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları**, s.543.

¹¹² Yusuf Kemal Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, 2. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 2001, s.165-167.

¹¹³ Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.169.

Haziran 1920’de Yunanlılar Batı Anadolu’da büyük bir taarruza geçtiklerinde bunu fırsat bilen Ermeniler de Doğu Anadolu’da harekete geçmişlerdir.¹¹⁴ XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa duruma müdahale etmek istemişse de Mustafa Kemal Paşa şu üç sebepten dolayı Ermenistan harekâtına müsaade etmemiştir:

1- Devlet ve milletimizin halas ve selameti hakkında Garp Devletleri’nden hakiki bir muavenet ve insaf ümidi kalmadığı müttefik-i aleyhtir. Memleketimizin geleceği için, Rusların çıkarına ters düşecek davranışta bulunmamalıyız. Çünkü geleceğimiz Doğu hudutlarımızdadır.

2- Bolşeviklerle siyaseten anlaşıp mütekabil harekât ve münasebatı tayin etmeden evvel kati harekete geçmeyeceğiz. Böyle bir hareketin Bolşeviklerce nasıl telakki olacağı bugün bile meçhulümüzdür.

3- Askeri açıdan dahi Ermenistan seferini emin ve muvaffakiyetle neticelendirmek için, diğer bir taraftan fiilen muavenet-i askeriye lazım olduğu kanaatindeyiz.¹¹⁵

Bolşeviklerin ve Batılıların tepkisi gibi nedenlerle Kazım Karabekir’in askeri harekâtı geçici olarak durdurulmuştu. Ne var ki Çiçerin’in Bitlis, Muş ve Van’ın Ermenilere verilmesi isteğini yinelemesi ve yapılacak yardımın bu şarta bağlı olduğunu bildirmesi üzerine, Mustafa Kemal Paşa kaybedecek vakit kalmadığını görerek XV. Kolordu Komutanı’na Ermenistan üzerine harekât emrini vermiştir.¹¹⁶ Ermenilerin Müslüman Türklere karşı yaptığı zulme karşı Kazım Karabekir Paşa 24 Eylül 1920’de Ermeni liderlere bir tahrirat vermiştir.¹¹⁷ Nitekim Eylül ayı sonlarında da karşı saldırıya geçen Türk ordusu; 30 Eylül 1920’de Sarıkamış’ı, 30 Ekim’de Kars’ı ve 7 Kasım’da Gümrü dâhil olmak üzere Zaruşat (Arpaçay)’ın doğusundaki bölgeleri Ermenilerden almıştır.¹¹⁸ Zafer kazanmış olan Karabekir Paşa ile iktidarı ellerinden kayan mağlup Taşnaklar arasında 26 Kasım’da başlayan barış görüşmeleri, 3 Aralık 1920’de imzalanan Gümrü¹¹⁹ Antlaşması’yla son bulmuştur.¹²⁰

Bu antlaşma ile Ermeniler, Sevr Muahedesiyle kendilerine verildiğini iddia ettikleri 6 Türk vilayetinden (Diyarbakır, Elazığ, Sivas, Erzurum, Bitlis ve Van)

¹¹⁴ Gönlübol-Sar, Atatürk ve Türkiye’nin Dış Politikası (1919–1938), s.18.

¹¹⁵ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.1621.

¹¹⁶ Kinross, **Atatürk Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, s.374.

¹¹⁷ Ermenilerin İslam ahalisine zulme hazırlandıkları istihbaratını alan Kazım Karabekir Paşa, Erivan’ın dışarıyla gidiş-gelişinin kesilmesi için bir tahriratı vermiştir: **BOA. HR.SYS.2878/33/36**

¹¹⁸ Gönlübol-Sar, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, s.22.

¹¹⁹ Bu yer Alexandrapol veya Leninakan olarak da bilinir.

¹²⁰ Bayur, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, s.67–68; Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, s.170.

vazgeçtiklerini resmen kabul etmişlerdir. Bugünkü Türk-Ermeni sınırı da bu antlaşmayla tespit edilmişti.¹²¹ Bu harekât boyunca Kazım Karabekir'in yanında bulunan yabancı gözlemciler Türk Ordusu'nun, son derece medeni ve insani davrandıklarını, Ermenilere karşı olumsuz bir hareket içinde olmadıklarını ve intikam duygusu ile hareket etmediklerini belirtmişlerdir.¹²²

Kazım Karabekir'in yürüttüğü harekâtın ne kadar insancıl olduğunu Ermenistan'ın ilk Başbakanı olan Kaçaznuni şöyle anlatmaktadır: *“Taşnakların Türklere ve Kürtlere karşı giriştiği katliamlar yanında Ermeni köylülerine de şiddet ve baskı uygulaması, Ermeni halkı içinde de geniş tepkiye yol açmıştır. Taşnak Hükümeti ordusu komutanı tarafından, firar eden Ermeni askerleri aramak üzere Eçmiadzin kazasından Gümrü köylerine gönderilen bir Ermeni subayının raporu dikkat çekicidir. Komutan, bu subayın ifadelerine dayanarak genel karargâha 14 Kasım 1920 tarihinde şu bilgileri rapor ediyor: ‘Gümrü bölgesi Ermenileri Taşnak subayını düşmanca karşılamış ve hatta birkaç defa Türklere teslim etmeye kalkmışlar. Birçok köyde halk tepkili ve askeriye düşman olarak görüyor. İlhiab ve Kapanak köylerinde kızıl bayraklar çekilmiş. (...) Subayım, M. Kapanak köyünde Selçan Ermenilerinden oluşan atlıların eşliğinde Türk süvari devriyesiyle karşılaşmış. Türkler, ekmek ve tuzla karşılanmış. Köylerde kadınlar kazanlarda yemekler hazırlamışlar. Subayım, yemeği kimin için hazırladıklarını sorduğunda şöyle cevap vermişler: Tabii ki Türkler için, sizin için değil.”*¹²³ Bu çarpıcı örnek Türklerin bölgeye gelmelerini halkın istediği izlenimini vermektedir.

Gümrü Antlaşması'nın tartışmalarının sürdüğü sırada meydana gelen önemli bir gelişme ise; 9 Aralık'ta Tiflis'te Sovyet Elçisi A. L. Şeynman'la görüşen Ankara temsilcisi Kazım Bey, Kars, Ardahan, Batum'un Türkiye'ye ait olduğunu söylemesi olmuştur. Bu haberi alan Çiçerin, Orjonikidze'ye yazarak, toprak sorunlarının Moskova'da görüşüleceğini Medivani'ye iletilmesini ister. Ancak Türklerin Batum'u işgal etmelerini engellemek gerektiğini bildirir. Aldığı talimat üzerine Medivani durumu Kazım Karabekir'e açar, Karabekir'in böyle bir şeyin akıllarından bile geçmediğini söylemesi üzerine, Çiçerin ertesi gün Orjonikidze'ye silah yardımının sürdürülmesi için emir verir. Böylece Kars harekâtından sonra durmuş olan

¹²¹ Mehmet Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul: MEB Yayınları, 1998, s.198–199.

¹²² Akbıyık, “Milli Mücadelede Doğu Cephesi”, s.155.

¹²³ Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)**, Arif Acaloğlu (çev), 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları,2005, s.22.

Novorosisk'ten yapılan silah yardımı Orjonikidze'nin gönderdiği talimatla yeniden başlamıştır.¹²⁴

Gümrü'nün Türklerin eline geçmesi Türklerin Moskova'daki mukavemetini artırmıştır. Ancak Kafkaslar'daki mevcut durum Moskova tarafından benimsenmiyordu. Çünkü Bolşevikler, Gümrü Antlaşması'yla güçsüzlükleri ortaya çıkan Ermenistan'ı İtilaf Devletleri'nin elinde bir alet olmaması için işgal ettiler. Ayrıca Gümrü Antlaşması'nı tanımadıklarını bildirdiler.¹²⁵

Diğer taraftan, Bolşeviklerden memnun olmayan Ermeniler de Türklerle iyi geçinmeye niyetlenmişlerdi. Türkleri pek fazla sevmemekle birlikte, Ermenileri bu davranışa iten etken Ruslardan gördükleri baskı ve sindirme siyasetiydi. Ermenilerin Türklerle Ruslar arasında nasıl bir politika izlediklerini II. Doğu Harekâtının komutanı Kazım Karabekir Paşa hatıralarında şöyle kaydetmektedir: *“Ermenistan'da Bolşevik idaresi kurulunca Hükümetin başına Beğzadeyan adında biri geldi. (Kars Konferansında Hariciye Komiseri sıfatıyla gelmişti.) Erivan'a gönderdiğim İrtibat subayımız Ermeni ordusu Başkumandanlığına getirilen Duro ile görüşti. Duro şunları söyledi: 'Bundan sonra ben katiiyen ordu bulundurmayacağım. Bugün elimizde bulunan harpten artakalanları memleketlerine salıvereceğim. Taşnakların ahmaklığı yüzünden memleket ve millet harap ve perişan olmuştur. Ermeniler şimdiye kadar körü körüne kendi özel emel ve maksatlarını güden Emperyalizm Devletlerin bir aleti olmuştur. Fakat bundan fayda yerine zarar hâsıl olmuştur. Ruhun ve hissen Türklere pek yakın Olduğumuzu unuttuk. Fakat bundan sonra bizim için selamet onlarla kardeş olarak geçinmektir' Yeni Ermeni hükümeti de Taşnaklara lanet okuyor ve hükümetimizden, Yeni inkılâp yaptık! Yeni konferans yapalım. Ricasında bulunuyordu. Ermenistan'da Komünizm idaresinin milli hükümetimiz için daha hayırlı olacağı düşünerek Gümrü'yü işgal eder etmez oradaki komünistleri himaye etmiş ve inkılâp hareketlerini iyi karşılamıştık.*

Erivan'da Bolşevik inkılâbı üzerine Hariciye Komiseri Beğzadeyan tarafından Milli hükümetimize Türkçe şu telgraf gönderilmişti: Ankara'da Hariciye Komiseri Ahmed Muhtar Bey! Sovyet hükümeti Taşnaklar tarafından imza edilen mevadd-ı sulhiyenin muvafık ve münasip olmadığı kanaatini sizden bekler. Sovyet Ermenistan Hükümeti Ermenistan'da vaki olan inkılabatı nazarı itibara alarak tarafeynin muvafakatini temin edecek bir konferans teklif eder.

¹²⁴ İskender Yılmaz, **Gümrü Antlaşması**, Ankara: ATAM Yayınları, 2001, s.157.

¹²⁵ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1960, s.21.

Hariciye Vekilimiz buna şu cevabı verdi: Ermenistan'da Garp ve bilhassa İngiliz emperyalizminin hizmetine girmiş olan Taşnakların mevkii iktidardan sükûtunu TBMM Hükümeti büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Bunların yerine Türkiye ve Ermenistan milletleri arasında samimi bir rabıta vazifesini görececek fırkanın iş başına geçmesi üzerine işbu memnuniyetimiz bir kat daha artmıştır..şimdilik icraatınıza intizar etmeyi tercih ederiz.”¹²⁶

Bakü petrollerinin kendileri için bir hayat membaı olduğunu ileri süren Lenin, Shaumian'a (Azerbaycan'daki Ermeni asıllı komünist lider) gönderdiği direktifte “*Ne pahasına olursa olsun Azerbaycan'ı elde etmemiz gerekir.*” diyordu.¹²⁷ Bu amaca ulaşmak için Kafkasya'yı elde etmeleri gerekirdi. Bunun için şiddete başvurmuş ve böylelikle Kafkasya'daki Azeri, Ermeni ve Gürcü burjuvaları Bolşevikleri desteklemek zorunda kalırken, bazı münevverler ise halkı vatanlarını korumaya davet etmişlerdi.¹²⁸ Buna karşı da Sovyetler Azerbaycan'ı ele geçirmek ve tam anlamıyla hükmedebilmek için şu iki politikayı takip etmişlerdir:

1- Bolşevik fikirlerini benimseyen kişileri bulmak ve onları her türlü vaatle kandırıp kullanmak.

2- Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları abartarak anlatmak ve propaganda yapmak. Bu suretle ümitsizliğe düşen halka komünizmi bir kurtuluş yolu olarak göstermek.¹²⁹

1920 yılında Azerbaycan'daki Kızılordu memleketi tamamıyla hakimiyet altına almak için baskı ve katliamlar yapmıştı. Bu ise Anadolu Türklerini son derece rahatsız etmişti. Azerbaycan'da olduğu gibi Sovyetlerin, Türkiye'yi de komünizme zorlayacağı endişesi hâsıl olmuştu. Bu durum nedeniyle TBMM'de bazı münakaşalar yaşanmıştır.¹³⁰ Meclisin 29 Mayıs 1920'deki oturumunda Mustafa Kemal Paşa, bir soru üzerine şu açıklamayı yapmıştır:¹³¹ “*Biz ne Bolşevik ne de komünist; ne biri ne de diğeri olamayız. Çünkü milliyetperver ve dinimize hürmetkârız. Bolşevik olmakla*

¹²⁶ Kazım Karabekir, **Ermeni Dosyası**, Faruk Özerengin (yay.haz.), 5. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2000, s.179-180.

¹²⁷ Mehmet Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s.47.

¹²⁸ Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985, s.247.

¹²⁹ Saray, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, s.47–48.

¹³⁰ Şevket Süreyya Aydemir, **Tek Adam Mustafa Kemal (191–1922)**, C.2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1964, s.427–428.

¹³¹ Belen, **Türk Kurtuluş Savaşı**, s.180.

Bolşeviklerden yardım almayı karıştırmayınız."¹³² Mustafa Kemal Paşa'nın yaptığı açıklamadan da anlaşılacağı üzere; Milli Mücadelecilerin amacı komünizmi Anadolu'ya getirmek değil, komünist yardımı Anadolu'ya getirmektir.

1.4.3. I. Doğu Halkları Kurultayı (Bakü Kongresi): 1–7 Eylül 1920

1–7 Eylül 1920 tarihleri arasında Bakü'de toplanan Doğu Halkları Birinci Kongresi, Anadolu'dan Orta Asya'ya kadar uzanan coğrafyada yaşanan belirsizliğe Bolşeviklerin bir müdahale girişimiydi.¹³³ Kurultayda hazır bulunan toplam 1.891 delegenin 1.273'ünün komünist; 226 partisiz ve 55 kadın katılmıştır. En büyük ulusal grubu Türkler oluşturuyordu. 235 Türk'e ilaveten 192 İranlı, 157 Ermeni ve 100 Gürcü, 8 Çinli, 8 Kürt ve 3 Arap Komintern tarafından özel olarak davet edilmişti.¹³⁴ Doğu Türkistan, Hindistan, Afganistan, İran, Belucistan ve Rusya'da yaşayan Türk ve Müslüman toplulukları, İT'e mensup Süleyman Nuri Bey, İsmail Hakkı Bey, Bahattin Şakir Bey ve III. Enternasyonal adına Zinovyev, Pavloviç, Struve ve çeşitli memleketlerden delegeler katılmıştı. Merkezi Bakü'de olan Türk İştirakiyün Partisi ile Fas, Tunus, Cezayir, Trablus devrimcileri adına Enver Paşa ve Azmi Bey de kurultaya katılmışlardı.¹³⁵ 1919 Yılında yapılan Komünist Enternasyonal Toplantısına 19 milletten 53 delegenin katıldığı¹³⁶ göz önüne alınırsa bu kongreye olan ilginin büyüklüğü de ortaya çıkar.

Kurultayın esas hedefi, Doğu ulusları arasında anti-emperyalist bir platform süreci başlatıldığıın ilan edilmesiydi. Kürsüden, Mustafa Kemal'in başlattığı Milli Mücadele gibi ulusal kurtuluş hareketlerinin desteklenmesinin önemi defalarca vurgulandı. İşin ilginç tarafı, 'yabancı emperyalist boyunduruk'a karşı birleşik cephe ruhunun, hem tecrit edilmiş kişilik Enver Paşa'nın bir deklarasyonuyla, hem de Ankara hükümetinin resmi temsilcisince yapılan hararetli bir konuşmayla perçinlenmesiydi.¹³⁷

¹³² **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi 23 Nisan 1920–29 Ekim 1923**, s.46.

¹³³ Tellal, "Sovyetlerle İlişkiler", s.150.

¹³⁴ Mete Tuncay, **Türkiye'de Sol Akımları-I (1908–1925)**, İstanbul: BDS Yayınları, 1991, s.209–210.

¹³⁵ Mehmet Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, İzmir: Nil Yayınları, 1991, s.98; Akşin, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, s.53.

¹³⁶ John C. Clews, **Nasıl Aldatıyorlar?**, Necip Durusoy (çev.), Ankara: Kardeş Matbaası, 1972, s.38.

¹³⁷ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.135.

TBMM hükümeti; Bolşeviklerin Türkiye hakkındaki niyetlerini, doğuda nasıl bir siyaset uygulamak istediklerini, Türkiye'ye yardım için komünizm idaresinin kabulünün ileri sürülüp sürülmeyeceği gibi konuları tespit etmek için kongreye yakın bir ilgi duymuştur. TBMM hükümeti adına İbrahim Tali Bey gözlemci olarak iştirak etmiştir. Ayrıca 4 Eylül'de de bir bildiri sunmuştur. Bu bildiri de genel olarak Batılı Devletlerin emperyalist politikalarını eleştirmiş ve Türk halkının Milli Mücadeledeki haklılığını dile getirmiştir.¹³⁸ Bakü Kongresi'nde bulunan Türkler değişik bölgeleri temsil etmekteydiler. Bir bölgenin başarısızlığa uğraması sonucunda diğer bölgeler onların yerine geçebileceklerdi. Bu meyanda verilen demeç ve konuşmalar, Bolşevik Ruslar tarafından kapitalist aleyhtar propagandaya dönüştürülüyor, aynı zamanda Rusya'nın dış politikasına tesir ediyordu.¹³⁹

Kongre Başkanı Zinoviev'in "İngiliz Hükümetinin aleyhine yürüyen her inkılâp mücadelesine hazırız"¹⁴⁰ sözü aslında Türkiye'ye yapılacak yardıma atıftan başka bir şey değildir. Kafkas delegesi Mutişev'in "*Mustafa Kemal'in hareketi bir milli kurtuluş hareketidir. Biz bunu destekliyoruz; çünkü emperyalizme karşı yaptığımız mücadele sona erer ermez bu hareketin bir sosyal harekete inkılâp edeceğine inanıyoruz.*"¹⁴¹ şeklindeki ifadesi de yine aynı düşüncüyü desteklemektedir. Ancak Mutişev, Zinovyev'den farklı olarak; Türkiye'de Bolşevikliğin benimsenmesini ümit ettiklerini açıkça dile getirmiştir.

Bakü Kongresi sonunda Mustafa Suphi başkanlığında 10 Eylül 1920'de Türkiye Komünist Partisi kurulmuştur.¹⁴² TKP'nin bundan sonraki çalışmaları Mustafa Kemal Paşa tarafından zararlı olarak değerlendirilmiş ve Türkiye'de Komünist Partisini yasaklamıştır. Buna mukabil komünist propaganda ve kışkırtmalarını kontrol altına almak için yakın arkadaşlarına resmi komünist fırkasını kurdurmuştur. "Allah'ın inayetiyle" kurulduğu ilan edilen bu fırka esasında Türk Milleti'nin vahdetini korumak için alınmış bir tedbirdir.¹⁴³ Böylelikle Sovyetlerin Türklere karşı olan siyasetlerinde en çok güvendikleri noktalardan biri olan; Türkiye'de muhalif partilerin meydana çıkmasıyla Türklerin iki cepheye ayrılacağı ve ağır askeri masraflara tahammül edemeyerek Sovyet tekliflerini kabule mecbur

¹³⁸ Balcıoğlu, "Direnen Millet-Milli Mücadele: Ya İstiklâl Ya Ölüm!" s.228; Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, s.162-163.

¹³⁹ Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, s.67.

¹⁴⁰ Akyol, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye**, s.186.

¹⁴¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi 23 Nisan 1920-29 Ekim 1923**, s.46.

¹⁴² Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, s.205.

¹⁴³ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.314.

olacağı¹⁴⁴ inancı Mustafa Kemal Paşa'nın siyasi dehasıyla önlenmiş oluyordu. Yani bu vakitten sonra komünist hareketler resmi yollarla ve Milli Mücadeleciler tarafından yürütülmüştür.

Ayrıca, bir sonraki kurultaya kadar vazife görmek üzere, “Doğu Şurası” ile “İdare Heyeti” oluşturulmuştur. Şura'ya, Türkiye'den Süleyman Nuri ve İsmail Hakkı, İdare Heyetine ise Mustafa Suphi ve Tahsin Beyler seçilmişlerdir. Bunların hepsi, Türk İştirakiyun Fırkası liderleridir.¹⁴⁵

Milli Mücadele'nin başarıya ulaşması için Sovyetlerden gelecek yardıma duyulan ihtiyaç sebebiyle Mustafa Kemal Paşa, Harbiye'den sınıf arkadaşı olan Ali Fuat Paşa'yı Moskova Büyükelçiliği'ne atamıştır.

1.4.4. İkinci Moskova Müzakereleri

Moskova ile Ankara arasındaki bazı uyumsuzluklara rağmen Çiçerin, Ekim 1920'de Budu Polikarp Gurgenoviç Medivani'yi Ankara'ya elçi olarak göndermiştir. Medivani (Sovyet elçisi), ancak 19 Şubat 1921'de Ankara'ya varmış ve 5 Mart'ta Devlet Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal'e itimatnamesini sunmuştur.¹⁴⁶ Bu durum Mustafa Kemal Paşa'yı Moskova'ya bir elçi atamaya mecbur bırakmıştır. Mustafa Kemal Paşa atayacağı bu elçiyi şöyle tespit ettiğini anlatmaktadır. “*Gediz Muharebesi'nden sonra Ali Fuat Paşa'nın cephe üzerindeki komutanlık etki ve otoritesi sarsılmış gibi görünüyordu... Artık Ali Fuat Paşa'nın Batı Cephesine komuta edemeyeceğine inanmıştım. O günlerde de Moskova'ya bir elçilik heyeti göndermemiz gerekiyordu. O halde, A. Fuat Paşa büyükelçi olarak Moskova'ya gidebilirdi...*”¹⁴⁷ Mustafa Kemal'in Moskova Büyükelçiliği teklifini Ali Fuat Paşa, her ne kadar kabul etmişse de bundan pek hoşnut olmadığı hatıratından anlaşılmaktadır. Çünkü askerlik mefhumu Ali Fuat Paşa için vazgeçilmez bir olguydu. O nedenle tarihçiler arasında onun Moskova Büyükelçiliği'ne atanması bir ihtilaf konusudur. Zira Nutuk'ta geçtiği gibi Gediz Muharebesi'nin mağlubiyetinin müsebbibinin Ali Fuat Paşa olarak gösterilmesi bile başlı başına bir tartışma konusudur. Konunun daha iyi analiz edilebilmesi için kısaca Ali Fuat Paşa'nın Milli Mücadele'deki konumuna bakmak gerekir.

¹⁴⁴ Memduh Tezel, **Moskova'dan Geliyorum**, Ankara: Berkalp Kitabevi, 1950, s.233.

¹⁴⁵ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.59.

¹⁴⁶ Girgin, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz**, s.120.

¹⁴⁷ Mustafa Kemal Atatürk, **Nutuk**, C.2, İstanbul: Kamer Yayınları, 1999, s.563.

Sivas Kongresi sonrasında Ali Fuat Paşa bütün Kuvay-ı Milliye'yi kapsamak üzere *Batı Anadolu Umum Kuvay-ı Milliye Kumandanlığı*'na atanmıştı.¹⁴⁸ Bu görevini Garp Cephesi Kumandanlığı kuruluncaya kadar sürdürmüştür. TBMM'nin Ankara'da toplanma kararının tatbiki için, İngilizlerin işgali altında olan Eskişehir ve Afyonkarahisar'ı kurtarmak mesuliyetini Paşa üzerine almıştır.¹⁴⁹ Kendisine verilmek istenilen cephe kumandanlığının üzerine yükleyeceği mesuliyetin ağırlığını dikkate aldığı zaman bu görevi asla kabul etmeyeceğini söyleyen Ali Fuat Paşa, İstiklal Mücadelesi'nin mutlaka başarılması arzusu ile tartışmaya girmeden Garp Cephesi Kumandanlığı görevini kabul ettiğini ifade etmektedir.

İngiliz Garnizonu'nun Eskişehir'den çıkarılması konusunda çok önemli bir görevi başarıyla yerine getirmiştir. Bunun Türkler açısından belli bir yerleşim yerini elde etmenin çok ötesinde bir anlamı vardı. Çünkü Batı Anadolu'ya Milli Hareketin etkin ve egemen olmasında bu başarı çok önemlidir. İstanbul, Batı Anadolu'daki gelişmeleri Doğu'dan ayırabilmek için Batı'daki reaksiyonları belirli bir süre meşru bir müdafaa olarak gördü. İşte bu irtibatı kurmada Cebesoy'un girişimi ve Eskişehir'in İngilizlere verilmemesi konusundaki tavrı ve olumlu girişimi bu bakımdan önemli bir rol oynamıştır.¹⁵⁰ İngilizlere karşı Türklerin kazandığı bu küçük ama anlamlı muvaffakiyetle ileri harekâta devam eden Cebesoy, Geyve Boğazı'nı da ele geçirmeyi başarmıştır.

1920 Ağustos ayı sonlarından itibaren Anadolu'nun Batı Cephesi'nde askeri harekât açısından genel bir durgunluk başlamıştır. Gerek bu durgunluk ve gerekse iç isyanlar dolayısıyla askerler arasındaki firar olayları artmıştı. Uşak ve Bursa'nın kaybedilişi ise tüm Türkiye'de büyük bir infiale sebep olmuştur. İşte bu şartlar altında 1920 Eylül ayı içerisinde Yunanlıların Gediz'de bulunan bir tümenine taarruz etme fikri doğmuştur. Ali Fuat Paşa eğer Gediz taarruzu başarılı olursa düşmanın Uşak ve Bursa gruplarının birbirinden ayrılacağını, aynı zamanda halkın maneviyatının düzeleceğini ve yeni ordunun bu taarruzla azim ve fedakârlığının ispatlayacağını düşünüyordu.¹⁵¹ O bu düşüncelerle 13 Ekim 1920'de İsmet (İnönü) Bey'e başvurarak konu ile ilgili görüş bildirmesini rica etmiştir. İsmet Bey 14

¹⁴⁸ Mesut Çapa-Rahmi Çiçek, *Atatürk İlke ve İnkılâp Tarihi*, Trabzon: Serander Yayınları, 2001, s.193

¹⁴⁹ Cemal Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, 2. Baskı, C.18, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, [t.y.], s.10950.

¹⁵⁰ İzzet Öztoprak, "Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hayatı", *Ali Fuat Cebesoy'u Anma Paneli*, 10 Ocak 1994 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, s.26.

¹⁵¹ Ali Fuat Cebesoy, *Milli Mücadele Hatıraları*, İstanbul: Vatan Neşriyat, 1953, s.496-497.

Ekim’de verdiği cevapta böyle bir hareketi mümkün olduğu kadar ertelemek gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵² Cebesoy, bu görüş ayrılığının giderilmesi hususunun elzem kabul ettiği için İsmet Bey’den özel bir trenle ya kendisinin ya da Kurmay Başkanı’nın gelmesini rica etti ve bu görüşme 17 Ekim 1920’de gerçekleşmiştir. Toplantı sırasında İsmet Bey’in fikrinde ısrar etmesi üzerine meselenin bir de taarruza katılması düşünölen kuvvetlerin kumandanlarıyla tartışılması ve eğer kumandanlar cephaneyi kâfi görürlerse taarruzun gerçekleştirilmesi kararlaştırıldı. Ertuğrul Grubu Kumandanı Kazım Özalp, Kuvay-ı Seyyare Kumandanı Ethem Bey, 61. Tümen Komutanı İzzettin (Çalışlar) Bey ve II. Tümen Kumandanı Mehmet Arif Bey’in katılımıyla 18 Ekim 1920’de gerçekleşen toplantı neticesinde; mezkûr kumandanlar mevcut cephanenin düşünölen taarruz için yeterli olduğu görüşünü belirtmişlerdir. Bu durum aynı gün Ali Fuat Paşa tarafından İsmet Paşa’ya taarruzun yapılacağı gün ve ayrıntılı planı içeren bir raporla bildirilmiştir. Böylece Ali Fuat Paşa 19 Ekim 1920’de birliklerine taarruz emri vermiştir.¹⁵³ Burada şu nokta dikkate şayandır; taarruza Ali Fuat Paşa tek başına karar vermemiştir. Aksine bölgede görevli ve bölgeyi bilen 4 kumandanın da tasvipleriyle böyle bir harekât kararı almıştır. Yani Gediz taarruzu ferdi bir karar değil, müzakereler sonucunda oluşturulmuş bir karardır.

27 Ekim’de Hamidiyehanı civarında Kuvay-ı Seyyare’nin Yunanlılar karşısında tutunamaması sebebiyle bu harekât uygulanamamıştır. Üstelik Hamidiyehanı’nda galibiyet elde eden Yunanlılar karşı taarruza geçerek 31 Ekim’de Gediz’i ele geçirmişlerdir. İlerleyen günlerde Yunanlılar kışlık karargâhlarına çekilmek üzere Gediz’i tekrar tahliye etmiş ve kasaba Türklerde kalmıştır. Böylece Gediz taarruzu iki tarafında kesin başarısı olmaksızın sona ermiştir.¹⁵⁴ Gediz Muharebesi göstermektedir ki; Türk Ordusu’nun mağlubiyetinde takım çalışmasına uyulmaması ve tabii şartlar etkili olmuştur. Daha özeld e ise Kuvay-ı Seyyare birliklerinin başarısızlığı ve emre itaatsizliği Gediz’de istenilen sonucun alınmasına mani olmuştur. Başarısızlığın tüm sorumluluğu karar verme yetkisini elinde bulunduran Ali Fuat Paşa’ya yüklenmiştir.

Gediz taarruzunda istenilen sonucun elde edilmemesi üzerine Türk Birlik Komutanları arasında tartışmalar sürerken Ali Fuat Paşa Garp Cephesi’nden alınarak,

¹⁵² Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.165.

¹⁵³ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.166–167.

¹⁵⁴ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.168–170.

Moskova Büyükelçiliği'ne tayin edilmiştir.¹⁵⁵ Moskova'ya atanması Mustafa Kemal'in bir pasivize hareketi midir bilinmez ama Ali Fuat Paşa'nın bu görevi çok iyi şekilde yerine getirdiği görülmüştür.

1.4.4.1. Moskova Büyükelçiliği'ne Ali Fuat Paşa'nın Atanması

Ali Fuat Cebesoy'un Garp Cephesi Kumandanlığı'ndan alınarak Moskova Büyükelçiliğine atanması hakkında çeşitli görüşler mevcuttur: Halide Edip Adivar'a göre; *“Kazım Karabekir Doğudaki başarısı düzenli ordu kurma işiyle uğraşana kuvvet vermişti. 'Bu aralık Ali Fuat Paşa'ya karşı geniş bir propaganda dönüyordu. Onun Mustafa Kemal Paşa'ya rakip olduğunu öne sürenler vardı. Belki bu yüzden Mustafa Kemal Paşa'da onun çok aleyhinde bulunuyordu.' Ordu başıbozuk kuvvetleri dağıtmak istiyor, aynı zamanda Ali Fuat Paşa'ya karşı hareket kuvvetleniyor, onun başıbozuklara yüz verdiği ileri sürülüyor ve Ali Fuat'ın Batı Cephesi'nden uzaklaştırılması isteniyordu. Buna rağmen onu Batı Cephesi'nden uzaklaştırmak o kadar kolay değildi. Yalnız Moskova'ya önemli bir adam göndermek gereği belirince, Batı Cephesi'nden ayrıldı.”*¹⁵⁶ Konu hakkında Rahmi Apak ise; *“Çetecilikle işin yürümeyeceğine inanmış olan İsmet Bey ile Refet Bey'in ordunun başına getirilmelerini Atatürk'ün muntazam ordu kurmak niyetine hamlettim. Ali Fuat Paşa, Çerkez Ethem ile iyi geçinmekte olduğundan çeteciliğin ilgası hareketine onun vasıta olması tabii kabul olmazdı.”*¹⁵⁷ şeklinde görüşlerini dile getirmiştir. Ancak burada Ali Fuat Paşa'yı çetecilik taraftarı, düzenli ordu karşıtı gibi yansıtılması hatalıdır. Çünkü Cebesoy, düzenli ordunun kurulmasına karşı değil, bilakis en ateşli savunucusudur. Cemal Kutay ise; Paşa'nın Moskova'ya atanmasını Çerkez Ethem ile olan yakınlığına bağlamaktadır.¹⁵⁸ Hangi görüş kabul görürse görsün ortada bir gerçek var ki o da; Türklerin Sovyet yardımını temin edebilmesi için bu işe liyakatli birinin atanması gerekliliğidir.

Gediz Harekâtı'nın başarısız olması üzerine Fuat Paşa'nın cephe üzerindeki kumandanlık, disiplin ve otoritesinin sarsıldığını gören Mustafa Kemal Paşa, onun

¹⁵⁵ Rahmi Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, Ankara: TTK Yayınevi, 1988, s.213; Ünsal Yavuz, *İmparatorluktan Milli Devlete*, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s.69–70.

¹⁵⁶ Halide Edip Adivar, *Türk'ün Ateşle İmtihanı*, İstanbul: Özge Matbaası, 1979, s.133.

¹⁵⁷ Apak, *Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları*, s.213.

¹⁵⁸ Kutay, *Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi*, s.51.

kumandanlıktan çekmeyi zaruri gördüğü bir sırada Ali Fuat Paşa 5 Kasım 1920 tarihli şifreyle Ankara'ya gelip görüşme hususunda izin istemiştir. Buna sebep, Ankara'da gerçekleşen siyasi olaylar, TKP'nin kurulması aşamasında yeterince bilgilendirilmemesi ve aleyhinde çıkan spekülasyon haberlere açıklık getirme arzusudur. Buna cevap olarak 7 Kasım 1920 tarihinde mümkün olduğu kadar çabuk Ankara'ya gelmesi emredildi.¹⁵⁹ Bunun üzerine Cebesoy, gelişmeleri şöyle dile getirir: “*Kütahya veya Eskişehir'e muvasalatımızda TKP'nin kuruluş sebepleri hakkında daha geniş bir malumat alabileceğimi ümit ediyordum. Birtakım faraziyelerle kendimi fazla yormamıştım. Eskişehir'e geldiğim zaman Mustafa Kemal Paşa'dan aynı mesele hakkında telgraf almıştım.*”¹⁶⁰ Bu telgraftan sonra 18 Ekim 1920 günü kurulan TKP'nin¹⁶¹ kayıtlı üyelerinin arasında Tevfik Rüştü (Aras), Mahmut Esat (Bozkurt), Yunus Nadi (Abalıoğlu), Kılıç Ali, Hakkı Behiç ve Refik Koraltan'ın bulunduğunu¹⁶² öğrenir. Bunun üzerine Cebesoy; “*Komünizm ve Bolşeviklik lehinde hariçten ve dâhilden bilir-bilmez insanların memleketimizde yapmış oldukları gizli tahrikât o kadar çoğalmıştı ki milletimizin muhtaç bulunduğu birlik ve sükûnu ihlal edileceğinden korkulmuştu. Bu cereyanlarını resmi bir komünist partisinde toplayarak muzır bir istikamette yürütülmemesi düşünülmüş ve sırf bir tedbir olmak üzere resmi bir parti kurulmuştu.*”¹⁶³ açıklamasını yapmaktadır. Gerçekten de dönem incelendiğinde komünizmin işareti sayılan kızıl rengin moda haline geldiği, Ankara'da yoğun komünizm propagandası yapıldığı, “Yoldaş” sözcüğünün yaygın bir şekilde kullanıldığı, hatta milletvekilleri arasında komünizmin ilan edilmemesinden dolayı bazılarının canlarının sıkıldığı¹⁶⁴ gözlenmiştir. Bu durum, komünizmin kontrol altında tutulması Türkiye'nin bekası açısından bir zaruret olarak görmüştür.

¹⁵⁹ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.175.

¹⁶⁰ Mustafa Kemal Paşa bu telgrafta TKP'nin kuruluş amaçlarını ve Anadolu'daki komünist ahvali üzerinde durmuştur. Bkz. Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.508–509; Eröz, **Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu**, s.42.

¹⁶¹ Yavi, **Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır ?**, s.241; **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920–29 Ekim 1923)**, s.46.

¹⁶² Melek, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası**, s.53.

¹⁶³ Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.510.

¹⁶⁴ İbrahim Aruç, **Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları**, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988, s.138-139; Yavi, **Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır ?**, s.241; Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, s.11020-11021.

18 Ekim 1920’de TKP’nin kurulmasını 28 Ocak 1921’de Mustafa Suphi’nin öldürülmesi olayı takip etmiştir.¹⁶⁵ Böylece komünizmin Anadolu’da yayılması resmi makamlar tarafından kontrol altına alınmış oluyordu. Ancak bu gelişmeler Sovyetlerin tepkisini çekmekte gecikmemiştir. Stalin ve Orjonikidze Türkiye’ye yapılan yardımın kesilmesini istemişlerdir. Fakat Sovyet çıkarlarını düşünen Lenin ve Troçki yardımın devamına karar vermişlerdir.¹⁶⁶

19 Kasım’da Mustafa Kemal Paşa’dan gelen ikinci bir telgrafla Ankara’ya çağrılan Cebesoy, Erkan-ı Harp Reisi Saffet ve yaverleriyle 20 Kasım’da Ankara’ya hareket etmiştir. 21 Kasım sabahı Ankara’da büyük bir merasimle karşılanmıştır. Merasim kıtasını teftiş ettikten sonra Mustafa Kemal Paşa: “*Paşam! Müsaade edersen biraz hususi görüşmek istiyorum.*” demiş ve Cebesoy’u Ankara’ya getiren trenin vagonunda şu teklifi yapmıştır: Hariciye Vekili Bekir Sami Bey’in riyaseti altında Moskova’ya giden murahhas heyetimiz muvaffak olamadı. İcra Vekilleri Heyeti’nce milli inkılâbımızın en tanınmış şahsiyetlerinden birisinin Sovyet Hükümeti’i nezdinde büyükelçi sıfatıyla gönderilmesini bu sığata en çok Cebesoy’un haiz olduğunu ileri sürerek; Moskova Büyükelçiliği’ne tayin edilmek istendiğini söylemiştir. Ayrıca “*Eğer ben BMM reisi ve hükümetin de tabii reisi olmasaydım bu vazifeyi memnuniyetle kabul ederdim. Rica ediyorum Vekiller Heyeti’nin vermek istediği vazifeyi kabul et. Böyle pek mühim bir vazifeye ancak senin gitmen lazımdır.*”¹⁶⁷ demiştir. Mustafa Kemal Paşa’nın bu teklifine verdiği cevabı Cebesoy hatıralarında şu şekilde anlatıyor: “*Ankara’ya çağrıldıktan sonra istasyonda yapılan istikbalin fevkaladeliği ve garabeti, Moskova Büyükelçiliği’ne atfedilmek istenen ehemmiyetin derecesi ne olursa olsun Mustafa Kemal Paşa’nın beslediği itimat ve sevgiye rağmen o tarihte her nedense bana memleket haricinde bir vazife vermek gibi bir arzusu olduğunu anlamıştım. Milli inkılâbımızın başından Moskova’ya gidinceye kadar feragat ve fedakârlıktan çekinmemiştim. Mukaddes vatanımızın istikbali ve kurtuluşu uğrunda naçiz şahsıma düşen vazifeyi seve seve yapmaktan*

¹⁶⁵ Mustafa Suphi’nin öldürülmesiyle ilgili spekülasyonlar vardır. Atatürk’ün bu işi Topal Osman Ağa isimli bir kahyaya bilerek yaptırdığı söylenmektedir. O zamanlar Giresun’da Osman Ağa yeni gönüllü alayını süratle kuruyor ve kumandayı da ele alarak Ümit vapuru ile önce Samsun’a geçiyordu. Burada “Giresun Gönüllü Alayı” kurulmuştu ki XV. Tümen deposundan verilen silahlarla teçhiz edilmişti. Bu da Osman ağa’nın bölgede ne kadar güçlü olduğunu gösterir. Bu işi yapabilecek durumdadır. Bkz. Ömer Sami Coşar, **Mustafa Kemal’in Muhafızı Osman Ağa**, Ankara: Garanti Matbaası, 1971, s.53; Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, s.164; Refik Korkut, **Son Üç Asırda Türkiye İle İlgili Rus Politikası**, Ankara: Türkiye Fikir Ajansı Yayınları, 1966, s.57.

¹⁶⁶ Ayten Sezer, “Atatürk Döneminde Türkiye”, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999, s.202.

¹⁶⁷ Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.515–516.

başka bir emelim yoktu. Aramızdaki samimiyetsizliğe nihayet verilmesini düşünerek: Müsterih olunuz Paşam! Muvafakat cevabımı ikametgâhınızda arz ederim.”¹⁶⁸ diyerek bu görevi kabul etmiştir. Böylece Cebesoy’un askeri görevi bir süre için dondurulmuş ve sivil bir göreve atanmıştır. Bundan ne derecede memnun olduğu malum değildir. Ancak 1960 yıllarında söylediği “*Ne zaman önümden bir alay sancağı geçse, duygulanır ve tıkanacak gibi olurum. Asker ocağı benim her şeyimdir. Bütün gençliğim orada geçti.*”¹⁶⁹ sözleri sivil bir görevi benimsemediğini göstermektedir. Ayrıca “*21 Kasım 1920’de Moskova Büyükelçiliğine tayin edilmiştim. Benim için artık cepheden, silah seslerinden ve top gürültülerinden uzakta yeni ve siyasi hayat başlıyordu. İster istemez bu hayata intibak edecek, yüklendiğim ağır ve mesuliyetli vazifeyi başarmaya çalışacaktım. Çünkü Mustafa Kemal Paşa’ya, mademki bu da bir vatan vazifesidir, hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağıma emin olabilirsiniz; demiştim.*”¹⁷⁰ açıklamaları sivil görevinden çok da memnun olmadığını bir göstergesi sayılabilir.

Cebesoy’un bu göreve atanmasının nedenini Kutay, şöyle değerlendirmiştir: “*Moskova’ya fevkalade salahiyeti haiz sefir-i kebir olarak birisi gönderilmeliydi. Bu zatın aynı zamanda Ruslar tarafından da iyi karşılanması ve menfi kanaatlerinin olmaması şarttı. Bu çapta iki insan vardı: Ali Fuat Paşa ve Kazım Karabekir Paşa. Kazım Karabekir, Ermeni hayallerini yıkmıştı. Bu sebeple Karahan gibi soyu Ermeni olan insanların Rus Hariciyesi’nde söz sahibi oldukları bir zamanda onun gönderilmesi uygun değildi. Kaldı ki Karabekir bu mevzuda asla müsamahakâr değildi. Hâlbuki gidecek zatın, hakiki maksat ve gayesinden zerrece fedakârlık yapmamakla beraber vaziyeti idare etmesi ve Ruslardan beklenen malzeme ile altınları alabilmesi de şarttı. Mustafa Kemal, uzun bir muhasebeden ve düşünme devresinden sonra bu vazifeyi Ali Fuat Paşa’dan ricaya karar verdi.*”¹⁷¹ 20 Kasım’da Moskova’ya gönderilmesi hakkındaki tezkere TBMM tarafından kabul edilmiş ve Mustafa Kemal bu kararı 21 Kasım’da Cebesoy’a bildirmiştir.¹⁷²

1.4.4.2. Moskova’ya Gönderilen Büyükelçilik Heyeti’nin Mahiyeti

¹⁶⁸ Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.516–517.

¹⁶⁹ Ali Fuat Cebesoy, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, [t.y.], s.185.

¹⁷⁰ Cebesoy, **Milli Mücadele Hatıraları**, s.101.

¹⁷¹ Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, s.11022–1023.

¹⁷² Gothard Jaeschke, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim1918–11 Ekim 1922)**, C.1, Ankara: TTK Yayınevi, 1970, s.23.

9 Kasım 1920'de İcra Vekilleri Heyeti kararıyla Moskova Büyükelçiliği'ne atanan Cebesoy,¹⁷³ Büyükelçilik'e ait resmi işlerle meşgul olurken aynı zamanda yol hazırlığını da yapmaya başlamıştı. Elçilik kadrosu TBMM tarafından biraz fazla tutulmuştu. Çünkü askeri ateşe normalin üstünde bazı vazifeleri de yüklenmiş bulunuyordu. Sovyet Hükümeti'nin yapacağı yardımlar ile I. Dünya Savaşı'nda Rusya'da kalmış olan Türk esirlerin anavatana nakli işleri de bu heyet tarafından yapılacaktı. Bunun için kadro bir askeri ateşe, iki muavin ve üç müşavir subaydan oluşmaktaydı. Ayrıca Rusya'da asayiş tam manasıyla tesis edilmediğinden, Garp Cephesi Kumandanlığı Karargâhı Süvari Bölüğü'nden 30 kişilik bir takım muhafız olarak yanına almıştır. TBMM'nin müsaade ve muvafakati ile 4 kişiden oluşan resmi TKP'ye mensup bir heyet de Rusya'daki yeni rejimi incelemek amacıyla elçilik heyetine katılacaktı. Böylece Moskova'ya gidecek elçilik heyeti;

a) Büyükelçilik: Büyükelçi Ali Fuat Paşa, Başkâtip Aziz Meker Bey (Rusça bilmektedir.), ikinci Kâtip Osman Kemal Bey (Rusça bilmektedir.), Ataşe Piyade Yüzbaşısı İdris Çora Bey (Rusça biliyor.), Ataşe Süvari Yüzbaşısı Saim Önhon Bey, Evrak Memuru Feridun Hotinli, Muhasebeci Tahsin Bey.

b) Askeri Ataşe: Askeri Ataşe Erkan-ı Harp Binbaşısı Saffet Arıkan Bey, muavin Erkan-ı Harp Yüzbaşısı Mithat Erman Bey, mülhak Süvari Yüzbaşısı Ali Rıza Çoruh Bey, muhafız takımı kumandanı süvari mülazımı Fuat Bey.

c) Tetkik Heyeti: TBMM üyelerinden Dr. Tevfik Rüştü Aras Bey, Fuat Çarım Bey, İsmail Suphi Soysallıoğlu, Besim Atalay Bey (yolda hastalanarak geri dönmüştür), Heyet Kâtibi Tahsin Rüştü Bac Bey.

d) Mümessiller: Kuzey Kafkasya Mümessili Erkan-ı Harp Miralayı Bekir Sami Bey (Trabzon'a kadar gitmiş fakat o sıralar temsil edeceği yerler muhtariyetini kaybettiğinden geri dönmüştür.), yaveri Yüzbaşı Selahattin Murtoğlu Bey, Azerbaycan Mümessili Memduh Şevket Esendal Bey, Gürcistan Mümessili Erkan-ı Harp Miralayı Kazım Dirik Bey."¹⁷⁴ den oluşmaktaydı.

Tetkik heyetinin vazifesi normal elçilik kadrosunun yapacaklarının dışında gizli görevleri de vardı. Rusya'da Bolşeviklerle temasta bulunan birçok Müslüman kitlesinde mevcut olup bunlar içinde Türklerin ifa edebileceği birtakım özel ve fevkalade vazifeler vardır. Sırf bu vazifeleri yaptırabilmek, takip edebilmek ve

¹⁷³ Fahri Çoker (haz.), **Türk Parlamento Tarihi, Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919–1923**, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, Tarihsiz, C.3, s.75.

¹⁷⁴ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.183–185.

icabında ortaya çıkarabilmek üzere sefaret kadrosuna “Heyet-i İlmiye” adıyla bir heyet ilave edilmiştir.¹⁷⁵

Moskova Büyükelçisi olarak atanan ve Aralık başında Ankara’dan ayrılan Ali Fuat Paşa’ya, Moskova’daki görevi ile ilgili yazılı bir talimat verilmişti. 30 Kasım tarihli talimatta; “*Rusya ile yapılmasına girişilip, maddeleri tarafların temsilcilerince parafe edilen dostluk anlaşması imza edilsin-edilmesin, Türkiye ile Rusya arasında iyi komşuluk ilişkilerinin kuvvetlendirilmesine itina gösterilmesi*”¹⁷⁶ maddesi yer almaktaydı. Bunun anlamı; Bolşeviklerden gerekli yardımı sağlamak için ne gerekiyorsa yapılmalıydı. Diğer talimatlar ise;

- 1- Sovyet komünizminin ülkeye sokulmaması.
- 2- Enver Paşa ve eski İttihatçıların Anadolu’ya sokulmaması.
- 3- Sovyet liderleri mümkün olduğunca idare etmek¹⁷⁷ oluşturmaktaydı.

1.4.4.3. Türk Heyeti’nin Moskova Yolculuğu

Aralık 1920’de Ali Fuat Paşa başkanlığındaki heyet Moskova’ya gitmek üzere Ankara’dan ayrıldı ve 16 Aralık’ta Kars’a ulaşmıştır. Burada başta Kazım Karabekir Paşa olmak üzere silah arkadaşları ve halk tarafından coşkuyla karşılanmıştır.¹⁷⁸ Türk Heyeti Kars’tayken, Ruslarla anlaşma yapmak üzere yola çıkan Yusuf Kemal başkanlığındaki heyeti beklemesine dair Ankara’dan talimat almıştır. Tengirşek başkanlığındaki heyet, 7 Ocak 1921’de Kars’a varmış ve Cebesoy’la buluşmuştur.¹⁷⁹

Ali Fuat Paşa, Tengirşek heyetini beklediği sırada Rus elçisi Medivani de 28 Aralık 1920’de Kars’a gelmiştir. Medivani’nin mahiyeti de bir hayli kalabalıktı. Mustafa Suphi, Ethem Nejat ve arkadaşları da bu heyette bulunmaktaydı.¹⁸⁰ Mustafa

¹⁷⁵ Mehmet Saray, *Atatürk’ün Sovyet Politikası*, İstanbul: Acar Yayınları, 1987, s.73–75.

¹⁷⁶ Saray, *Atatürk’ün Sovyet Politikası*, s.202.

¹⁷⁷ Fahir Armaoğlu, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, *Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli*, 10 Ocak 1994 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, s.8.

¹⁷⁸ Özçelik, *Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)*, s.193.

¹⁷⁹ Tengirşek, *Vatan Hizmetinde*, s.190–192.

¹⁸⁰ Kazım Karabekir, Mustafa Suphi’nin Anadolu’da büyük bir komünizm hareketi başlatacağını düşünerek onu Anadolu’nun sahil şeridi olan Trabzon’a yönlendirmiştir. Erzurum valisi Hamit Bey’de durumu M. Kemal’e bildirmiş ve Mustafa Suphi’yi sınır dışı edilmesi için Trabzon’a gitmesine onay vermiştir. Mustafa Suphi Trabzon’da tepkiyle karşılandı. Yahya Kâhya, iskeleye getirdiği Mustafa Suphi heyetini bir motora bindirdi. Hava kararırken yola çıkarılan Suphi, İnebolu’ya götürüldüğünü sanıyordu. Ancak kısa bir zaman sonra Rusya’ya götürüldüğünü anladı. Sürmene ya da Araklı ilçesi açıklarında Başka bir motor yaklaştı ve Suphi ve arkadaşları ölü ya da canlı denize atıldılar (28–29 Ocak 1921). Bkz. Mahmut Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru 1921–1922*, Ankara: Başnur Matbaası, 1970, s.41–45; Aslan, *Türkiye Komünist Fırkası’nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s.301.

Suphi, Kazım Karabekir, Ali Fuat Paşa ve Rıza Nur Bey’le de görüşmüştür. Rıza Nur hatıralarında bu görüşme esnasında Suphi’nin kendilerine “Rusların Türkiye ile muahede yapacakları müjdesini verdiğini” belirtmektedir.¹⁸¹ Bu elçilik heyetiyle külçe altın halinde yardım da gönderilmişti. Kazım Karabekir Paşa bunları tarttırarak 200 kg’ını ihtiyaten Erzurum’da bırakmış, 200 kg.’dan ziyadesini de Ankara’ya yollamıştır.¹⁸²

Ali Fuat Paşa ile görüşen Medivani heyeti Moskova’da siyasi havanın değiştiğini ve Türkiye meselesine eskisinden daha fazla önem verildiğini belirterek, gerekirse Türkiye ile dostluk lehinde “Yoldaş” Stalin’in müdahale edeceğini ve Türk Büyükelçisi ile Murahhas Heyeti’nin Moskova’da beklendiğini ima etmiştir. Hatta Medivani, sözlerini resmi bir mektupla teyit edebileceğini de ifade etmiştir. Nitekim sözünde durarak 14 Ocak 1921 tarihli ve 420 sayılı Sovyet Hükümeti’nin Türkiye ile anlaşmaya istekli olduğuna dair bir de mektup vermiştir.¹⁸³ Bunun üzerine Türk Elçilik ve Murahhas Heyeti 15 Ocak 1921’de Gümrü-Tiflis-Bakü-Harkof demiryolu ile Moskova’ya gitmeye karar vermiştir. Heyetleri Şark Cephesi subayları ve Cephe Kumandanı Kazım Karabekir Paşa Gümrü’ye kadar uğurlamışlardır.¹⁸⁴ 17 Ocak’ta Tiflis, 29 Ocak’ta da Bakü’ye ulaşmıştır.¹⁸⁵ 6 Şubat’ta Bakü’den ayrılan heyetler 18 Şubat 1921¹⁸⁶de Moskova’ya varmıştır. Yusuf Kemal Bey’in belirttiğine göre heyetler, Bekir Sami Bey’in heyetinin aksine mutantan bir gösteriyle karşılanmıştır.¹⁸⁷

1.5. Moskova Antlaşması’nın Hazırlanma Süreci

19 Şubat 1921’de Moskova’ya ulaşan Türk heyeti, derhal Sovyet idarecileriyle müzakerelere başlamıştır. Müzakerenin başlamasıyla Milletler Komiseri Stalin ve Hariciye Komiseri Çiçerin bazı güçlükler çıkarmaya başlamıştır. Bolşeviklerin böylesi hareket etmelerinin sebebi, Türklerle müzakerelere başlamadan onları sindirmek ve kendi menfaatlerine uygun bir zemin yaratmaktır. Fakat bir taraftan Türk heyeti’nin enerjik ve kararlı tutumu, diğer taraftan da Lenin’in

¹⁸¹ Rıza Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993, s.39.

¹⁸² Vakkasoğlu, **Moskof Mücadelemiz**, s.146–147.

¹⁸³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s. 152–154; Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.66.

¹⁸⁴ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.197.

¹⁸⁵ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)**, 2.Baskı, İstanbul: Boyut Yayınları, 2000, s.212.

¹⁸⁶ Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa hatıralarında bu tarihi “19 Şubat” olarak vermektedir.

¹⁸⁷ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.254–255.

müdahalesiyle Çiçerin ve Stalin tavırlarını yumuşatmak zorunda kalmıştır.¹⁸⁸ İlk görüşmesini 19 Şubat'ta Çiçerin ile yapan Türk Heyeti Başkanı; *“bu ziyaretten maksadım, Rus topraklarına girdiğimiz tarihten itibaren hükümet memurlarından gördüğümüz iyi kabule ve kolaylıklara teşekkürle beraber büyükelçilik itimatnamesini takdim etmektir”*¹⁸⁹ diye ifade etmiştir. Bu dönemde Orta Rusya'nın birçok mıntikasını saran açlıktan halkını kurtarmak isteyen Sovyet Hükümeti, İngiltere ve diğer kapitalist ülkelerle ticaret antlaşması imzaladığı bir dönemde Türkiye ile askeri antlaşma imzalamazdı. O nedenle Sovyet Hükümeti, 22 Şubat'ta Türk delegelerine Türkiye ile bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalayabileceklerini resmen açıklamışlardır.¹⁹⁰

21 Şubat'ta Çiçerin ile 22-23 Şubat gecesi de Stalin'le görüşmeler yapan Türk Büyükelçisi Ali Fuat, Rusçayı çok iyi bilen sefaret başkâtibi Aziz Bey'i de yanında götürmüştür. Stalin, Aziz Bey'in tercümanlığından çok memnun kalmış ve daima refakat etmesini istemiştir.¹⁹¹ Stalin görüşmede ittifak kurulmasının gerekliliğine değinerek Batılı Devletlerin her iki ülke üzerinde oynadığı oyunlara dikkat çekmiştir.¹⁹² Ermenistan meselesinde de; *“Ermenistan meselesini kendi kendinize hallettiniz. Eğer daha hallededeğiniz bir şey kalmış ise onu da hallederiz. Fakat zamanını kati olarak bize bildiriniz.”*¹⁹³ diyerek Ermeni konusunda Türklerin haklılığını tasvip ettiğini ima etmiştir.

Çiçerin ile olan ikinci görüşmesini ise Paşa şöyle anlatmaktadır: *“23-24 Şubat gecesi Hariciye Komiseri ile buluştuk. Çiçerin de büyük bir değişme vardı. Kâfi derecede fikir teatisinde bulunduk. Askeri hususlar iki gün zarfında Harbiye Komiserliği ve Başkumandanlık nezdinde görüşülerek tespit edilsin dedi.”*¹⁹⁴ Bunu müteakip 26 Şubat'ta Türk-Sovyet konferansı resmen açılmıştır.

Sovyet Hariciye Komiserliği binasında konferansa ayrılan salonda toplanmıştır. Bu konferans esnasında Ruslar, Moskova'daki Türk Heyetinin telgraflarını kasıtlı olarak; geciktirerek, Ankara'dan direktifler alınmasına engel olmuşlardır.¹⁹⁵

¹⁸⁸ Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, s.67.

¹⁸⁹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.137.

¹⁹⁰ Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s.43.

¹⁹¹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.139.

¹⁹² Saray, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, s. 185; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.139.

¹⁹³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.140.

¹⁹⁴ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.140.

¹⁹⁵ Esin Dayı, **Elviye-Selase'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür Eğitim Vakfı, 1997, s.284.

Türkiye’yi Hariciye Vekili Kastamonu Mebusu Yusuf Kemal, Sinop Mebusu Rıza Nur, Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa; Rusya’yı da Hariciye Komiseri Çiçerin ile Merkez İcra Komitesi Üyesi Celal Korkmazov temsil ediyordu.¹⁹⁶ Konferans emperyalist işgalcilere karşı özveriyle savaşıyan her iki halk içinde büyük bir siyasal önem taşımaktaydı. Konferansın açılış konuşmasında Sovyet delege kurulu başkanı Çiçerin, emperyalizmle mücadelede Sovyet halkının seçkin rolünü belirterek, özgürlükleri uğruna savaşıyan halklar ve bu arada Türk halkı için Sovyet Rusya’nın doğal bir müttefik olduğunu vurgulamış ve bu halka karşı kopmaz dostluk ilan etmiştir.

Çiçerin, Doğu halklarıyla dostluğun, uluslararası ilişkilerde Sovyet Rusya için en önemli koşul olduğunu, Türkiye içinde Sovyet dostluğunun bu ülkenin siyasal konumuna temel olması gerektiğini söyledi. Her iki ülkeyi birleştiren dostluğun, Sovyet Rusya ve Türkiye’nin ortak çıkarları doğrultusunda, dışardan dayatılan emperyalist baskıya karşı savaş veren tüm halkların çıkarları doğrultusunda gelişmesi gerektiğini belirtti. Türk delege kurulu başkanı Yusuf Kemal Bey, yanıt söylevinde; gösterilen sıcak kabule teşekkür ederek, geçmiş zamanlarda Rus ve Türk halklarının zorla birbirlerinin üzerine sürüldüklerini ve artık sonuna kadar savaşmaya kararlı Türk halkı önünde yüce bir ideale silahlanmış Rus halkının örnek olarak durduğunu belirtti: *“Bu iki halk, doğal olarak birlikte yürüyorlar. Tarihsel süreç bu iki halkı el ele yürümeye zorluyor. Türkiye doğru bir yola girdi. Tüm koşulları ona, Rusya’ya giden yolu gösteriyor... Karşımızda, kapitalizmin egemenliğine boyun eğmek istemeyen iki halk var. Bu iki güç birlikte hareket etmelidir.”*¹⁹⁷ Moskova’nın Ankara ile olan müzakereleri, Sovyet dış politikasının büyük başarısı oldu. Lenin bu konuda şöyle demektedir: *“Hiçbir kurnazlık peşinde değiliz. Bu görüşmelerin çok alçakgönüllü çerçeveler içinde geçeceğini bilmekteyiz. Fakat tüm halkların emekçi işçi ve köylü yığınları arasındaki yakınlaşmalar, umut kırıcı engellere karşın durmadan ileriye doğru gittiği için bu görüşmeler önemlidir ve yaşadığımız güçlükleri değerlendirirken bunu unutmamalıyız”*¹⁹⁸

Moskova Antlaşma tasarısının hazırlanması için konferansta üç komisyon kuruldu. Bunlar; politika, hukuk ve redaksiyon komisyonlarıydı. Komisyon

¹⁹⁶ Özçelik, Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968), s.204.

¹⁹⁷ Şemsutdinov, Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923, s.204–206.

¹⁹⁸ Meram, Türk-Rus İlişkileri Tarihi, s.251–252; Şemsutdinov, Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923, s.206.

oturumlarında sınır sorunları, sömürge halkların bağımsızlık savaşları konusu ticaret, ekonomi, Karadeniz ve Boğazlara ilişkin sorunlar ayrıntılı olarak görüşülmüştür.¹⁹⁹

Türk Heyeti, bu konferanstan sonra Sovyetlerden şu taleplerde bulunmuştur.

- 1- Dörtte üçü Alman, dörtte biri Osmanlı mavzeri olmak üzere 200 bin tüfek.
- 2- 5 milyon mermi.
- 3- Dağ topları ve 10,5'lik obüs olmak üzere 300 top.
- 4- Dağ topları için, dörtte üçü şarapnel ve dörtte biri obüsler için, yarı yarıya tane ve şarapnel olmak üzere 75 bin mermi ve top başına en az 1000 mermi.
- 5- 500 makineli tüfek, her birine 15'er bin mermi ve gerekli yedek parça.
- 6- 200 sahra telefonu ve yeterince kablo.
- 7- 5 telsiz istasyonu (200–500 km arası konuşmalar için).
- 8- 200 uçak.
- 9- 100 kamyon ve otobüs.
- 10- 40 binek otomobili.
- 11- 3 kolordu ihtiyacını karşılayacak kadar topçu koşum takımları.
- 12- 100 bin asker için elbise.
- 13- Gerekli techizat ve 50 bin kaputluk kumaş.
- 14- Mermi yapım tezgâhları.
- 15- Eskişehir fabrikasını büyütme için uzman elemanlar.
- 16- Demiryolları için, gerekli ray.
- 17- Erzurum'da bir silah fabrikası.
- 18- Ermenistan yolu açılıncaya kadar "Novroseski"den, ayda 600 bin kg 5 bin put benzin
- 19- Gerekli nakliyat için deniz motorları.²⁰⁰
- 20- Ekserisi kısarak olmak üzere 500 top koşum hayvanı.
- 21- En az 5 uçaksavar bataryası.
- 22- Deniz mayınları.
- 23- Boş mermi kovanlarını doldurmak için el makineleri, dumansız barut mermi kapsülleri.
- 24- Topçu batarya dürbünleri.
- 25- Tıbbi malzeme²⁰¹

¹⁹⁹ Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, s.206.

²⁰⁰ Meram, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, s.284.

²⁰¹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.144–145.

Bu istekleri Sovyetler olumlu karşılamışlar ve zaman içerisinde göndereceklerini bildirmişlerdir. Yapılan malzeme talepleri gözden geçirildiğinde o günkü Türk ordusu için son derece önemli malzemeler olduğu görülür.

1.6. Mantık Evliliği: Moskova Antlaşması (16 Mart 1921)

16 Mart 1921’de yapılan Türk-Sovyet antlaşması adeta bir “*Mantık Evliliği*”²⁰² gibidir. Zira her iki tarafı bir araya getiren ana etmen “ortak düşman” olmuştur. Birbirleriyle savaşmayan Türkiye ve Sovyetler yaptıkları anlaşmayla tam bir müttefik gibi hareket etmeye başlamışlardır.

Bu gelişmeler yaşanırken İngiltere, Bolşevik devrimi sonrasında Çarlık Rusya’sının borçlarını reddeden Sovyetlere ekonomik ambargo uygulamıştı. Bu ise Bolşevikleri zor durumda bırakmıştır. İç savaşı büyük ölçüde bertaraf eden Bolşevikler, ambargoyu kırmak için İngilizlerle ticari bir anlaşma yapmaya çalışıyorlardı. İngilizleri kuşkulandırmamak için de Türkiye ile olan ilişkilerini geciktirmişlerdir. İngiliz Başbakanı Lloyd George bu antlaşmada Kemalistlere yardım etmemeleri hükmünü koydurmak istediye de Sovyetler bunu reddetmiştir.²⁰³ Bu da gösteriyordu ki; Sovyetler Türkiye’ye vazgeçilmez müttefik gözüyle bakıyorlardı. Ancak Moskova’daki Türklerin karşısında gizli bir İngiliz mukavemeti vardı. Durumdan şüphelenen Türk Hükümeti, Rusya’ya bir nota vermiş ve konu hakkında açıklama istemiştir. Türk Hükümeti’nin notasını anlayışla karşılayan Çiçerin: “*Sovyet Hükümeti TBMM Hükümeti’nden aldığı son notadan dolayı derin memnunluğunu açıklar ve Avrupa emperyalizmine karşı savunucu bir mücadele iki doğal müttefik halinde bulunan Türkiye ve Rusya’nın çalışıcı ailesi arasında iyi niyetler esas olduğu için bahtiyarlığımızı açığa vururuz. Sovyet Hükümeti Rusya hakkındaki duygularınızın sıhhatinden bir an için bile kuşulanmamış olduğu gibi bu karşılıklı güven ve anlayışı teyit için Türkiye Hükümeti’nin açıklanan noktalarda işaret olunan nokta-i nazarlarını açıklamaya hazır ve amadedir...*”²⁰⁴ cevabını vermiştir. Çiçerin’in açıklamasından da anlaşılacağı üzere Ruslar, İngilizlerle yaptıkları görüşmelerden şüphe duyulmamasını istemişlerdir. İyi bir müttefik olarak

²⁰² Mariage de convenance: Mantık evliliği. Bu terim, Sovyetler ile Türkiye arasındaki ilişkilere müdahale hakkındaki 7 Ekim 1921 tarihli bir memorandumda Curzon tarafından kullanılmıştır.

Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.154.

²⁰³ Ergün Aybars, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, 7. Basım, İzmir: Ercan Kitabevi, 2000, s.264.

²⁰⁴ Cezmi Tahir Berkün, **Erzurum’dan Lozan’a ve Mustafa Kemal Paşa**, Ankara: Türkiye Kemalist Yazarları Derneği Yayınları, [t.y.], s.97–99.

sorulacak her şeyi açıklamaya hazır olduğunu belirtmesi de samimiyetinin göstergesidir.

6 Mart 1921’de siyasi komisyonun ilk toplantısında uzun müddet devam eden münakaşada Türkiye’nin hudutlarının ne olacağını tayin vesilesiyle Çiçerin; sözü Gümrü Muahedesi’ne ve Ermenistan meselesine intikal ettirmiştir. Ermenistan’da Sovyet Hükümeti ilan edildikten sonra bu muahedenin Taşnaklarla akdedilmiş olduğunu ve bu nedenle kabul edilemeyeceğini, Misak-ı Milli hudutları kabul edilecek olsa Batum’un da Türkiye’ye verilmesi lazım geleceği, bunun ise mümkün olmayacağını söylemiştir.²⁰⁵ Bunun üzerine söz alan Ali Fuat Paşa; Misak-ı Milli’den ödün verilmeyeceğini, Gümrü Muahedesi’nin Türkiye-Ermenistan arasında akdedilmiş bir vesika olduğunu bildirerek, Çiçerin’in iki-üç gün evvel söylemiş olduğu sözlerin hilafına hareket etmekte olduğuna işaret ederek Türk heyeti murahhasasının bu konuda Sovyet Hükümeti’nin kati fikirlerini öğrenmek istediğini nazik bir lisanla dermeyeran etmiştir.²⁰⁶ Görüşmelerde en çok Batum meselesi üzerinde durulmuştur. Bu mesele nedeniyle muahedenin imzalanması gecikmiştir.

Türk heyeti 9 Mart 1921’de Stalin ile bir görüşme daha yapmıştır. Stalin Türk murahhaslarına isteklerini sormuştur. Türk heyeti de daha önce belirledikleri konuları Stalin’e aktarmışlardır. Yapılan münakaşalardan sonra şu noktalar üzerinde anlaşılmıştır:

- 1- Misak-ı Milli’nin Sovyet Hükümeti tarafından resmen tanınması.
- 2- Türkiye’nin Doğu Anadolu hududunun Karadeniz kenarındaki Sarp Köyü’nden başlayarak Ardahan, Kars, Arpaçay ve Aras Nehri olması.
- 3- Batum arazisinin saltanat hakkının ahalisine muhtariyet verilmek, Müslümanların dini, kültürel ve arazi tasarrufuna müteallik hukuku mahfuz kalmak şartıyla Gürcistan’a terki.
- 4- Arpaçay cihetinden şimendifere 8 fers mesafede Türkiye’nin hudut karakolları inşa etmemesi.
- 5- Nahçıvan arazisinin muhtar bir şekilde Azerbaycan’a bağlanması.
- 6- Türkiye’nin Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’la yapacağı antlaşmalara Rusya’nın itiraz etmemesi.
- 7- Almanya’dan veya başka yerden alınan her türlü eşyanın Rusya’dan vergisiz geçirilmesi.

²⁰⁵ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.260–261.

²⁰⁶ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.261.

8- Türk esirlerin iki ay içinde memleketlerine dönmesine izin verilmesi.

9- Başka devletlerle yapılacak antlaşmalardan evvel karşılıklı olarak birbirini haberdar etmek.

10- Muhadenet muahedesi maddelerinin Rusça tercümesi görüldükten sonra kabulü.

11- Şark milletlerinin hürriyetlerinin tasdiki.

12- Şark milletlerinin milli hareketlerine mümanaat edilmeyeceğinin ve bilakis emperyalizmle mücadelede muvaffakiyet için bu tarz hareketlerin desteklenmesi.²⁰⁷

Stalin ile tespit edilen hususları aynı akşam Çiçerin Sovyet Hükümeti adına kabul ettiğini Türk heyetine telefonla bildirmiştir.²⁰⁸ Maddeler incelendiğinde 24 Ağustos 1920'de Bekir Sami Bey'in parafe ettiği antlaşmayla büyük benzerlikler gösterdiği göze çarpmaktadır.

Türk-Sovyet Konferansı'nın yapıldığı dönemde Lenin, Çiçerin'e her akşam telefon ederek o gün yapılan işler konusunda bilgi alıyor ve görüşmelerin gidişatına büyük bir ilgi gösteriyordu. O nedenledir ki; görüşmeler esnasında ortaya çıkan pürüzler Lenin'in tavassutu ile hızla giderilmiştir.²⁰⁹ Lenin'in antlaşma yapmak istemesindeki gerçek sebep Rusya'daki iç karışıklığın artmasıdır.

Mart 1921'de Petersburg yakınlarındaki Kronştadt deniz üssünde Kızıl bahriyelilerin isyanı patlak vermiştir. Sovyetler ayaklanmayı bastıramaz. Çünkü ayaklananlar savaş gemilerine sahip bahriye kurmaylarıdır, daha da önemlisi Kızılordu erleri omuz omuza devrimi gerçekleştirdikleri Kronştadt'taki subaylarına kurşun sıkmayı reddetmektedirler.

Rusya'daki bu huzursuzluk nedeniyle Lenin çareyi Ali Fuat Paşa'da bulur. Milletler Komiseri Stalin, Cebesoy'a haber göndererek görüşmek istediğini bildirmiştir. İki tarafta alabildiğine sıkışık konumdadır. Koskoca ihtilali başaran Bolşevikler ufacık bir adadaki isyanla başa çıkamadıkları için dünya kamuoyuna rezil olmak üzeredirler. Ayrıca Fransızların desteklediği Polonya ordusunun Minsk'e girmesi an meselesidir. Türk heyeti de işgal altındaki vatanını kurtarmak için biran önce gerekli yardımı almak ve bir antlaşma imzalamak istiyordu. Stalin ise isyanı bastırma işini kendi subaylarına kurşun sıkmayan Kızıl erler yerine, daha tarafsız bir

²⁰⁷ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.265–266.

²⁰⁸ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.68.

²⁰⁹ Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, s.207; Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s.48.

konumda olan Tatar birliklerine yaptırmak istiyordu. Fakat Tatar birliklerine Kızılordu'nun Başkomutanı Troçki'nin bile bu konuda sözü geçmiyordu.

Stalin, sihirli formülü bulmuştu: Bu işin altından en iyi Türkler kalkabilirdi, yani ancak Ali Fuat Paşa gibi asker kökenli bir Tatar birlik komutanlarını idare edebilirdi. Ali Fuat Paşa, burada eline geçen kozu çok iyi kullanmış ve yapacağı yardım karşılığında bir antlaşma imzalamayı şart koşmuştur. Bu şartın kabul edilmesi üzerine Ali Fuat Paşa, Rus bahriyelilerine karşı herhangi bir önyargısı olmayan Tatar birliklerinin komutanlarıyla görüşerek onları ikna etmiştir. Sonuçta Cebesoy'un ikna etmeyi başardığı Tatar birlikleri, Troçki'nin Savaş Komiserliği'nde ve Tuhaçevski'nin operasyon komutanlığında Kronştadt kalesini kuşattı.10 gün içerisinde de ayaklanma bastırıldı. Türk heyeti de bu operasyonu izlemiştir.²¹⁰ Böylece Bolşevikler adına Kronştadt kurtarılmış, Türkler adına ise anlaşmaya giden yolda büyük bir adım atılmıştır. Yani Cebesoy'un bu girişimiyle müzakerelerdeki prestiji artmıştır. Bu gelişme Türklerin pazarlık gücünü artıran bir unsur olmuştur.

Moskova'da bu olaylar cereyan ederken Avrupa cihetinde de Londra Konferansı yapılmaktaydı. Konferansın yapılmasının asıl sebebi Türk ordusunun Batı Anadolu'da elde ettiği başarılarıdır. Türkiye beklenenin üstünde direniş gücü göstermişti. 1921 yılına gelindiğinde, iki yıl önce hiçbir şekilde görünmemiş olan Ankara hükümeti, Sovyet desteğiyle güçlü bir organizasyon haline gelmişti. Fransız Hükümeti, Sevr Antlaşması'ndaki değişiklikleri 1921 Mart'ında önerdiği bir teklifle değiştirmek istedi. Çünkü Türklerin kazandığı başarıları gizleyememişti.²¹¹

Konferansa Türkiye adına Bekir Sami Bey gitmişti. Türk Murahhası burada bir açıklama yaparak; *“Kafkas federasyonu oluşturarak iş birliği yapıp Sovyet Rusya'ya karşı mücadele edelim.”* demiştir. Lloyd George bu demeci allayıp pullayıp Çiçerin'e göndermiştir. Bunun üzerine Moskova'da Türkler aleyhine bir rüzgâr esmeye başlamıştır. Cebesoy, bu konuda Moskova'yı ikna edebilmek için çok büyük çaba sarf etmiştir.²¹²

Bekir Sami Bey'in Londra'daki açıklamasını Mustafa Kemal Paşa mecliste yaptığı konuşmayla gidermeye çalışmıştır: *“Müstakil bir devlet bütün dünyanın milletleriyle, hükümetleriyle sulh yapar. Hali sulhta bulunduğu devletlerden menafii müşterek olanlarla da ittifaklar yapabilir. Binaenaleyh Rusya ile mevcut olan ve her*

²¹⁰ Mustafa Armağan, “Atatürk Lenin'e Yardım Etmişti!”, **Zaman (Turkuaz Eki)**, 25 Temmuz 2004.

²¹¹ **Cab. 24/132.**

²¹² Öztoprak, “Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hayatı”, s.26.

*gün tezayüt eden münasebatı dostanemiz garp âlemi ile namütenahi hali harpte bulunmamızı istilzam edemez... Nitekim Ruslar dahi elan, eylevm Londra'da İngilizlerle müzakere etmektedirler. Onların da heyet-i murahhasaları oradadır.”*²¹³

Milli Mücadele'nin önderi böylece Sovyetlere karşı bir oluşum içerisinde olmadıklarını anlatarak, Bekir Sami Bey'in normal bir şekilde anlaşmalara katıldığını belirtmiştir. Pek tatmin edici olmasa da böyle bir açıklama ortamı bir nebze de olsa yumuşatmıştır.

Diğer taraftan B. Sami Bey'in Londra'daki söylemi Türk siyasal hayatı bakımından Türk-Sovyet ilişkilerinde fevkalade olumsuz bir ortam oluşturmuştur. Sovyetler, Türklerin Batılılarla her an bir ittifaka gireceğinden endişe duymaya başlamışlardır. Sovyetlerin bu endişelerini gidermek için Cebesoy, birçok kez konu ile ilgili açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Bekir Sami Bey'in bu çıkışını tasdik etmeyen Mustafa Kemal Paşa'nın onu bu görevden uzaklaştırmasındaki sebebi Sovyet ilişkilerine verdiği önemden ileri gelir. Kafkasya, Trakya ve Ege'ye sahip olmak isteyen Türkiye'nin Bolşevik desteğine ihtiyacı vardı. O nedenle 9 Mart'ta Bekir Sami-Aristide Briand arasında yapılan anlaşmayı Mustafa Kemal Paşa reddetmiştir. Ayrıca Batılılara olan bakış açısını göstermek için Yeni Gün “Şark mı Garp mı” başlığı altında şöyle yazmaktadır: “Avrupa'ya yapmış olduğumuz yolculukta Batılının, bağımsızlığımızı tanımaktan çok uzak olduğunu gördük. Fransa ve İtalya, İngilizlere karşı bir politika izlemelerine rağmen ülkemiz başka devletlerin yönetimi altına sokmak amacını güdüyorlar. Haliyle Batı ile anlaşmak olanaksızdır.”²¹⁴ Türkiye'de Batı karşıtı, Sovyet taraftarı bu görüşler varken Avrupa kamuoyunda Ankara Hükümeti'nin aşırılık ve Bolşeviklikle suçlandırıldığı yayınlar artmıştı. Ancak B. Sami Bey Le Temps, Le Figaro gazeteleri başta olmak üzere Ankara Hükümeti'nin asla Bolşevik olmayacağını, rejim farklarının ise Ruslarla iyi ilişkiler kurulmasını engellemediğini ve engellemeyeceğini anlatmıştır.²¹⁵ Diğer taraftan Stalin ise Milletlerin Hayatı adlı mecmuada A. Akaçko takma adıyla “Ermenistan ve Türkiye” başlığını taşıyan bir makaleyi 4 Mart 1921'de neşretmiştir: “Milliyetçi gayeler peşinden koşan Ankara Hükümeti için topraklarının aynen muhafaza edilebilmesi için ve mümkün olursa büyütülebilmesinin çok büyük bir

²¹³ Kazım Öztürk, *Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları*, C.I, 2. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1990, s.472.

²¹⁴ F. Perrone Di San Martino, *Ön Asya Diktatörü Mustafa Kemal ve Zaferleri*, Enver Sedat Akaltın (haz.), İstanbul: Kamer Yayınları, 1998, s.75–76.

²¹⁵ Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu*, Ankara: TTK Yayınevi, 1975, s.138–141.

ehemmiyeti vardır... Emperyalist İtilaf Devletlerine karşı açık bir mücadeleye girişmiş bulunan ve şarkın şimdilik yegâne yarı müstemleke devleti olan Türkiye'ye bizim bu mücadelede her türlü yardımda bulunmamız lazımdır..."²¹⁶ Bu görüşler Türk-Sovyet ittifakının karşılıklı çıkarlara dayandığının ve zaruretten doğduğunun bir delilidir.

Türklerle Sovyetlerin kurduğu işbirliği pratikte işe yaramış ve Batılılar geri adım atmak zorunda kalmışlardır. Özellikle Anadolu'da Türk ordusunun İnönü'de kazandığı başarılar İngiliz ve Fransızları mevcut durumu yeniden gözden geçirmek zorunda bırakmıştır. Nitekim Paris Barış Konferansı Yüksek Konseyi 25 Ocak 1921'de yaptığı toplantıda şu kararı almıştır;

1-Türkiye Meselesini tartışmak için Müttefikler, Türkler ve Yunanlılar bir toplantı yapacaklardır.

2-Toplantı değişen şartlar gereği imza edilmiş olan Sevr Antlaşması üzerinde düzeltmelere gitmek amacını güdecektir.

3-Mustafa Kemal Paşa veya onun temsilcisinin delegasyona dâhil olması temel şart olarak önerilecektir.

4-Yunan hükümeti de benzer bir şekilde davet edilecektir.²¹⁷

Anlaşıldığı üzere İtilaf Devletleri Ankara'nın askeri alandaki başarılarından çekinmekte ve Türk vatanını parçalama planlarının artık işlemeyeceğinden dolayı endişe etmektedir. Avrupalıların bu tür endişeler duymalarına Türk-Sovyet işbirliğinin katkısının olduğu da söylenilebilir.

Ali Fuat Cebesoy ve Yusuf Kemal Tengirşek'in uyum içerisinde ve yoğun çalışmaları sonucunda Sovyet yöneticileriyle anlaşma sağlanmış ve İstanbul'un işgalinin yıl dönümünde, -16 Mart 1921'de- Türk-Sovyet antlaşması

²¹⁶ Tezel, **Moskova'dan Geliyorum**, s.237.

²¹⁷ Selçuk Ural-Nebahat Oran Arslan, "Gizli Zabıt Cedidelerine Göre TBMM'nin Tanınma Çabaları: Londra Meselesine Katılma Meselesi", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi**, Erzurum: Atatürk Üniv. Yayınları, 2002, S.19, .282.

imzalanmıştır.²¹⁸ Bununla birlikte bu tarih aynı zamanda, Sovyetlerin İngilizlerle yaptığı ticaret antlaşmasının da imza tarihidir.²¹⁹

Rusların İngilizlerle antlaşma yapması üzerine Türk Hariciye Vekili Ahmet Muhtar, Çiçerin'e kaygılarını belirten ve görüşmelerin ayrıntıları hakkında bilgi isteyen bir telgraf gönderdi. Ahmet Muhtar'ı derhal cevaplayan Çiçerin, “*İngiltere bizden Türkiye'yle bütün bağlantımızı kesmemizi istiyor.*” diyerek, buna karşın Sovyet Rusya hükümetinin bu baskıya boyun eğmeyeceğini bildiriyordu.²²⁰

Türklerle yapılacak olan antlaşmanın İngilizlerle yapılacak olan antlaşmadan daha önemli olduğunu Çiçerin böylece dile getirmişti. İlk Türk büyükelçisi Ali Fuat Paşa ve Yusuf Kemal Tengirşek heyetinin bir ay kadar süren müzakereleri sonucunda 16 Mart'ta imza edilen²²¹ metne göre şu esaslar kabul edilmiştir:

Bir önsöz, on altı madde ve üç zeylden oluşan antlaşmanın büyük siyasal önem taşıyan girişinde; “*Ulusların kardeşliği ve halkların kendi yazgılarını özgürce belirleme hakkını tanımak konusunda anlaşan TBMM Hükümeti ile RSFSC Hükümeti, emperyalizme karşı mücadeledeki dayanışmalarını ve bu iki halktan herhangi biri için söz konusu olan güçlülüğün diğer halkın durumunu da kötüleştireceği olgusunu göz önünde bulundurarak ve aralarında sürekli ve yürekten karşılıklı ilişkiler ve her iki tarafın karşılıklı çıkarları doğrultusunda kopmaz ve içten bir dostluk kurma isteğiyle bir dostluk ve kardeşlik antlaşması imzalamaya karar verdiler*”²²² ibaresi mevcuttur. Sadece bu cümle dahi her iki tarafın o dönemde birbirlerine verdikleri önemi açıklamaya yetecek mahiyettedir. Türk-Sovyet ilişkilerinde en önemli kilometre taşlarından birini oluşturması nedeniyle ve otokontrol açısından Moskova Antlaşması'nın tüm maddelerini aşağıya alıyoruz:

Madde 1- Tarafeyni müteakideynin her biri tarafeynden birine tahmil olunmak istenilen muahedei sulhiye veya diğer bir beyneddüvel senedi tanımadığı esas olarak kabul eder. RSFSC Hükümeti elyevm TBMM tarafından temsil

²¹⁸ Baykara, **Milli Mücadele (1918–1923)**, s.76; Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, s.795; Armaoğlu, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, s. 10–11; “*Türk-Sovyet muahedesi 18 Mart 1921’de imzalanmıştır. Bir sene evvel tam bu tarihte Çamlıca tepelerinin liman tarafındaki kıyıları teşkil eden Şemsipaşa’da yıkık bir duvarın üstünde şehre ateş edecekmiş gibi İstanbul’a doğru çevrilmiş olan düşman donanmasının toplarına bakarak; benliğime, kanıma verdiğim söz yerine gelmeye başlamıştı. Bu sebeptendir ki İngilizlerle yaptıkları Ticaret Muahedesi’nden dolayı Rusların da işine geldiği için muahedenin altına 18 Mart değil, İstanbul’un işgalinin yıl dönümü olan 16 Mart tarihini koyduk.*” bkz. Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.273.

²¹⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s. 68.

²²⁰ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.138.

²²¹ Afet İnan, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1998, s.87.

²²² Şemsutdinov, **Mondros’tan Lozan’a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, s.207–208.

edilmekte olan Türkiye Hükümeti Milliyesi canibinden tanınmamış Türkiye'ye ait hiçbir beyneddüvel senedi tanınamayı kabul eder. İşbu muahede mezkur “Türkiye” tabiriyle 28 Kanunusani 1336'da İstanbul'da münakit Meclis-i Mebusan tarafından tanzim ve bilcümle devletlerle matbuata tebliğ olunan Misak-ı Milli'nin ihtiva ettiği arazi kastedilmiştir.

Türkiye'nin şimal-i şarki hududu Bahr-ı Siyah sahilinde kâin Sarp Kariyesi'nden başlayarak “Hedismeta” dağı- Şavşet dağının hattı taksimi meyahı-Kani dağından geçen- oradan daima Ardahan ve Kars sancaklarının hududu idarei şimaliyesini- Arpaçay'ı ve Aras talvegini takip ederek aşağı Karasu mensabına vasıl olan hat ile tayin olunmuştur.

Madde 2- Evvela: İşbu maddede tahsis ve tayin olunan mahal ahalisi her cemaatin dini ve harsi hukukunu temin ve mahalli mezkureye ahalinin arzularına muvafık bir usulü tasarrufu arazi ithaline imkân bahşedecek vasi bir muhtariyeti idariyeye nail olmak.

Saniyen: Batum limanı tarikile Türkiye'ye giden veya gelen bilcümle mevat ile eşyayı ticariyenin gümrük resmine tabi tutulmayarak bilamüşkilat ve mevani bilcümle rüsum ve tekâliften muaf olarak serbest bir surette imrarı hakkı, her nevi masarifi hususiyeden müstesna olarak Batum limanından istifade hakkile birlikte Türkiye'ye temin edebilmek şartıyla işbu muahedenin birinci maddesinde gösterilen hududun şimalinde bulunan ve Batum livasına ait olan arazi ile Batum liman ve şehri üzerlerindeki hakkı metbuiyeti Gürcistan'a terke rıza gösterir.

Madde 3- Tarafeyni müteakideyn işbu muahedenin 1 (S) işaretli zeylinde tayin ve tasrih olunan hudut dâhilindeki Nehcivan kıt'asının, haiz olacağı hakkı himayeyi bir Devleti saliseye asla terk etmemek şartıyla Azerbaycan himayesinde muhtar bir arazi teşkil eylemesi hususunda itilaf etmişlerdir.

Nehcivan arazisinin, Aras talvegının şarki ile Tağna Dağı (3829)-Veli Dağ (4121)-Bağırsak (6587)-Kömürlü Dağ (6930)- hattı arasına sıkışmış müsellesi mintakasında, arazii mezkurenin Kömürlü Dağ (6930) dan başlayıp Saray Bulak (8071)-Ararat İstasyonundan geçerek Karasu'nun Aras'a munsap oldupu noktada nihayet bulan hattı hududu Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan murahhaslarından mürekkep bir komisyon marifetiyle tahşih olunacaktır.

Madde 4- Trafeyni müteakideyn Şark milletlerinin harekâtı milliyei istihlaskaranesi ile Rus erbabı mesaisinin yeni bir nizamı iştimai için olan mücadelesi beynindeki tekarünü bilmüşahede işbu akvamın hürriyet ve istiklale olan haklarını ve

arzu ettikleri şekli hükümet ile idare olunmak selahiyetlerini resmen tastik ve teyit ederler.

Madde 5- Boğazların bilcümle akvamın münakalatı ticariyesine küşadını ve bu hususta serbestii müruru teminen tarafeyni müteakideyn Karadeniz ve Boğazların tabi olacağı nizamnamenin ihzarı katisini düveli sahiliye murahhaslarından mürekkep olarak bilahara teşekkül edecek bir konferansa tevdie muvafakat ederler. Şu kadar ki mezkûr konferanstan sadır olacak mukarreratın Türkiye'nin hakimiyeti mutlakasına ve Türkiye ile paytahtı olan İstanbul şehrinin emniyetine bir guna halel iras etmemesi şarttır.

Madde 6- Tarafeyni müteakideyn iki millet arasında şimdiye kadar aktolunan bilcümle muahedatın kendi menafii mütekabileleriyle tetabuk etmediğini tasdik ederler. Binaenaleyh işbu muahedatın keenlemeyekün ve münfesiş olduğu hususunda tarafeyni müteakideyn müttehittir. Rusya Şuraları Federatif Cumhuriyeti Hükümeti Türkiye ile Çar Hükümeti arasında evvelce münakit beynelmilel senedata müstenit mali vesair her nevi taahhüdattan kendisine karşı Türkiye'nin beri olduğunu bilhassa beyan eyler.

Madde 7- Rusya Şuraları Sosyalist Federatif Cumhuriyet Hükümeti kapitülasyonlar usulünün her memleketin inkişafı millisinin serbestii cereyanı ve hukuku hükümransininin tamamii icrasıyla kabili te'lif bir usul olmadığını bittastik Türkiye'de bu usul ile herhangi bir suretle münasebettar olan her nevi muamelatın ve hukukun icra ve istimalini keenlemeyekün ve mülga addeyler.

Madde 8- Tarafeyni müteakideyn arazileri dâhilinde tarafı diğer memleketinin veyahut aksamı memalikinden birinin hükümeti vazifesini deruhte iddiasında bulunan teşkilat ve tecemmuatın teşekkülü veya ikametini ve diğer memlekete karşı mücadele maksadında bulunan tecemmuatın ikametini kabul etmemeyi taahhüt ederler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetlerine karşı da muamelei mütekabile şartıyla aynı taahhütte bulunurlar. Şurası mukarrerdir ki işbu maddede mezkûr Türkiye arazisi doğrudan doğruya TBMM Hükümeti'nin idarei mülkiye ve askeriyesi tahtında bulunan arazidir.

Madde 9- İki memleket arasında münasebatın âdem-i inkıtanı teminen tarafeyn-i müteakideyn süratı mümkünü ile şimendifer telgraf vesair münakalatın muhafaza ve tekemmülü ve iki memleket arasında bilamüşkülât eşhas ve eşyanın serbesti-i imrarının temini için tedabir-i lâzımının müttehiden ittihazını taahhüt

ederler. Şurası mukarrerdir ki yolcuların ve eşya-yı ticariyyenin girip çıkmasında memleketeynden her birinde cari kavanin ve nizamat harfiyen tatbik edilecektir.

Madde 10- Tarafeyni müteakideynden birinin tarafı diğer arazisinde sakin tebeaları mukim oldukları memleket kavanininden mütevellit hukuk ve vazائف esasatına müsteniden muamele göreceklerdir. Fakat Müdafaa-i Milliye'ye ait kavanin ve nizamat müstesna olup onlara tabi tutulmayacaklardır. Hukuk-u aileye, verasete ve ehliyete ait mesailde de tarafeyn tebeası işbu madde ahkâmından istisna edileceklerdir. Mevadd-ı mezkure bir hususu itilafname akdiyle hallolunacaktır.

Madde 11- Tarafeyni müteakideyn her iki memlekettten birinin diğer memleket arazisinde sakin tebeaları hakkında en ziyade nail-i müsaade millet muamelesi tatbikına muvafakat ederler. İşbu madde ahkâmı Türkiye'nin müttefikleri bulunan Müslüman Devletleri tebealarıyla Rusya'nın müttefikleri olan Sovyet Cumhuriyetleri tebealarına ait hukuk da tatbik edilmez.

Madde 12- 1918 senesinden evvel Rusya aksamından iken üzerlerinde Türkiye'nin hakk-ı hâkimiyeti olduğu RSFSC Hükümeti tarafından işbu muahede ile tasdik olunan aksamı arazi ahalisinden her biri Türkiye'yi serbestçe terk edebilecek ve birlikte eşya ve emvalini veya nukudunu götürebilecektir. İşbu muahede ile Türkiye tarafından hakk-ı metbuiyeti Gürcistan'a terk edilen Batum arazisi ahalisinden her biri dahi aynı hakk-ı haizdir.

Madde 13- Rusya bilcümle harp esirleriyle sivil üseradan Kafkasya ve Avrupa-yı Ruside bulunanları işbu muahedenin imzası tarihinden itibaren üç ay zarfında Asya-yı Ruside bulunanları altı ay zarfında masarifi Rusya tarafından tesviye olunmak üzere Türkiye'nin şark-i şimali hududuna kadar sevk ve iadeyi taahhüt eder. El'an Türkiye'de bulunan Rus harp esirleriyle sivil üserası hakkında da Türkiye aynı taahhütte bulunur. Bu sevk ve iadenin tafsilatı işbu muahedenamenin imzasını müteakip hemen akdedilecek hususi bir mukavele ile tayin olunacaktır.

Madde 14- Tarafeyni müteakideyn mümkün olduğu kadar az bir müddet zarfında bir konsolosluk mukavelesiyle işbu muahedenin mukaddimesinde zikrolunup iki memleket arasındaki münasebat ve revabıtın takviyesine hadim iktisadi, mali vesair mesaili tanzim edici itilafat akdine muvafakat ederler.

Madde 15- İşbu Türk ve Rus muahedesinde Cenub-i Kafkas Cumhuriyetlerine ait olarak mezkûr bulunan mevaddın Türkiye ile işbu Cumhuriyetler arasında akdolunacak muahedatta mecbüriyül kabul olması için

salifüzzikr Cenub-i Kafkas Cumhuriyetleri nezdinde teşebbüsat-ı lazımede bulunmayı Rusya taahhüt eder.

Madde 16- İşbu muahede muamele-i tasdikiyeye tabi tutulacaktır. Tasdiknameleri süratı mümkün ile Kars'ta teati olunacaktır. İşbu muahede 13. maddesi müstesna olmak üzere tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren mer'i olacaktır.

Tasdikanılmekal salifüzzikr murahhaslar işbu muahedeyi imza ve tahtim etmişlerdir. İşbu muahede nüshateyn olarak Moskova'da bin üç yüz otuz yedi senesi Mart'ının on altıncı günü tanzim olunmuştur.

Ali Fuat

Rıza Nur

Yusuf Kemal

George Çiçerin

Celal Korkmazof

Zeyil A

Türkiye'nin Şimal-i Şarki hududu berveçhiati tespit olunmuştur:

(Rus Erkan-ı Harbiyesi'nin 1/210000 mikyasında "bir pus beş verst" lik haritasına nazaran) Karadeniz sahilinde Sarp Karyesi-Karaşalvar Dağı ve Maradidi Karyesi'nin şimalinde Çoruh'u kateder. Sapaur Karyesi şimali-Hediz-Meta Dağı-Kavakibe Dağı-Kavtareti Karyesi Medzybna Dağı'nın hattı taksimi meyahı Kerat-Keson Dağı-Korda Dağı hattı taksimi meyahını takiben Harabet Şavşeteşki Dağı zirvesinin kısmi garbisinden eski Artvin kazasının hududu idare-i kadimesine vasıl olur. Şavşeteşki Dağı hattı taksimi meyahından geçerek Sarıçay (Kara İsalı) Dağına vasıl olur. Kıyoralıski boyunu buradan eski Ardahan kazasının hududu idare-i kadimesine Kannı Dağına gelir-oradan şimale teveccüh ile Elil Gırmani Dağına vasıl olur. Aynı Ardahan hududunu takiben Badela Karyesi'nin şimali şarkisinde Poskov Çay'ına vasıl olur ve Çançak Karyesi'nin şimaline kadar bu ırmağı cenuba doğru takip eder. Orada bu ırmağı terk ile hattı taksimi miyahı takiben Erilyanbaşı Dağına vasıl olur. Kel Tepe ve Harman Tepe Dağlarından geçer-Kasris Seri Dağına gelir-oradan Kora Nehrine kadar Karzamet Çayını takip eder. Badehu Kartanekev Karyesi'nin şarkına kadar Kura Nehri talvegini takip ve orada Karaoğlu Dağının hattı taksimi miyahına geçerek nehri mezkûru terk eder. Badehu Kazapın Gölünü ikiye ayırarak 7580 noktasına ve oradan Gökdağ 9252 vasıl olur. Üç Tepeler 9783 Tayakale 9716 noktası oradan eski Ardahansancağı hududunu terk eder ve Büyük Akbaba Dağlarına geçer. İbiş Köyünün şarkına geçerek 7518 rakımına ve Badehu Kızıldaça vasıl olur. Nuvi

Kızıldaş Köyü-Kara Memed'in garbından geçerek Çamuşbu Çayına vasil olur. Dilever B. Kamli Tıhnız Köylerini şarkında Kain ve Vartanlı ve Başşuragel Köylerinden ve salifüzzikr ırmağı takiben Kalalı'nın şimalinde Arpaçay ırmağına vasil olur. Oradan mütemadiyen Arpaçay talvegını takip ile Aras'a gelir. Aras talvegını aşağı Karasu munsabına kadar takip eder.

(Tenbih) şurası mukarrerdir ki; hudud salifüzzikr irtifaların hattı taksimi miyahından geçer.

Zeyil B

(A) zeylinde irae edildiği üzere hattı hududun Arpaçay ve Aras'ın talvek hatlarında kaldığı layıkıyla takarrür ettiğine nazaran Türkiye Hükümeti yalnız istihkamat hattını hali hazırdaki (Kümrü-Erivan) demiryolunu şimdiki güzergâhından Arpaçay mıntikasında sekiz verstlik bir mesafeye ve Aras mıntikasında mezkûr demiryolundan dört verstlik bir mesafeye çekmeyi taahhüt eder.

Marülbeyan menatıkı taahhüt eden hatlar Arpaçay mıntikasını için birinci firkanın (A) ve (B) bendlerinden ve Aras mıntikasını için ikinci firka bervechiati irae edilmiştir.

1- Arpaçay Mıntikasını:

a- Vartanın'in cenubi şarkisinde- Uzun Kilise'nin şarkında-Boziyar Dağı (5096) Karmırvang'ın şarkında- Üç Tepe (5478) Araz Oğlu'nun şarkında-Ani'nin şarkında İne Köy-garbında Arpaçay'a vasil olur.

b- (5019) rakımının şarkında Arpaçay'ı yeniden terk eder doğrudan (5581)'e gider. Kızıl Kolan'ın dört buçuk verst şarkında-Bocalı'nın şarkında iki verst- Badehu Digor Çayı-Düzgeçit Köyüne kadar bu ırmağı takiben doğruca Karabağ harabelerinin şimaline giderek Arpaçay'a vasil olur.

2- Aras Mıntikasını:

Süleyman Köy ve Karabağ Alican arasındaki hattı müstakim.

Bir taraftan Gümrü-Erivan demiryolu, diğer taraftan işbu demiryolundan itibaren dört ve sekiz verstlik mesafelerde kasredilen hatlarla (bu aralık hatları mezkur mıntikalardan hariçtir.) tahdit edilen mıntikalarda Türkiye Hükümeti hiçbir nevi istihkamat inşa etmemeyi ve muntazam kıtaat bulundurmamayı taahhüt eder. Ancak mezkûr menatıkda nizam ve emniyeti idare kıtaatı bulundurmak hakkını muhafaza eder.

Zeyl C

Nahçıvan Arazisi:

Ararat istasyonu-Saraybulak Dağı(8071) Kömürlü Dağ (8839)-Sayat Dağ (7868) Kurtkula Karyesi Gamasur Dağı (8160) Gökidağ (8282) ve eski Nehcivan Kazasının hududu idare-i şarkiyesi.

Dr. Rıza Nur

Celal Korkmazof

Ali Fuat

Jorj Çiçerin

Yusuf Kemal²²³

Bu antlaşmanın 1. maddesi ile Sovyetler, Türkiye'ye zorla kabul ettirilmek istenen Sevr Antlaşması'nı reddetmekte ve Yeni Türkiye'yi ilke olarak "Misak-ı Milli Sınırları" ile tanımaktadır. Yine bu madde de bugünkü Türk-Sovyet sınırı da belirtilmektedir. Böylece 3 Aralık 1920'de yapılan Gümrü Antlaşması'yla belirlenen sınır kabul edilmiştir. 2. madde ile Türkiye Batum'dan vazgeçmektedir. Bu Türkiye'nin Moskova Antlaşması'nı yapabilmek için verdiği tek ödündür.²²⁴ Bu konuda Bayur, şu değerlendirmeyi yapmaktadır: "Batum hakkında kabul etmiş olduğumuz bu fedakârlığın asıl sebebi işbu limanın bütün Cenub-i Kafkasya'nın başlıca ve belkide yegâne limanı olması ve bütün bu halkın mahrecini almak istemememizdir. Çünkü bu gayrı tabii ve gayrı makul olurdu. Esasen Türkiye'nin Karadeniz'de limanları çoktur."²²⁵ Yine antlaşmanın imzalanmasından sonra yapılacak yardımlar resmiyet ve süreklilik kazanmıştır. Her şeyden önce Sevr Antlaşması'nın ismi zikredilmeden "taflardan birinin kabul etmediği bir antlaşmayı diğeri de kabul etmeyecektir." ibaresi Sevr Antlaşması'nı geçersiz kılmaktadır.

Antlaşmanın imzalanmasından başka iki taraf arasında diğeri bazı hususlar da kararlaştırılmıştır. Şayet taflardan birisine Asya'da Rus siyasetinden başka türlü bir siyaset takip eden büyük devletlerden biri yakınlaşacak ve anlaşma teklif edecek olursa diğeri tarafta bu teklifi bütün teferruatıyla bilecektir ve ancak o takdirde teklif edilen anlaşma neticelendirilecektir. İki taraf arasında mevcut itimada zarar verilmemesi için alınmış bu kararlar, Çiçerin ile Cebesoy arasında teati edilen ve antlaşmanın ayrılmaz bir parçası kabul edilen mektuplarla temin edilmiştir.²²⁶

²²³ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923), s.547–554.

²²⁴ Soysal, Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945, s.29.

²²⁵ Bayur, Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti, s.71.

²²⁶ Görüşmeler sırasında, Sovyet mali ve askeri yardımının miktarı ve biçimine son şeklin karşılıklı gizli yazışmalarla verilmesi ve bu yazışmaların dostluk antlaşmasının zorunlu bir parçası olarak kabul

Maddeler arasında olmasa da Türkiye'nin Sovyet topraklarındaki Milli Mücadele hareketlerini, buna mukabil olarak da Sovyetlerin Türkiye'deki komünizm faaliyetlerine destek vermeyeceği kararlaştırılmıştır. Antlaşmanın akdini müteakip RSFSC Dışişleri Halk Komiseri temsilcisi Medivani, Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey'e 20 Mart 1921'de bir mektup göndererek antlaşmadan duyduğu memnuniyeti bildirmiştir.²²⁷

Sovyetlerin isteği üzerine mali ve askeri yardım meseleleri muahede metninde yer almayacaktı.²²⁸ Bunun sebebinin Batılıları kuşkulandırmamak olduğu düşünülebilir. Zira o dönemde Sovyetler de Batılılarla uzlaşma arayışındadırlar ve olumsuz bir durumla karşılaşmak istememektedirler. Batılılar ise artık Türk-Rus ittifakından ciddi bir şekilde endişe etmektedirler. Çünkü Bolşeviklerle el ele veren Türklere hükmetmek mümkün olmamaktaydı. İngilizler, Türklerin elini kolunu bağlamak için iki yöntem bulmuşlardı: Birincisi Türklerle Sovyetleri ayırmak. İkincisi Enver Paşa ile Kemalistler arasındaki ikilemi körüklemek.²²⁹ Tüm bu düşünceler Anadolu'daki İngiliz görevlilerince İngiltere hükümetine sunulmaktaydı. Bu da gösteriyordu ki emperyalizme karşı kurulan Türk-Sovyet işbirliği etkisini göstermeye başlamıştır.

28 Mart 1921'de, Moskova Antlaşması'nın XIII. maddesi uyarınca, taraflar Moskova'da savaş esirlerinin yurtlarına dönmeleri konusunda ek bir antlaşma imzaladılar.²³⁰ Antlaşmanın ertesi günü Sovyet hükümeti S. P. Natsarenus'u büyükelçi olarak Ankara'ya göndermeyi kararlaştırdı.

1.7. Moskova Antlaşması'nın Uygulanması

Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Sovyetler, Türkiye'ye 10.000.000 altın ruble oranında karşılıksız mali yardım ile silah yardımının yapılmasını öngören bir başka anlaşma da imzalanmışlardır.²³¹ Nitekim

görmesi kararlaştırıldı. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.144–145; Mektuplar için bkz. Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)**, s.228–323.

²²⁷ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923), s.329; Boris B. Potskhveriya, “1920 ve 1930'lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992**, 12–14 Aralık 1992 Ankara, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s.190.

²²⁸ Saray, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, s.187.

²²⁹ FO- 371/6472–242394.

²³⁰ Nebahat Oran Arslan, “I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri”, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003, s. 207.

²³¹ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s. 275; Hale, **Türk Dış Politikası 1774–2000**, s.43.

Türkiye'nin ilk Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa, 1958 yılında bir tarih araştırmacısına Sovyetlerin 10 milyon altın rubleyi tamamen ödemiş olduklarını ifade etmiştir.²³² 1921 yılı içinde, Sovyetler Birliği Hükümeti 33.275 tüfek, 57.986 fişek, 327 makineli tüfek, 54 top, 129.479 mermi, 1500 kılıç, 20.000 gaz maskesi ve diğer askeri mühimmat göndermiştir. Ayrıca Türkiye'nin deniz kuvvetlerine “jivoy” ve “jutkiy” adlı iki avcı botu teslim etmişti.²³³ II. İnönü Muharebesi'nin kazanılması üzerine, Yunanlıların Anadolu'da yaptıkları tahribatı karşılamak için Türk Hükümeti'ne hediye edilen 30.000 altın ruble 9 Nisan 1921'de Budu Medivani tarafından Mustafa Kemal Paşa'ya sunulmuştur.²³⁴ Yapılan bu yardımda Ali Fuat Paşa'nın telkinleri etkili olmuştur. Çünkü Çiçerin'in II. İnönü zaferinin önemini sorması üzerine Cebesoy “*yapacağınız yardımlar zamanında ulaşırsa, Yunan Ordusu'nun Boğazları bile Türk Milli Ordusu karşısında müdafaa edemeyeceği*”²³⁵ cevabını vermiştir. Böylelikle yine Nisan ayı içerisinde 4 milyon altın rublelik yardım yapıldığı Sovyet resmi belgelerinde mevcuttur.²³⁶ Antlaşmanın imzalanmasını izleyen günlerde Ekonomi Bakanı Yusuf Kemal Bey, 4 milyon altın ruble ile Rusya'dan ayrılmış ve 29 Nisan 1921'de Sarıkamış'a varmıştır.²³⁷ Anadolu'ya ulaştırılan 1921–1922 yıllarındaki Sovyet mali yardımları 11 milyon altın ruble ve 100 bin lira değerindeki külçe altınlar olduğu sonucuna varılmaktadır.²³⁸ Sovyetlerin Anadolu'ya yaptıkları yardımları İngilizler büyük bir ilgi ve endişeyle izlemiştir. İngiliz Yüksek Komiserliği 3 Temmuz 1921'de “*Ankara İçin Sovyet Altını*” başlıklı detaylı bir raporu Londra'ya aktarmıştır.²³⁹

Sovyetlerin Türklere gönderdikleri yardımların Orta Asya Türkleri tarafından temin edildiğini Osman Kocaoğlu şöyle anlatmaktadır: “*Buhara Cumhuriyeti kurulduktan sonra ben ilk Cumhurreisi olarak, yanıma Başvekilimiz Feyzullah Hoca'yı alarak, Sovyet Rusya ve bu arada Lenin ile temasta bulunarak Moskova'ya*

²³² Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s.546; Yavi, *Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır ?*, s.222.

²³³ *Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri*, s. 13–14; Harp Tarihi Başkanlığınca yapılan incelemelere göre; Türk Kurtuluş Savaşı'nın devamında Buhara Cumhuriyeti'nin Türkiye'ye yardım olarak verilmesi için Sovyet Hükümeti'ne teslim ettiği 100 milyon altın rubleden (birlik rubleden) Ruslar üç senede toplam 17,5 milyon altın ruble (11.028.012 Türk Lirası kadardı.) kısmını Türkiye'ye vermiştir. Bu para dışında toplam olarak 43.374 çeşitli piyade tüfeği, 318 çeşitli makineli tüfek, 81 top, 13 bomba, 56.042 sandık piyade mermisi, 159,43 top mermisi, 2 telsiz ve 19.359 adet gaz maskesi gibi malzeme Sovyet yardımının esasını teşkil eder. bkz. *Tarihte Türk-Rus İlişkileri*, s. 111

²³⁴ Jaeschke, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918–11 Ekim 1922)*, s.147.

²³⁵ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.199.

²³⁶ Fahir Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789–1960)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1964, s.630.

²³⁷ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s.546.

²³⁸ Müderrisoğlu, *Kurtuluş Savaşı'nın Mali Kaynakları*, s.546.

²³⁹ FO- 371/6473-242394.

gitmişim. Bizden bir müddet önce Temmuz 1920 ortalarında Türkiye'den de milli hareketi temsil eden bir heyet Moskova'ya gelerek Lenin'den yardım temini konusunda taleplerinin olduğunu öğrenmişim. Kremlin Sarayı'nda Lenin'le görüştüğüm gün, önem verdiğini hissettirdiği Türkiye'den söz açarak bana Ankara'dan bir Türk heyetinin geldiğini ve yardım istediklerini bildirdi. Bu hususta fikrimi sorduğumda elbette yardım etmek gerek dedim. Bunun üzerine Lenin yardım meselesi için bizi düşündüren iki zorluk var; birincisi Türklerin istediği altın ruble bizde pek azdır deyince sözünü kestim ve bizde altın para var verebiliriz dedim. Lenin, bunun üzerine memnuniyetini belirtti. Çarlık zamanından kalma altın rublelerimiz çoktu. Buhara hazinesindeki bu paraya Ruslar el süremezler dokunamazlardı. Buhara bir çar emareti olduğu halde, idari ve mali işlerde müstakildi. Bu sebeple bizde aylın belegan mabela çoktu. Lenin ile bu şekilde konuştuktan sonra biz Buhara'ya döndük. Meseleyi parlamento reisi Abdülkadir Mirzaoğlu ile görüşerek meclise intikal ettirdik. Bizim o vakit parlamentoda dört partimiz vardı. Bunlardan Milli Birlik, Kurtuluş ve Ahrar Partileri tamamen yardım lehindeydiler. Yalnız komünist partisi reisi buna sıcak bakmadı. Bu nedenle de Buhara hudutları dışına atıldı. Böylece Buhara parlamentosu Türkiye'ye 100 milyon altın ruble yardımını tek itiraz sesi yükselmeden bir anda ve tam bir oy birliği ile hararetle tezahüratla alkışlarla kabul etti. Parlamantonun bu kararı üzerine hemen ertesi günü parayı Ankara Hükümeti'nin emrine yetiştirilmek üzere Rus hazinesine teslim ettik.” Buhara Cumhuriyeti'nin TBMM Hükümetine teslim edilmesi şartıyla gönderdiği bu 100 milyon rublelik yardım hiçbir zaman hedefine varmamıştır. Yukarıda bahsedilen 11 milyon rublelik yardım ise bin bir nazlanma ve ince hesaplarla temin edilmiştir.²⁴⁰ Rusya'dan gelen yardımların Buhara Cumhuriyetine ait olmadığını, ait olsa bile bu oranın 100 milyon ruble olmadığını iddia eden tarihçiler de vardır. Ancak bu oranın doğruluğu kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Buhara Cumhuriyeti'nin kurulmasına ve yardımların toplanması şekline bakıldığında hiçbir fedakârlıktan kaçınmadıkları gözlemlenir. Bundan da 100 milyon rublelik altın yardımının Buhara Cumhuriyeti'ne münhasır olduğu sonucu çıkarılabilir.

Moskova Antlaşması'nın önemine binaen Lenin, yiyecek vergisine ilişkin raporunda “Türklerle, bizi Kafkasya'daki ezeli savaşlardan kurtarma çaresi olan bir barış antlaşması imzaladık.”²⁴¹ diyerek, bu tarihten itibaren oluşacak Türk-Sovyet

²⁴⁰ Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, s.85–87.

²⁴¹ Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s.54.

ilişkilerinin profilini çıkarmıştır. TRMYK (Tüm Rusya Merkez Yürütme Kurulu) 20 Mart 1921'deki olağanüstü oturumunda Türk-Sovyet Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı onayladı. Türk Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey, 21 Mart'ta Çiçerin'e çektiği telgrafta memnuniyetini şöyle dile getirmiştir. *“Metin telgrafta verilmesi sırasında önemli boşluklar ve bozukluklarla buraya ulaştıysa da daha fazla beklemeden sevincimi belirtmek istiyorum. Ortak idealleri olan adalet ve özgürlüğün gerçekleştirilmesi için gerekli birleşme yolunda Rusya ve Türkiye halklarının attığı ilk ve ciddi bir adımdır bu.”*²⁴² Mustafa Kemal Paşa ise Türk-Sovyet Dostluğu onuruna verilen ziyafette Moskova Antlaşması'nı şu sözlerle yüceltmekteydi: *“Dünya iki gruba ayrılmıştır şimdi. Bunlardan biri, birleşen ve bağımsızlık, insan sevgisi ve halkların hakları için tek bir cephede mücadeleye giren Doğu'dur. Diğer gruba ise, insanlığı ezmek isteyenler, lanetten başka hiçbir şeye layık olmayanlar girmektedir. Bu grubun gönül yüceliğine bel bağlamak en büyük kendini aldatis olurdu. O ancak, ahlaki ve maddi gücünden yoksun kılınarak zararsızlaştırılabilirdi. Devrimci Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki sıkı birlik, emperyalist Batı üzerinde kazanılacak zaferin ve Doğu'ya düşen görevlerin gerçekleştirilmesinin güvencesidir.”* Bu ve benzeri ithaflardan sonra Moskova Anlaşması 29 Mart 1921'de TBMM'de okundu ve coşkun alkışlarla karşılandı. Fakat bazı muhalif gruplar nedeniyle ancak 22 Temmuz'da onaylandı.²⁴³ İsim okunarak yapılan oylama sonucunda 201 kişi kabul, 5 kişi ret ve 1 kişi çekimser oy verdi.²⁴⁴ Böylece Türkiye'nin kuzeydoğu sınırı resmen saptanmış²⁴⁵ ve Kars'ta onay belgelerinin karşılıklı sunulmasından sonra 22 Eylül 1921 günü yürürlüğe girmiştir.²⁴⁶

Sovyet Rusya; Moskova Antlaşması'nın resmi metni dışında iki tümeni donatacak kadar silah ve cephane yardımında bulunmayı taahhüt etmişti. Sakarya

²⁴² Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, s.211.

²⁴³ Şemsutdinov, **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, s.212.

²⁴⁴ Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s.65.

²⁴⁵ İsmail Soysal, “Atatürk Türkiyesi'nin Bağladığı Siyasal Antlaşmaların Nitelikleri ve Özellikleri”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.308.

²⁴⁶ Moskova Antlaşması'yla tanımlanan bu yeni sınır çizgisinin işaretlenmesi ise: İlk kez toprak üzerinde yapılan işaretleme 8 Eylül 1926'da bir Genel Protokol ve ona ekli haritalarla belirlenmiştir. Zamanla akarsuların yataklarında değişiklikler olunca ve 1926 yılının işaretleme tekniğinin yetersizliği görülünce sınırın yeniden işaretlenmesi (redemarcation=rödemarkasyon) için 28 Şubat 1967'de Ankara'da iki protokol imzalanmıştır. Bu protokollerden sonra onların uygulanması ile ilgili çeşitli ortak yönergeler yapılmıştır. Rödemarkasyon protokolü 14 Ağustos 1968 gün ve 6/10543 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile ona ek teknik protokol ise 5 Temmuz 1968 gün ve 1065 sayılı bir yasayla onaylanmıştır. Ayrıca 29 Aralık 1973'te sınır çizgisinin tanımına, haritasına, işaretlenmesine ve işaretlerin bakımına ilişkin protokoller yapılmıştır. Arpaçay barajının yapılmasına ilişkin olarak da 6 Aralık 1979 ve 22 Nisan 1980'de 2 protokol imzalanmıştır. Son kesin çizgi Kasım 1982'de Ankara'da bağlatılmıştır. Bkz. Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945**, s.29–31.

zaferinden sonra İtalya ve Fransa'nın Türkiye ile antlaşma yapmaları; 1922 yılı başlarında da İngiltere'nin Yunanlılarla savaşa son vermek için Türkiye'ye mütareke teklif etmesi üzerine, Sovyet yöneticilerinin Türkiye'nin barış tekliflerini reddetmesini sağlamak amacıyla silah yardımını biraz artırdıkları görülmektedir.²⁴⁷

Şöyle ki; 29 Aralık 1921'de ve 29 Nisan 1922'de Sovyet hükümeti Novorosisk'teki Türk konsolosuna büyük miktarda mayın, top, tüfek ve başka silahlar teslim etti. 1922'de Türkiye'ye bir fişek fabrikası kurması için gerekli donanım verildi. 3 Mayıs 1922'de Sovyet hükümeti 10 milyon altın rublelik kredinin son taksiti olan 3 milyon 500 bin altın rubleyi Türkiye'ye gönderdi. Sovyet Rusya açısından antlaşma, genel anlamda, onun Kafkaslarda Türkiye'yle sınırlarının belirlenmesini sağlamıştı. Bu antlaşmanın aynı zamanda Sovyet rejiminin Doğu'daki prestijini yükselteceği ve Kafkasların Müslüman nüfusundaki kuşkuları dağıtacağı umuluyordu.²⁴⁸

Ali Fuat Paşa'nın girişimleriyle tesis edilen Moskova Antlaşması sonrasında her iki taraf için de düşmanların gözünde caydırıcı bir unsur ortaya çıkmıştır. Nitekim bu her iki tarafı da güçlü kılan antlaşmaya binaen Lord Curzon "*Artık Türkiye'ye istediğimiz şartları kabul ettirebileceğimiz işgal altındaki bir devlet gibi davranamayız.*"²⁴⁹ açıklamasını yapmıştır. Bir bakıma Moskova Antlaşması'yla, Türkiye kendisine vurulmak istenen esaret zincirini kırmış oluyordu. Diğer taraftan bu antlaşma Ankara Hükümeti'nin tanınması sürecini başlatmıştır.²⁵⁰

Moskova Antlaşması'ndan sonra Sovyetler Türkiye'ye yeni bir Büyükelçi gönderdiler. Yeni Büyükelçi Sergey Petroviç'tir ve 31 Mayıs 1921 tarihinde Ankara'ya gelerek göreve başlamış 22 Kasım 1921 tarihine kadar bu görevde kalmıştır.²⁵¹ Ondan sonra Aralof Büyükelçi olarak Ankara'ya gelmiştir.

²⁴⁷ Müderrisoğlu, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, s.548.

²⁴⁸ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.150–151.

²⁴⁹ Hale, **Türk Dış Politikası 1774–2000**, s.46.

²⁵⁰ Bayur, **Türkiye Devleti'nin Dış Siyaseti**, s.104–105.

²⁵¹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.72.

II. BÖLÜM

TÜRK-SOVYET İLİŞKİLERİNDE ARAYIŞLAR VE SORUNLAR

(MART 1921-KASIM 1922)

2.1. Batum Sorunu

1920 yılında Batum İngilizler tarafından tahliye edilince Gürcüler hemen burayı işgal ettiler. Bu işgal Brest-Litovsk ve Trabzon muahedelerine aykırı olduğu için 25 Temmuz 1920’de Türkiye tarafından bir ultimatom verilmiştir.¹ Türklerin Sarıkamış’ı aldığı gün Ermenistan’ın Sovyet arabuluculuğuyla ikna edilmesi gerektiğini açıklayan Lenin,² Azerbaycan ve Ermenistan’da birer Bolşevik Hükümeti kurduktan sonra Gürcistan’daki Menşevik Hükümetini devirme teşebbüsüne girişti. Sovyetlere karşı Ankara’nın yardımını sağlamak için Gürcü Hükümeti 1921 yılı başında Ankara’ya bir elçi gönderdi. M. Simeon Medivani isimli bu elçi 8 Şubat’ta itimatnamesini Mustafa Kemal Paşa’ya verdi.³ Elçi, Sovyet tehdidine karşı bazı bölgelerin, özellikle de Batum’un, geçici olarak Türkler tarafından işgal edilmesini teklif etmişti. Nitekim 20 Şubat’ta Sovyet kuvvetleri Gürcistan’ı istilaya başlamıştı.⁴ Bunun üzerine Ankara Hükümeti 23 Şubat 1921’de verdiği kati bir ultimatomla Ardahan, Artvin ve Batum’un işgaline muvafakat etmiştir.⁵ Batum konusu Türk-Sovyet ilişkilerinde ipleri kopma noktasına getiren önemli hadiselerden biridir.

21 Şubat’ta Cebesoy’un Çiçerin ile yaptığı görüşme esnasında Taşnakların ayaklandığı haberi Moskova’ya ulaşmıştır. Bu haber havayı iyice germiştir. Çünkü Çiçerin, Türk heyetini Gümrü’nün işgali, Gümrü Antlaşması’nı değiştirmeye yanaşmamaları ve Taşnaklara yardım etmekle suçlar.⁶ Bu görüşmeden oldukça endişeli ayrılan Türk heyeti 22–23 Şubat’ta Stalin’le görüşmüştü. Gürcü asıllı olan Stalin ise Gürcistan’a büyük önem vermekteydi. Bu nedenle de Ermenistan

¹ Damar Arıkoğlu, **Hatıralarım**, İstanbul: Tan Matbaası, 1961, s.219.

² Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)**, s.339.

³ Zeki Sarıhan, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.III, İkinci Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, s.409.

⁴ Gönübol-Sar, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, s.26.

⁵ Arıkoğlu, **Hatıralarım**, s.219.

⁶ Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)**, s.344; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.138.

konusunda Türk tarafını haklı bulurken Gürcistan meselesinde daha hassas bir tavır sergilemiştir.

Nitekim 26 Şubat'ta başlayan konferansta Türk heyeti Batum'dan vazgeçerek karşılığında Arpaçay'ın batı kısmını ve 1828 Türkmençay Antlaşması'yla Rusya'ya katılan İğdır'ı istemek niyetindedir. Ancak bunu bir pazarlık konusu olarak son ana saklamıştır. Böylece görüşmeler yine Evliye-i Selase konusuna takılır. Moskova'da bu görüşmeler yapılırken Tiflis temsilcisi Kazım Dirik Bey, Kutais'ten Kazım Karabekir'e bir telgraf çekerek Kızılordu'nun Tiflis'e girdiğini, Menşevik Hükümetin ise Kutais'e çekildiğini yazar ve Türk Ordusu'nun Batum'u işgal edip etmeyeceğini sorar. Karabekir bu konuyu Ankara'ya sormakla birlikte Türk Ordusu'nun Batum'a bir çıkarma yapacağını Kızılordu Kafkas Cephesi Kumandanlığına bir telgrafla bildirir. Kızılordu Komutanı Orjonikidze bu telgrafla hemen tepki gösterir. Batum'un Türklere bırakılmayacağını ve bu konuların Moskova Konferansı'nda tartışıldığını yazar. Orjonikidze,⁷ 1 Mart'ta Eliava ile yaptığı telgraf görüşmesinde, Türklere Batum'a getirebilecek her türlü girişime karşı çıkmasını ve acele Ahıska-Batum yoluna Kızılordu birliklerinin gönderilmesini bildirir.⁸ Aynı gün Batum'un işgal edilmesi hususunda Ankara'dan gelen emrin K.Karabekir'e ulaştığı anlaşılmaktadır. Çünkü Karabekir, birliklerini Batum sınırına yaklaştırmakla birlikte, Fevzi Paşa'ya gönderdiği telgrafta bu karara karşı çıkar. Batum'un Türkiye için askeri ve ekonomik bakımdan önemli bir yer olmamasına rağmen Rusya için hayati değer taşıdığını ve bu nedenle de Türk Ordusu'nun Batum'u elde tutmasının zor olduğunu söyleyerek, Çoruh Irmağı'nın kuzeyine geçilmemesini önerir.⁹

Olaylar böyle gelişirken Moskova görüşmelerinin ikinci resmi toplantısı 1 Mart'ta yapılır. Ancak Kafkaslardan gelen haberler havayı düzeltecek nitelikte değildir. Yapılan tartışmalardan sonra yeni bir görüşme tarihi bile saptanmadan

⁷ XI. Ordu ve Kavbüro'nun başkanıdır. 1920 Nisan'ında, Rus Komünist Partisi Merkez Komitesi'nin doğrudan inisiyatifiyle, büyük yetkilerle donatılmış Kafkasya Bürosu'nun (Kavbüro) oluşturulması, Bolşevik liderliğinin Kafkaslar'da ki gelişmelere gösterdiği büyük ilginin su götürmez bir kanıtıydı. Temel görevleri bütün Kafkaslar'da Sovyet yönetimi kurulması, bölgenin iktisadi birliğinin sağlanması ve Yakındoğu'daki devrimci hareketlerle (özellikle Türk ulusçularıyla) yürütülecek ilişkilerin tanzimi olarak tanımlanan Kavbüro Kuzey Kafkasya'da ki operasyonları yürüten XI. Ordu'ya bağlandı ve başkanlığına Orjonikidze atandı. Kirov başkan yardımcısı, Azeri Nerimanov ve Gürcü Budu Medivani de büro üyeleri olarak görev yapıyorlardı. bkz. Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.107.

⁸ Mehmet Gönlübol, "Atatürk ve Dış Politika", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, S.24, Ankara: ATAM Yayınları, Temmuz 1992, s.440.

⁹ Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, s.868.

toplantı dağılır.¹⁰ İş arabuluculuğa kalmıştır. Stalin arabuluculuğunu Behbut Şahtahtinski, Dışişleri Komiserliği'ninkini de Enver Paşa yapar. Bunlar, 2 Mart günü Türk heyetiyle görüşürler. Enver Paşa, Batum'un Ruslara bırakılmasının karşılığı olarak İğdır'ın Türkiye'ye verilmesini önerir. Şahtahtinski ise Nahçıvan'ın statüsü üzerine konuşur ve bu görüşmelerden sonra Türk heyeti ertesi gün Stalin'le görüşmeye gider. Stalin ilk olarak Batum sorununu ele alır. Türk heyeti Misak-ı Milli'nin ve Arpaçay sınırının kabul edilmesine karşılık Batum kenti, limanı ve çevresindeki "bir nefeslik yeri" Sovyetlere bırakmayı kabul eder.¹¹ Yapılan tartışmalardan sonra Arpaçay'ın karşı tarafından Gümrü-Culfa demiryolu geçtiğinden, Türk heyeti sınır karakollarını 5 km geri çekmeyi de kabul eder. Stalin bütün bunları Çiçerin ve hükümetle konuşacağını söyler. Bu arada Çiçerin, Cebesoy'a bir nota göndererek Artvin ve ¹²Ardahan'ın işgalini bildirir. Cebesoy cevabında durumdan haberi olmadığını ancak bu işgalin Misak-ı Milli'nin gereği olarak yapılmış olacağını yazar.

3 Mart'ta Dışişleri Bakanı Ahmet Muhtar Bey'den Çiçerin'e bir nota gelir. Notada Kızılordunun Ahışa ve Ahılkelek girmemesini istemektedir. Bu telgraf okunmaz bir halde Çiçerin'e ulaştığı için Çiçerin bunların anlamını 8 Mart'ta Cebesoy'a sorar. Cebesoy, iki gün sonra su-i lisan ile Çiçerin'e cevap verir. Diğer taraftan 8 Mart'ta toplanan Türk Bakanlar Kurulu, Ahışa, Ahılkelek ve Batum'un işgal edilmesine karar verir. Fevzi Paşa bu kararı Karabekir'e yazarken, gerekçe olarak Misak-ı Milli'yi ve iki kasabanın eskiden (1829'dan önce) Kars vilayetlerine bağlı olduğunu gösterir. Ankara'dan gelen emir üzerine 9 Mart'ta Ahışa'ya giren Karabekir, aynı gün Hekker'e Batum'u işgal edeceğini bildirir. Ancak iki tarafın kumandanı da bir çatışmadan son derece kaçınmaktadır. Türk birliklerinin Ahışa'ya girdikleri gün oraya bir de Kızılordu müfrezesi gelir.¹³ Olayların bu biçimde gelişmesi Moskova'da acele bir kararın alınmasını gerekli kılar. 9 Mart'ta 12 madde üzerinde karara varılmasının sebebi budur.

10 Mart'taki toplantıda Türk heyeti bütün mallar için Batum limanından tam bir serbestlik ister. Çiçerin de buna karşılık aynı şeyi Anadolu limanlarından ve özellikle Trabzon limanından isteyeceklerini söyleyince bu konunun tartışılması

¹⁰ Nur, **Hayat ve Hatıralarım**, s.770.

¹¹ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, s.210-211.

¹² Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)**, s.345.

¹³ Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.223-225.

orada bırakılır.¹⁴ Batum konusundaki diğer ayrıntıların 9 Mart'ta kabul edilen ilkeler çerçevesinde Gürcistan'la yapılacak anlaşmada saptanması kararlaştırılır. Ancak Ahmet Muhtar Bey'in Batum'un işgaline karar verdiğini duyan Çiçerin, Hekker'e Ahışa-Batum şosesini işgal etme emrini verir. Orjonikidze de Karabekir'e Batum, Ahışa ve Ahılkelek'in Gürcistan'da kalacağını bildirir.¹⁵ Karabekir cevap olarak TBMM Hükümeti'nden emir aldığını, Moskova'da kararlaştırılanlardan haberinin olmadığını, yaptığı harekâtın Müslümanları korumak amacı taşıdığını, bu bölgelerde Gürcü askerlerinin bile bulunmasına izin verilmediğini ve böylelikle dostumuz Kızılordu'nun görevini kolaylaştıracaklarını yazar ve aynı zamanda Orjonikidze'nin telgrafını Ankara'ya gönderir. Genel Kurmay durumu Dışişleri'ne sorar ve şu cevabı alır: *“TBMM Başkanı Mustafa Kemal Paşa ile konuşularak kararlaştırıldığı üzere, Kızıllar tarafından sonradan düzeltilmesi mümkün olmayan bir oldu-bittiye meydan bırakılmaksızın, zaman kaybetmeden bölgenin işgalinin tamamlanması için Doğu Cephesi Kumandanlığı'na gerekli emrin verilmesi”* ve Fevzi Paşa, *“Ahılkelek ve Batum'un mümkün olan hızla işgalini”* emrederken; Ahmet Muhtar Bey de *“Moskova Konferansı'nın kararları hakkında temsilcilerimizden hiçbir rapor alınmamıştır. Orjonikidze tarafından bildirilen koşullar tarafımızca bilinmiyor ve buna bağlı kalmakta doğru değil. Çünkü bunun Orjonikidze tarafından düzenlenmiş bir manevra olduğuna şüphe yoktur...”* der.¹⁶ Bunun üzerine 11 Mart'ta 7. Piyade Alayı'nın 3. Taburu Batum'a girer. Ertesi gün Stalin, Orjonikidze'ye, Moskova Konferansı'nın kararlarına dayanarak, Türklerle çatışmadan her ne pahasına olursa olsun kaçınılmasını ve gerekirse Batum, Ahışa ve Ahılkelek'in iki ordu tarafından birlikte işgal edilmesini yazar. Bunun üzerine Orjonikidze, 18. Kafkas Süvari Alayı'nın Batum'a girmesini emreder.

Türk Bakanlar Kurulu 12 Mart'ta Ahışa, Ahılkelek ve Batum bölgesinde Ankara Hükümeti adına yönetime geçilmesi ve bunun için de memurlar atanmasına karar vererek bu kararı Kazım Karabekir'e bildirir.¹⁷ 14 Mart'ta Türk birlikleri Ahılkelek'e girerken, Sovyetlerin 18. Süvari Alayı da Batum'a yaklaşmıştır. Ancak bu sırada Tiflis'teki Sovyet Hükümeti ile Batum'daki Menşevik Hükümeti arasında yapılan bırakışma görüşmeleri bu ilerlemeyi durdurur. Bırakışma ayın 15'inde

¹⁴ Potskhveriya, “1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri”, s.1081.

¹⁵ Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, s.58–59.

¹⁶ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)**, s.215–216.

¹⁷ Yerasimos, **Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)**, s.217.

imzalanır, süresi de 24 saattir. Bu süre içerisinde Menşevikler, Batum'un yönetimini Revkom'a devredip gideceklerdir.

Böylece 17 Mart sabahında Batum'da bir Gürcü Menşevik Hükümeti, kurulmakta olan bir Gürcü-Sovyet Revkom'u, bir Türk askeri yönetimi ve bir Gürcü Menşevik Ordusu vardır. Batum'un dışında ise Gürcü-Sovyet Hükümeti, Gürcü Kızılordusu ve Sovyet Kızılordusu beklemektedir. Kazım Bey, kendisini Batum Mutasarrıfı ilan ederek Türk birliklerine resmi binaları işgal etme emrini verir. Posta ve telgraf binası işgal edilirken iki Gürcü subayı öldürülür. Bunun üzerine Menşevik Ordusu Revkom'un saflarına kayar. Kazım Bey'in, Gürcü askerlerinin silahlarını ellerinden almak istemesi bu kaymayı hızlandırır. Türk birlikleri Batum'un tabyalarını almaya çalışırken, Revkom'un birlikleri Kazım Bey'in bulunduğu vilayet konağına bir baskın yaparlar, bir Türk subayı ve bir er şehit olur.¹⁸ 18 Mart günü boyunca kentte Türk ve Revkom birlikleri arasında çarpışmalar devam eder. Orjonikidze, Karabekir'e uzun bir protesto metni gönderir ve Türkiye'ye yapılan silah yardımının durdurulması için emir verir. Çarpışmalar 20 Mart'ta da devam eder ve ancak 21 Mart'ta Batum'a gelen Kızılordu Kolordu Kumandanı N.V.Kuybişev, Karabekir'le görüşerek kentin boşaltılması için 20 saatlik süre tanır. Ertesi gün Karabekir boşaltma emrini verir ve boşaltma 24 Mart'ta tamamlanır.¹⁹ Böylece Batum hareketi sona erer. Aynı dönemde iktidarı ele geçiren Taşnak Partisi'nin Harbiye Nazırı, İğdır'a gelerek Türklerle bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşmayla Türkler, Taşnak yönetimine işbirliği içinde bulunmayı taahhüt etmiştir.²⁰ Türklerin buradaki amacı doğu sınırını güvence altına alarak birliklerini batı cephesine kaydırmaktı.

2.2. Enver Paşa Meselesi

Enver Paşa'nın Rusya'daki temasları Ankara Hükümeti tarafından dikkatle takip edilmekteydi. Enver Paşa'nın Bolşevik liderlerle yaptığı temaslar zaman zaman Kemalistleri zor durumda bırakmıştır. Onun için Türk-Sovyet ilişkilerinde bu mesele önemli bir yer tutmaktadır. Bolşeviklerin Enver'i desteklemelerinin nedenini Çiçerin şöyle izah ediyordu: "*Enver Moskova'da iki Türkçe gazete yayımlamak istiyor.*

¹⁸ Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru 1921–1922*, s.125.

¹⁹ Yerasimos, *Kurtuluş Savaşı'nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)*, s.220.

²⁰ Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)*, s.348.

Bunların birisi Türk halkını hedefliyor, diğeri öteki Müslüman ülkeleri... Gazeteler Doğu'nun kurtuluşu için mücadele çağrısı yapacak ve Sovyet Rusya'nın tüm ezilen halkların özgürleşmesi açısından taşıdığı önemi vurgulayarak. İngiltere'yle [yakınlarda yapılan] anlaşma Rusya sınırları dışındaki bütün propaganda faaliyetlerini yasaklıyor; fakat bu tür faaliyetlerin Rusya içindekilerden hiç söz etmiyor. Gazetelerin Müslüman dünyasına dağıtımı bizim tarafımızdan yapılmayacak; böylece [gazetelerin basımı ve dağıtımı, İngiltere'yle yapılan] anlaşmamızın ihlali olarak görülemeyecek... Bu ilginç politikacı [Enver] durumu iyi kavriyor ve ona ihtiyacımız olduğunu biliyor. Ona izin verme ve gazeteleri [Moskova'da] yayımlaması için gerekli bütün yardımı sağlama niyetindeyiz”²¹

Sovyetlerin İT mensuplarını desteklemesinin nedenlerini Cebesoy şöyle açıklamaktadır: “Birincisi, onların Doğu İslam âlemindeki şöhretlerinden istifade etmek; diğeri, Türk ordusunu takviye maksadıyla Enver Paşa'nın Anadolu'ya götüreceği Kafkas kuvvetleri arkasından, komünist partisi teşkilatını Anadolu'ya sokmaktır.”²²

Enver Paşa, Berlin'den Rusya'ya tayyare ile gitmek zorunda kalmıştır.²³ Çünkü o dönemde Rusya'nın etrafı düşmanları tarafından kuşatılmıştı. Nitekim 16 Ağustos 1920'de Moskova'ya ulaşarak derhal Sovyet liderleriyle görüşerek kendiliğinden Türkiye'ye yardım sağlamaya çalışmıştı.²⁴ Lenin ve Çiçerin ile görüşen Enver Paşa, İngilizlere karşı anlaşmıştı. Enver Paşa Berlin'de iken cezaevinde bulunan Sovyet temsilcisi Karl Radek'le de birkaç görüşme yapmıştı. Görüşmenin ana teması Türkiye, Sovyet Rusya ve Almanya arasında İtilaf karşıtı bir ittifak yaratılması olan bu tartışmalara birkaç yüksek rütbeli Alman subayı da katılmıştır. Enver Paşa, ‘savaşın ikinci aşaması’ diye adlandırdığı mücadelede kararlıydı ve Türk topraklarındaki mücadele azmini İtilaf Güçlerine karşı güçlü bir cephe oluşturma fırsatı olarak görüyordu.²⁵

Enver Paşa Moskova'ya vardktan sonra burası adeta İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yurtdışı şubesi gibi oldu. Çünkü Sovyet Başkentinde kısa zamanda

²¹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.123.

²² Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.42.

²³ Arif Cemil Denker, **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Arma Yayınları, 1992, s.55.

²⁴ Aruç, **Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları**, s.137.

²⁵ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.87.

Enver Paşa çevresinde bir İttihatçı göçmenler çemberi oluşmuştur.²⁶ Enver Paşa kendini Bolşeviklere Milli Mücadele'nin lideri gibi tanıtmış.²⁷ Bu durum Sovyetlerin nazarında Enver Paşa'nın nüfuzunu hala koruduğu izlenimini vermiştir.²⁸

Gerçekten de Kızıl liderler Enver Paşa'nın büyük bir nüfuzunun olduğuna inanmaktaydılar. 1921 Nisan'ında yapılan RKP(b) Politbüro toplantısında Lenin, Stalin, Kamaney, Radek gibi önde gelen Bolşevikler “Enver Grubuna maddi destek verilmesi” kararı almıştı.²⁹

Paşa'nın Rusya'daki asıl maksadı, Sovyet hâkimiyetinde olan Türkleri, İngilizlere karşı harekete geçirmektir.³⁰ Tasarlanan plan “*Ali Bey Operasyonu*” adını almıştı.³¹ Bu dönemde Enver Paşa komünizmin gerçek mahiyetini henüz kavrayamamıştı. Fakat onu yanıltan asıl sebep, Lenin'in, Türklere bağımsızlıklarını vereceğini vaat etmesidir. Bu amaçla Enver Paşa, Moskova'da “İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadi”ni kurmuştur.³² Rusya'daki Müslümanların bağımsızlığı için; Sovyet yöneticilerine Almanya'dan destek sağlayacağına dair söz vermiştir. Zira Enver Paşa'nın, Osmanlı Ordusu'nun eski mensubu olup, Alman Ordusu'nun başında bulunan General Hans Von Seeckt üzerinde büyük bir tesirinin olduğuna işaret eden bilgiler mevcuttur.³³ Bu ise Sovyet liderlerin Enver Paşa'yı muhatap almalarında amil rol oynamıştır. Kızıl Şefler bir taraftan B. Sami Bey heyetini daha sonra da Ali Fuat Paşa'yı Moskova Muahedesi'nin maddeleri üzerinde oyalarken, diğer taraftan da Enver Paşa ile gizlice temas halindeydiler.

Enver Paşa, bu temaslara başlamadan evvel 26 Ağustos 1920'de TBMM reisi Mustafa Kemal Paşa'ya yazdığı mektupta; “*Ben İslam muhitinde teşkilat icrası ile ve memleketimin halası uğrunda çalışmak maksadıyla Moskova'ya geldim. Sovyet Hükümeti'nin erkânı ile görüşerek kendilerini de fikrime muvafık buldum. Esasen Ruslar komünizm şeklinde olmasa bile İngiltere aleyhindeki harekât-ı ihtilaliyeye muaveneti bir prensip olarak kabul etmişlerdir. Harb-i umumiden sonra dünyaya*

²⁶ Masayuki Yamauchi, **Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye'den Türkistan'a**, 1. Basım, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995, s.33.

²⁷ Nur, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, s.101.

²⁸ Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966, s.76.

²⁹ Rem Kazançyan, **Bolşevik-Kemalist –İttihatçı İlişkileri**, Arif Acaloğlu (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000, s.26.

³⁰ Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, s.97.

³¹ Hasan Babacan, “Enver Paşa”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek (edl.), C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s.270.

³² Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, s.97.

³³ Aydın Güngör Alacakaptan, “Türk-Sovyet İlişkileri (1921–1945)”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, s.281.

hâkim olmak isteyen İngiltere'ye karşı Avrupa bir cephe kurmaya çalışıyordu. Bu durumda İngiltere'nin harici meselelerde çok şiddet gösteremeyeceği meydana çıkıyor. Berlin'de yaptığım temaslardan İslam Âlemi'nin İngiltere ve Fransa aleyhinde olduğunu anladım. Ruslar silah ve harp malzemesi bakımından muhtaç bir vaziyette olduklarından benim vasıtamla Almanlardan silah satın almak istiyorlar. Rusya, Kafkasya ve Azerbaycan'ın istiklalini tanıyacağına söz verdi. Harbiye Komiser Muavini Skalansky, Azerbaycan ordusunun yeniden teşkiline ve bununla Anadolu'ya yardım taraftarıdır''³⁴ düşüncesini iletmiştir. Enver Paşa bu mektupla Sovyetlerin nazarında iyi bir konumda olduğunu Mustafa Kemal Paşa'ya aksettirmek istiyordu.

Ali Fuat Paşa'nın Moskova'ya geldiği tarihte Enver Paşa Moskova'da bulunuyordu ve Türk heyetine yardımcı olma arzusundaydı. Ankara Hükümeti de Rusya'daki İT erkânı, özellikle Enver ve Cemal Paşa'lardan gönderilen elçilik heyetine gerek askeri ve gerekse siyasi hususlarda yardım etmelerini rica etmişti.³⁵ Nitekim Moskova görüşmeleri sırasında Türk tarafı dostluk antlaşması yanında bir de ittifak antlaşması yapmak arzusundayken, Sovyetler bunun prensiplerine aykırı olduğunu ileri sürerek bu fikre yanaşmıyorlardı.

Enver Paşa, Ali Fuat Paşa'ya ittifak anlaşmasının maddelerini dostluk antlaşmasına koydurulmasını tavsiye etmiş ve Sovyetlerin doğu sınırlarını Misak-ı Milli sınırları içinde kabul edeceklerini dolayısıyla Türk heyetinin bu konuda Rusların itirazlarına aldırmamalarını da bildirmiştir.³⁶ Yani Enver Paşa, hem Moskova'daki Türk murahhaslarına yardımcı oluyor hem de Anadolu için yapılacak müspet şeylere vesile olmak arzusu taşıyordu. Moskova görüşmeleri sırasında Enver Paşa'yı ziyarete giden A. Fuat Cebesoy, anlaşmanın imzalanmasından sonra onu büyükelçiliğe davet etmiştir.³⁷ 15 Nisan 1921'de büyükelçiliğe gelen Enver Paşa, öz yurduna karşı çektiği hasretten dolayı özellikle Türkiye'den bahsedilmesini istemiştir.³⁸

³⁴ Kutay, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, s.11032.

³⁵ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.225–226.

³⁶ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.157.

³⁷ Erkan-ı Harbiye'de A. Fuat ve Halil Paşalar aynı sınıftayken, Enver Paşa son sınıftaydı. A. Fuat Paşa onu; ciddi, vakarlı, disiplinli, mert ve karakter sahibi olarak tanımlar. Enver Paşa'nın Balkan Harbi'nden perişan olarak çıkmış Türk Ordusu'nun yeniden kurulmasında çok çalıştığını, harp kudretini yükselttiğini ifade etmektedir. A. Fuat Paşa'ya göre I. Dünya Savaşı'nda Türk Ordusu'nun gösterdiği cesaret ve harp gücü; Enver Paşa'nın disiplin, teşkilat ve idaredeki kabiliyetinin sonucudur. Fakat harbin devam ettiği süre zarfında askeri, siyasi, strateji ve taktik olarak aynı başarıyı gösterememiştir. Bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.226–227.

³⁸ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.227.

Ali Fuat Paşa büyükelçiliği döneminde en çok Enver Paşa konusuyla işğal etmiştir. Sovyetler, Enver Paşa'yı Ankara'ya karşı kullanmak istemişlerdir. Bolşevikler Mustafa Kemal ve Ankara'nın politikasını gayet berrak olarak gördükleri için Ali Fuat Paşa'nın yüzüne karşı şunları söylemekten çekinmemişlerdir: "Biz Türkiye'de bir komünist sistemin kurulmasını beklemiyoruz. Siz o yolda değilsiniz." demişlerdir. Bu sebeple de Enver Paşa'yı kendilerine daha yakın ve amaçları için daha uygun görmüşler ve onu Anadolu'ya sokmak için çalışmışlardır. Ali Fuat Paşa'da bütün gücüyle bunu önlemeye çalışmıştır.³⁹

1920 yılı sonlarına doğru, görünüşte Enver Paşa ile Mustafa Kemal Paşa arasında bir problem yoktur. Bununla birlikte Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa, Enver Paşa'nın Anadolu'ya gelmesiyle oluşabilecek liderlik ikilemden son derece rahatsızlık duymaktaydı. O nedenle bir taraftan ittihatçılar aleyhine yayınlar yaptırıyor, diğer taraftan Enver Paşa ile herhangi bir ilgisi olanları pasifize etmeye çalışıyordu.⁴⁰ Ankara Hükümeti temsilcileri dışında hiç kimsenin Sovyet yönetimiyle görüşme yetkisinin bulunmadığı konusunda Sovyet liderlerini uyararak⁴¹ Enver Paşa'nın Anadolu adına hareket etmesine mani olmaya çalışıyordu. Ayrıca Karabekir Paşa'ya emir vererek "Enver Paşa Anadolu'ya girerse tevkif edin"⁴² diyerek; Enver Paşa'nın Anadolu'daki faaliyetlerine mani olmaya çalışmıştır. Bu arada Cebesoy, 23 Mart 1921'de Enver Paşa ile ilgili olarak Mustafa Kemal'e şu telgrafi çekmiştir:

"1- Enver Paşa tarafından Anadolu Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne Almanya'dan esliha, mühimmat, tedarik ve irsali hakkında yazılan mektup İbrahim Tali Bey'le göndermiştir. Paşa bu mektubunda Almanya'da parasıyla silah, cephane ve malzeme mübayaasının mümkün olduğunun ve Fiume vasıtasıyla gönderileceğinden bahseyliyor. Sonra en mühim madde sabık şimendiferler müdirriyeti umummiyesinin Almanya'da mübayaa edilmiş takriben on dört milyon liralık ray ve saire gibi malzemesi ayrıca Almanya'da kalmış malzemeler varmış.

2- Enver Paşa sabık levazım reisiyle görüşmüş Hakkı Paşa çok az nazlandıktan sonra Anadolu Hükümeti kendi namına bir vekâletname gönderirse bunlar Anadolu Hükümeti namına devir ve onların parasıyla mühimmat, malzeme mübayaa

³⁹ Armaoğlu, "Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele'de Türk-Sovyet İlişkileri", s.13.

⁴⁰ Goloğlu, *Cumhuriyete Doğru 1921-1922*, s.268.

⁴¹ Aruç, *Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları*, s.138.

⁴² Jaesckhe, *Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918-11 Ekim 1922)*, s.152.

ettirebileceğini söylemiş, Enver Paşa haizi itimat bir Erkan-ı Harp zabiti salahiyet ve itimatname ile Hakkı Paşa nezdine göndererek bu işi müştereken tedvir ettirmeyi teklif etti. Anadolu'nun Hakkı Paşa'ya resmi bir vekâletname vereceğini tahmin etmediğim için itimat ve salahiyet-i kamileye haiz vekâletnameyi hamil bir mütehassıs zabitin Hakkı Paşa'ya bir iltimasname hemen İsviçre'ye izamını arzeylerim."⁴³

1921 Temmuz'unda Eskişehir-Kütahya Savaşlarında Türklerin galip gelememesi üzerine Yunanlılar, Bursa ve Eskişehir'i işgal etmiştir. Bunun üzerine Rusların desteğiyle Anadolu'ya geçmek üzere Enver Paşa Batum'a gelmiştir. Enver Paşa'nın amacı; kısa sürede yapılacak Sakarya Savaşı'nı Türkler kaybederse komutayı ele almaktı.⁴⁴ Ruslar Enver Paşa'yı Mustafa Kemal'in yerine geçirmekle Bolşevizm'in yayılmasında daha münasip biri olduğunu düşünüyorlardı.⁴⁵ Bütün bunlar üzerine Ankara'nın aldığı tedbirler artmıştır. Trabzon'da çalışan Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa Rusya'ya gönderilir.⁴⁶ Mustafa Kemal Paşa İT'nin Anadolu'daki sempatanlarının ve Halil Paşa'nın pasivize edildiğini 10 Mayıs 1921'de Ali Fuat Paşa'ya bildirmiştir.⁴⁷

Mustafa Kemal Paşa'nın bu ve diğer tedbirleri üzerine Enver Paşa ona meşhur 16 Temmuz 1921 tarihli mektubunu gönderir. Mektubun bir kısmında: *"...Maddi yardıma gelince, bunda da ne verirlerse alınması prensibinin takip edilmesi muvafık olacağı ve böylece Anadolu'nun Rusya'dan bir şey geliyor diye maneviyatının artacağı ve Avrupa'da Anadolu Bolşeviklerle anlaştı diye bizi daha kuvvetli ve mehip göreceğini ileri sürerek bildiğiniz ilk maddi anlaşmaya çalıştım. Fakat hiçbir zaman Anadolu namına resmen çalışmadım. Sonra Bakü'ye geldiğimde de değil yalnız Türkiye'de fakat bütün İslam memleketlerinde derhal aksi tesir görüleceğine ve böylece İngilizlere yardım edileceğine kani olduğum için Türkiye ve şarkda komünizm taraftarı olmadığımı alenen kongrede söylediğim gibi, Anadolu halkının menfaatine daha muvafık ve cidden ezilen halkı düşünür idare esasına müstenit bir programla Talat Bey ve bir iki arkadaşın Anadolu'ya gitmesine karar*

⁴³ Bilal Niyazi Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar 1920–1923**, Ankara: KB Yayınları, 1992, s.110–111.

⁴⁴ **F.O. 371/6473-242394.**

⁴⁵ Enver Paşa'nın 28 Eylül 1920 tarihinde Kazım Paşa'ya yazdığı mektuba bakılırsa Anadolu'ya gelmeyi cidden düşünmüştür. Çünkü mektupta "Bolşevik ordusunun Anadolu'ya gelmesi" gibi düşüncesini dile getirmiştir. Bunun bir gafletle yazıldığı da düşünülebilir. Mektubun ayrıntıları için Bkz. Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, Orhan Hülagü (haz.), C.I, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2001, s.89–90.

⁴⁶ Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, s.103.

⁴⁷ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.187.

verdik. O zaman Kazım Karabekir ve zati samileri komünist esasını kabul eder gibi görüldüğümüzden tabii bu hususta yaptığımız değil yalnız size fikrimi yazmakla iktifa etmiştim. Bilahare Ankara'dan aldığım mektuptan ve buraya III. Enternasyonal'e gelen delegelerden zatiâliniz diktatörleri olmak üzere Çerkez Ethem ve bazı diğer arkadaşların Anadolu'da komünist fırkasını teşkil buyurduğunuzu anladım. Burada Tevfik Rüştü Bey kardeşimize, bu komünistliğin memleketiniz vaziyet-i ictimaiye ve iktisadiyesi için doğru ve mümkün olmadığını bilmekle beraber âleme karşı gülünç vaziyete girilmemek üzere hiç olmazsa komünist görünmüş arkadaşların bir kısmının bu fikirde sebat etmesi lazım geleceği mütalaasında bulundum. Hatta zatiâlinizin Sovyet idaresinin ilanı ile diktatörlüğünüze karar verdiğinizi ve buna muhalefet edildiği, mümanaat ederek memlekete muzır olabilecek bu teşebbüsün vücut bulmamasına muvaffak olduklarını, diktatörlüğünüze muhalefet ettiklerini iddia edenlerden işittim.

Berlin'den avdetinde burada Fuat Paşa (Ali Fuat Cebesoy) ve diğer arkadaşları buldum. Bu Anadolu'nun İktisap ettiği muvaffakiyet şerefini mal edinmek mülahazasıyla hiçbir vakit resmen Anadolu Hükümeti namına işe girişmediğimiz halde Moskova'ya gelmekte olan Anadolu Hükümeti azalarının daha yolda gelirken "Enver Paşa ve diğer arkadaşların bizimle münasebeti yoktur." diye her önlerine gelen Ruslara söylemelerini gene bir şeye hamledemedim. Bununla beraber Rusların vaziyetini gördüğümünden ve Londra'da bir şey çıkmayacağını anladığımdan arkadaşlara Londra mukarreratını Ruslardan azami istifadenin teminine çalışılmasını tavsiye ettim. Karahan ve Çiçerin üzerine Halil (Kut) ile hususi surette tazyik ederek üç sancağın, fazla olarak Iğdır kazasının bize bırakılmasına çalıştıksa da bu mesaimizde hiçbir vakit resmen sizin namınıza değil, ancak memleketin bir ferdi olmak itibariyle hususi olmuştur. Hatta sonra arkadaşların sineması alınırken (fotoğrafi) Ruslar benim de bulunmamı ısrar ettikleri halde ben, bütün şerefın bunu resmen yapanlara mahsus olması lazım geldiğini ileri sürerek kabul etmedim. Yalnız Rusya ile mesele artık halledildiğinden arkadaşlar giderken harici teşkilatımızın memlekete faydalı olabilmesi için size de yazdığım gibi ve ileride inikat edecek İttihat ve Terakki kongresi'nde kati şekli taayyün edecek bir programla fırka şeklinde arkadaşların bir kısmının bizim anti-emperyalist programımıza memlekete vasıta olmasını ve böylece İngiliz ve Fransızlara karşı daha müsait bir vasıta tesir bulacağımızı düşünmüştük. Bu suretle Anadolu'ya şimdi azami faydayı vermekle beraber sulhtan sonra da bütün ihtilale sevk ettiğimiz İslamlarla çalışmakta devam

imkânı olacağını bildirmiş ve hatırıma başka bir ihtimal gelmediğinden her şeyi açık olarak arkadaşların isimlerini de ilave ederek yazmış ve giden Yusuf Kemal ve Rıza Nur Bey'lerle Ali Fuat Paşa'ya da anlatmıştım.

Şimdi bütün bu açıklıklara rağmen siz karşınızda bir hasmınız varmış gibi hareket ediyorsunuz. Evvelce de dediğim gibi ben ve arkadaşlarım iki seneden beri takip ettiğimiz memleketin ve İslam'ın halası emelini güdüyoruz. Bununla beraber memlekette halka müstenit ve cidden onun menfaatini düşünür, bir fikirle çalışmak taraftarıyız. Eğer zatîâliniz bizi rakip telakki ediyorsanız yanılıyorsunuz. Bu aklımızdan geçmemiştir. Bizce memleketin kurtarılması esastır. Değil bunu sizin gibi uzun seneler beraber çalıştığımız bir arkadaş, belki Damat Ferit Paşa gibi bir haris ihtiyar yapabilseydi, ona karşı da hürmet besler ve muvaffakiyetine yardım ederdik. Cenab-ı Hakk'ın şimdiye kadar size yaver kıldığı talihinize bizde hürmet ederiz. İktidarınızı ise bundan evvel takdir ettiğimden Harbiye Nezaretim ve ondan sonraki hareketimle belki olduğundan buna dair fazla bir şey söylemem. Yalnız bir ricam var, lüzumsuz vehim ve hislere kapılmayınız. Sizden, cidden sizi seven bir kardeş gibi rica ediyorum. Şimdi mevkiinize bakarak sizi iğva edenlere uyup memlekette bir şahsın ve yalnız bir kısmın tahakkümüne doğru gitmeyiniz. Yoksa gene lüzumsuz tazyikler ve bunların neticesi feveranlar zuhur edebilir.

Bugün, emin ol ki, bütün vatanını seven herkes, olan-biten her şeye rağmen sizin muvaffakiyetinize çalışıyor. Çünkü senin muvaffakiyetin Anadolu'nun muvaffakiyeti demektir. Fakat eğer siz şimdiden kanunsuz hareketler ve lüzumsuz şiddetlere giderseniz korkarım ki hayırlı bir netice vermez... Bak! Seni bütün arkadaşlarım namına temin ediyorum. Bizim hiçbir mevkide ve memuriyette gözümüz yoktur. Bana gelince, ben yalnızca ideal takip edeceğim: o da İslam'ı ezen Avrupa canavarlarıyla pençeleşmek için Müslümanları harekete getirmek. Bunun için benden çekinmeyin. Vehme düşerek böylece düşmanlarımıza memlekette yeni bir mücadele çıkacak ümitlerini verdirmeyiniz. Lüzumsuz şiddeti bırakın. B. Sami Bey ve diğer arkadaşlarla gönderdiğimiz haberlerden memlekete gelmememizi istediğinizi anlıyorum.

Şimdi sen, ben başta olmak üzere arkadaşların gelmesini istiyorsun değil mi? Sebep de güya bizim gelmemizle memlekette ikilik çıkacak diyorsun değil mi? Hâlbuki ben ve arkadaşlarım o kanaatteyiz ki, eğer memlekette bulunsaydık beklide bugün devam eden lüzumsuz tazyiklere hiç hacet kalmayacaktı. Çünkü herkes görecekti ki, biz tazyik edenleri aleyhimize değil, teskin edecek ve daha kolaylıkla

yürütecektik. Mamañih Şimdilik Moskova'da bulunarak hariçten memlekete yardım etmemize devam ettiğimizden gelmiyoruz. Fakat bunun da itiraf etmemiz lazım gelir ki, hiçbir sebebi, kanuni olamayarak memleket haricine neyif Şeklindeki arzusuna ilelebet tahammül bize hakikaten pek ağır ve sefilâne gelir. Mamañih vatan için Şimdi buna da katlanıyoruz. Binaenaleyh hariçte kalmanın maksadı umumimiz olan başta Türkiye olmak üzere kurtarmaya çalıştığımız İslam Âlemi için belkide tehlikeli olduğunu hissettiğimiz anda memlekete geleceğiz. İşte o kadar.

Şimdi gene kemal-i hürmetle gözlerinden öper, Cenab-ı Hakk'tan senin için yücelikler ve İslam ve vatana nefi büyük büyük muvaffakiyetler dilerim.

Enver"⁴⁸

Enver Paşa'nın bu mektubu gönderdiği gün "Moskova Sefiri Ali Fuat Paşa'dan Mustafa Kemal Paşa'ya" başlıklı bir telgraf da yine Mustafa Kemal Paşa'ya ulaşmıştır. Ali Fuat Paşa'nın gönderdiği 16 Temmuz 1921 tarihli telgraf Şu şekildedir:

"Ankara'da TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine

Enver ve rufekasının Berlin'den avdet etmeden güya muhtelif İslam memleketlerinden gelen murahhasların iŐtirakıyla Berlin ve Roma'da akdetmiŐ oldukları kongrede mukarreratı atiyenin ittihaz olunduğu istihbar kılınan resmi malumat ve vesikalarına müsteniden berai malumat arz olunur.

1921 kongre mukarreratı İslam ihtilal cemiyetleri ittihadı 1921 senesi kongresi ittihadına dâhil muhtelif memleketlerden gelen murahhasların iŐtirakıyla Berlin ve Roma'da akdetmiŐ mukarreratı atiyeyi ittihaz etmiştir.

Madde 1- İslam İhtilal Cemiyetleri ittihadı hakkındaki nizamname aynen kabul edilmiş ve nizamnamenin birinci maddesini teyiden emperyalizmle mücadeleyle her Şekil ve surette devam edilmesi kararlaştırılmıştır.

Madde 2- Emperyalizmle mücadeleyle idame ettirebilmek üzere bu tarz mücadeleyi kabul eden Müslim ve gayri-müslim bütün milletlerle ve keزالik maksadımıza hadim bütün sınıflarla teŐriki mesai edilmesi esası kabul olunmuştur. TeŐkilata dâhil olmayan siyasi veya içtimai ihtilal programları takip eden millet ve sınıflarla teŐriki mesaide yalnız emperyalizmle mücadelede tevhid ve iŐtiraki mesai esası kabul

⁴⁸ Kafkas, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, s.103–107.

edilmiş olup her taraf kendi milli veya içtimai programını aynen muhafaza etmek hakkını haiz olacaktır.

Madde 3- Anadolu'daki Hükümeti hazıra bugünkü şekil ve mücadelesi itibarıyla emperyalizm ile ihtilafta bulunduğu Anadolu bugünkü mücadelesinde ve istiklalini müdafaa devam ettiği müddetçe İslam memleketlerindeki bilcümle teşkilatı ihtilaliye ile kendine yardım edilmesi esası kezalik kabul edilmiştir.

Madde 4- Merkezi Umumi tarafından tahrir ve kongreye teklif edilmiş olan ihtilal nizamname-i dâhiliyelerin ve muhtelif memleketlerdeki usulü ihtilali tayin ve irae eden izahnamelerin aynen kabul ile bunların serian ittihad dâhil memleketlerde tatbikle devam ederek her memleketteki teşkilatı ihtilaliyeyi tensip etmek ve bu memleketlerde ihtilal hareketlerinin takviye ile çarelerinin temini merkezi umumiyeye tebliğ olunmuştur.

Madde 5- Fırka Teşkilatı vücuda getirebilecek veya meclisi teşriyesi olmayan memleketlerde cemiyetler maksadımıza göre çalışarak kuvvai icraiye ruesa ve azasıyla anlaşarak kanunen... çalışmak mümkün olan memleketlerde bu suretle ve mümkün olmayan memleketlerde dahi çalışması esas itibarıyla kabul olunmuştur. Bu cümleden olmak üzere Türkiye'de makam-ı saltanat ve hilafetin muhafaza ve komünist olmamakla beraber halk hâkimiyetine istinat etmekle emperyalizm ile mücadeleyi esas meslek etmek ve sulhu müteakip yapılacak dâhili kongrede şekli katiyi almak üzere geçen sene programını tanzim etmiş olan Halk Şurular Fırkası namı altında bulunan İttihat ve Terakki Fırkası'nın dâhilinde İslam İhtilal Cemiyetleri İttihadının hukuk ve menafii mahsusasını müdafaa etmesi itibarıyla bunun hükümeti hazıra ile münasebatının tanzimi ayrıca teemmül edilmiştir. bu cümleden olmak üzere Hükümet-i hazıra maksada hadim oldukça kendisine mücadelekar bir vaziyet alarak ona yardım etmesi Anadolu münasebetinden de maksada göre azami istifadenin temini tensip olunmuştur...⁴⁹

Her iki yazıdan da anlaşılacağı gibi Enver Paşa'nın Anadolu'da ne ikilik çıkarma gibi bir niyetinin olduğu ne de yönetimi ele alacağı söylenebilir. Zira Enver Paşa'nın yegâne emeli vatanın selameti milletin halasıdır. Bu düşüncesini hayatını Türk-İslam ülküsü için adamasından anlayabiliriz. Sakarya Savaşı'nı Türk Ordusu'nun kazanmasını müteakip Anadolu'ya dönme ümitleri tükenen Enver Paşa, Türk Milleti'nin Milli Mücadelesi'ne farklı bir kulvarda destek vermiştir.

⁴⁹ Şimşir, **Atatürk ile Yazışmalar 1920-1923**, s.128-130.

Tacikistan'ın Belcivan şehrine yaklaşık 10 km uzaklıktaki Çeken adlı köyde, 4 Ağustos 1922'de Kurban Bayramı'nın birinci günü aslen Ermeni olan bir Rus askeri tarafından vurularak şehid edildi.⁵⁰ Böylece Enver Paşa meselesi kapanmış oluyordu.

Enver Paşa hadisesinin cereyan ettiği günlerde Stalin Pravda Gazetesi'nde A. Akaçko takma adıyla bir makale yazmıştır. Yazısında Enver Paşa ile beraber Türkistan milliyetçilerini emperyalizmin birer uşağı olarak tenkit ediyordu.⁵¹ Daha altı ay öncesinde emperyalizme karşı mücadele verdiğini düşünerek destek verdikleri düşünülürse Stalin'in olayları iyi analiz edemediği görülür.

2.3. Kars Antlaşması (13 Ekim 1921) ve Türk-Sovyet Sınırının Tespiti

Kars Konferansı'ndan önce Yusuf Kemal, 25 Nisan 1921'de Orjonikidze ve Gürcü Dışişleri Komiseri Svanidze'yle görüşmüştü. Bu toplantıda, müstakil Transkafkasya Cumhuriyetleriyle yapılacak anlaşma konusunda Kars'ta bir konferans toplanması kararı alındı. Mayıs 1921'de karşılıklı ilişkilerin gelişimi umut verici görünüyordu. Dostluk Antlaşması onaylanmış, doğu sınırları istikrar kazanmış ve Moskova Antlaşması'nın Transkafkasya Cumhuriyetleri'nce de tanınmasını garanti altına alacak Kars Konferansı gündeme girmişti.⁵² Konferans daveti 18 Ağustos'ta Sovyet Büyükelçisi Natrazenus tarafından TBMM'ye verilmişti.⁵³

Moskova Antlaşması ile Türkiye'nin doğu sınırı ana hatlarıyla çizilmiş, fakat bazı teferruatlar kalmıştı. Türk-Sovyet sınırının tam tespit edilmesi ve Kafkas Cumhuriyetleri tarafından da onaylanması planlanıyordu. Moskova müzakerelerinde Ruslar, müzakerelere, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan temsilcilerinin de iştirakini istemiş Türk heyeti buna karşı çıkmış ve bu Cumhuriyetlerle ayrı bir anlaşma yapılması karara bağlanmıştı.⁵⁴ Bu sebeple, Moskova anlaşmasının tasdiknameleri 22 Eylül 1921 günü Kars'ta teati edildikten sonra, 26 Eylül günü de, Rus, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan temsilcileriyle Kars Konferansı açıldı.⁵⁵

26 Eylül'de başlayan Kars Konferansı, 13 Ekim 1921'de imzalanan Kars Antlaşması'yla son bulmuştur. Antlaşma 20 madde olup, Moskova Antlaşmasına

⁵⁰ İrfan Ülkü, **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, İstanbul: Kamer Yayınları, 1996, s.19.

⁵¹ Mehmet Emin Resulzade, **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları**, Sebahattin Şimşir (haz.), İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1997, s.52.

⁵² Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s. 156

⁵³ **F.O. 371/6474-242394.**

⁵⁴ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.70.

⁵⁵ Arslan, **“I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri”**, s. 205.

uygun olarak düzenlenmişti.⁵⁶ Antlaşmayla Türk-Sovyet sınırı kesin olarak çizilmiş oluyordu. Böylece Sevr Antlaşması ile çizilen sınırlar daha antlaşmanın mürekkebi kurumadan değiştirilmeye başlamış oluyordu. 13 Ekim 1921 Kars Antlaşması ile doğu sınırları bir Ermenistan ya da Kürdistan kurulması söz konusu olmaksızın yeniden çizilmiştir.⁵⁷

Kars Anlaşması'na istinaden Gürcistan'la, sınır halkının karşılıklı olarak gidiş gelişlerini düzenleyen bir pasavan rejimi ile iki taraftaki meralardan istifade hakkını düzenleyen iki anlaşma, 20 Mart 1922 günü, Tiflis'te imzalandı ve yürürlüğe de girdi.

Yine bu çerçevede Türkiye ile Rusya, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında, Tiflis'te, 9 Temmuz 1922 günü bir konsolosluk anlaşması ile bir demiryolu anlaşması imza edildi. Demiryolu anlaşması yürürlüğe girdi ise de Konsolosluk anlaşması Rusya ve Kafkas Cumhuriyetleri tarafından onaylanmadığından yürürlüğe girmedi.⁵⁸

Kars Antlaşması gerek Türkiye'nin doğu sınırlarının tespiti, gerek koyduğu ilkeler bakımından, yedi ay önce Moskova'da imzalanan Türk - Sovyet Antlaşmasının bir benzeridir. Kars Antlaşmasının Türkiye açısından bir önemi şudur ki, Türk sınırı ve ilkeler Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan ulusları adına da kabul edilip yükümlenilmiştir.

Kapitülasyonlarla ilgili 3. Madde Moskova Antlaşmasının 7. Maddesinin benzeridir. Sınır halkının gidip gelmesi ve otlaklardan yararlanmasına ilişkin 7. ve 8. Maddeleri yeni hükümlerdir ve Moskova Antlaşmasında yoktur. Boğazlar rejimine ilişkin 9. Madde ile, Gürcistan, bir Karadeniz kıyısı devleti olarak, tıpkı Sovyetler Birliğinin Moskova Antlaşması'nın 5. Maddesiyle ortaya konulan durumuna getirilmiştir. Bağlı devletlerin birbiri aleyhindeki eylemlere izin vermemeleri konusunda Moskova Antlaşması'nın 8. Maddesindeki mutabakat küçük değişikliklerle Kars Antlaşması'nın 10. Maddesi'nde tekrar karara bağlanmıştır.⁵⁹

⁵⁶ F.O. 371/6474. 242394.

⁵⁷ Esra Dardağan, "Lozan Antlaşmasına Ekli Açıklamalar", **Yaşayan Lozan**, Çağrı Erhan (ed.), Ankara: KB Yayınları, 2003, s.856.

⁵⁸ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s.77.

⁵⁹ Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920-1945**, s.39-40.

2.4. Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Belli Başlı Sorunlar

Moskova ve Kars antlaşmalarına rağmen Türk-Sovyet ilişkilerindeki problemler tamamen son bulmamıştır. 6 Nisan 1921’de Sovyet Rusya, Azerbaycanlı karşı devrimcilerin Türkiye’de faaliyetlerine izin verilmemesini istemiş, Türk-Fransız ilişkilerinin düzelmeye başlamasından sonra, Yunanlılarla Türkiye’ye karşı işbirliği yapma girişiminde bulunmuştur.⁶⁰ Sovyetlerin politika değişikliklerinin sebebi gerek Londra Konferansı’nın estirdiği hava gerekse II. İnönü Muharebesi’nden sonra başlayan Türk-Fransız yakınlaşmasıydı. Eskişehir-Kütahya Muharebeleri’nden sonra Türk Ordusu’nun Sakarya nehrinin doğusuna çekilmesi Sovyetlerin Türk Milli Mücadelesi’ne şüphe ile bakmasına neden olmuştur. Bu çekilme üzerine Sovyetler Milli Mücadele hareketinin başarılı olamayacağına ve Ankara Hükümeti’nin yıkılacağına hükmederek yaptıkları yardımı kısımaya başlamışlardır. Bu nedenle Ali Fuat Paşa yardımların devamını sağlamak için çetin bir mücadele vermek zorunda kalmıştır. Çiçerin, Ali Fuat Paşa’ya “hatalar yaptınız” diyerek Türkleri eleştirmiştir.⁶¹ Çok alim ve 9 lisan konuşmasına rağmen⁶² Çiçerin’in Eskişehir-Kütahya Muharebeleri’nde yapılan askeri hataları değerlendirmesi pek mümkün değildir. Çünkü askeri konulara uzak birisidir. Bu da gösterir ki, Sovyetler Milli Mücadeleyi yakinen takip etmektedirler.

Bu konuda Çiçerin şüphelerini Ali Fuat Paşa’ya şöyle belirtmiştir: “siz zayıfsınız, bu işi götüremeyeceksiniz. Acaba Enver Paşa’nın yanına bir miktar İslam askerlerinden meydana gelen bir kuvvet versek de Ankara Hükümeti’ne yardımcı olarak göndersek ne dersiniz?” demiştir. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa buna şiddetle karşı çıkmıştır. “Eğer böyle bir şeye teşebbüs ederseniz bütün ipler kopacaktır.” şeklinde sert bir uyarıda bulunmuştur. Bunun üzerine Çiçerin bu konuda daha fazla ısrardan kaçınmıştır.⁶³ Ali Fuat Paşa hislerine hâkim olamayarak Çiçerin’e “*bütün bunları bir tek şey için yapıyorsunuz. O da İngilizlere hoş görünerek bir takım fabrika ve münakale malzemesi temin etmektir. Rusya’nın iktisaden ne kadar çok sıkışmış olduğunu biliyoruz. Ne yapmanız haklısınız. Fakat bunun mesuliyetini bize yüklemeyiniz. Biz sizinle nasıl açık konuşuyorsak, rica ederim siz de açık konuşunuz. Halden anlarız, dolaşık yollara müracaat etmeyiniz. Bizimle aramızın açıldığını*

⁶⁰ Akbıyık, “Milli Mücadelede Doğu Cephesi”, s.155.

⁶¹ Armaoğlu, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, s.11.

⁶² Tengirşek, **Vatan Hizmetinde**, s.268.

⁶³ Armaoğlu, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, s.14.

*İngilizlere duyurmak istiyorsanız buna inanmayacaklardır. Çünkü iki defa bu oyunu oynadınız ve sonra döndünüz. Lüzumsuz yere bizi gücendirmeyiniz.”*⁶⁴ şeklinde sert bir uyarı yapmıştır.

20 Ekim 1921’de Türkiye ile Fransa arasında imzalanan Ankara Antlaşması, Türk-Sovyet ilişkilerini sıkıntıya sokan önemli gelişmelerden biridir. Yapılan antlaşma ile Bolşevikler, Türklerin Batıya yaklaştığını düşünmüşlerdir. Haziran ayında Yusuf Kemal ile Frank de Bullion’un buluşmaları Rusları rahatsız etmişti ama bunu ikili ilişkilere yapılan bir yanlısı olarak değerlendirmemişlerdi. Zaten Türkler bu antlaşmayı batı bloğunda delik açma adına yapmışlardı.

Yusuf Kemal ile Bullion’un buluşmaları sadece Rusların değil, İngilizlerin de dikkatini çekmişti. İstanbul Yüksek Komiseri H. Rumbold 17 Ağustos 1921’de Londra’ya çektiği telgrafta Fransızların Türklere yardım edeceği endişesini şöyle dile getiriyordu: *“Monşer Franklin Bouillon tarafından milliyetçilerle yapılan bir anlaşmanın metnini gören ve Ankara’dan henüz gelen bir haberciyi ziyaret ettim. Türklerin Bağdat demiryolunda Fransızlara hisselerini vermesi ve Asya’nın küçük bir bölümünde demiryollarının inşasının son yetkisini vermesi anlaşmayı etkilemektedir. Bu imtiyazlara karşılık Fransa gazla öldürülen savaş mühimmatlarıyla Kemalislere ek malzeme oldu.”*⁶⁵ Bir başka İngiliz belgesinde de *“Novorossisk yolu ile Türklere teslim edilen 33 Alman makinesi (tipi bilinmeyen) yerlerine ulaştırıldı. Ayrıca Fransızlar, Fransız memurlar tarafından Türk pilotlarını eğittikleri Adana’da bazı makineleri milliyetçilere verileceğine inandılar”*⁶⁶ ifadesi geçmektedir. Fransızların Türkleri destekledikleri görüşü teyit edilmiş oluyordu. Bu da gösteriyordu ki Türkler yine iki ateş arasında kalmıştı ve Bolşeviklerle olan bazı problemleri hala devam etmekteydi.

Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan sorunlardan biri de Gümrü meselesidir: Türk diplomatları Ermenistan’la yeni bir antlaşma imzalamadıkça Gümrü Antlaşması’nın yürürlükte olduğunu savunuyorlardı. Türk askeri yetkilileri, Ermenistan antlaşmayı uygulamadıkça ve silahını teslim etmedikçe Gümrü bölgesini boşaltmayı reddediyordu. Bunun için Kazım Karabekir gerekirse Ermenistan’la savaşağını söylüyordu. Türkiye ile Sovyet Ermenistan’ı arasında çıkacak bir savaş, Türkiye ile Sovyet Rusya arasında çıkacak bir savaş demektir. Kazım Karabekir Paşa

⁶⁴ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.197.

⁶⁵ F.O. 371/6473-242394.

⁶⁶ A.I.R. 5/267.

bu konuda, TBMM üyelerinden ciddi bir destek görüyordu. Milli Savunma Bakanı Fevzi Paşa'da Karabekir'i desteklemekteydi. Fevzi Paşa'nın bildirimine bağlı olarak RSFSC Dışişleri Halk Komiseri G.V. Çiçerin 8 Nisan 1921 tarihli notasında Gümrü Antlaşması'nın uygulanmasını istemenin Moskova Antlaşması'nın bozulmasını istemek anlamına geldiğini bildiriyor ve şöyle yazıyordu: “*Türk Ordusu Doğu Cephesi birliklerinin, Kafkasya’da başka hangi askeri güce karşı denge sağlamasının düşünüldüğünü anlamak kolay değil. Bu bölgedeki askeri güç Kızıldordu olduğuna göre Savunma Bakanı’nun kanısınca Türk Ordusu’nun Sovyet güçlerine düşman bir güç olarak çalışacağı ve onların askeri güçlerinin karşısında yer alma amacını taşıyacağı sonucu çıkmaktadır.*”⁶⁷

Gümrü meselesi ikili ilişkileri geren sorunların başındaydı. Öyleki iki Türk gambotu Novorosisk'te Bolşeviklerce durdurulmuş ve Sovyet Ermenistanı'nın ilan edilmesine kadar güneye gitmekten alıkonmuştu. ‘Karşılıklı anlayış’ konusunda soğuk bir duş etkisi yaratan olay, Ankara'dan protesto bildirimleri yağmasına neden oldu.⁶⁸

11. Kızıldordu Komutanı, 13 Nisan'da Kazım Karabekir'e ultimatoma niteliğinde şu bildirimde bulundu: “*Önümüzdeki yakın günlerde ortaya çıkabilecek ve ordularımızın dostluk ve birliği üzerinde son derece ağır sonuçlara yol açabilecek üzüntü verici anlaşmazlıklardan kaçınmak için Gümrü bölgesinin bir an önce temizlenmesi ve Türk birliklerinin Moskova Antlaşması'nca belirlenen hattın gerisine çekilmesi için emir vermenizi rica ederim. Birliklerin boşaltılmaya başladığının haberini almazsak, büyük bir üzüntüyle, Kızıldordu birliklerinin yukarıda belirtilen bölgelere girmesi emrini vermek zorunda kalacağım ve bunu izleyebilecek olayların sorumluluğunu taşıyorum.*” Böylece Türk ve Rus kuvvetleri ikinci kez savaşın eşğine gelmiş bulunuyordu. Ancak Türk Hükümeti böylesi bir durumda zararlı çıkma ihtimalini hesaplayarak XV. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir Paşa'ya birliklerini geri çekme emrini vermiş ve Türk birlikleri 22 Nisan 1921'de Gümrü'yü boşalttılar.⁶⁹

Konuya ilişkin olarak Cebesoy, Stalin ile yaptığı görüşmeyi; “*Moskova muahedesinden sonra Ruslar vaatlerini yerine getirmeğe başlamışlar, bir miktar harp malzemesiyle beraber 10 milyon rublelik altının yarısını da göndermişlerdir.*

⁶⁷ Şemsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923*, s.213–214

⁶⁸ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.116.

⁶⁹ Şemsutdinov, *Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923*, s. 14–215.

Fakat Gümrü'yü vaktinde boşaltmamız ve Gürcistan dâhilinde Ahıska ve Batum'u muvakkaten işgal etmemiz üzerine Hariciye Komiserliği'nde lehimize dönen hava birden bire değişmişti. Yeniden türlü türlü müşkilat çıkarmışlardı. Mesela yardım nakliyatını durdurmuşlar, esirlerimizin toplanmasında çok lakayıt davranmışlardır, bu durum karşısında tekrar Milletler Komiseri Stalin'e başvurmak lüzumunu duymuştum. Moskova Muahedesi'nin akabinde bize hayli yardımı dokunan bu zata henüz bir teşekkür ziyareti de yapmamıştım. İki vazifeyi birden yerine getirmiş olacaktım”⁷⁰ şeklinde aktarmaktadır. 21–22 Nisan gecesini Stalin Cebesoy'u kabul etmiş ve yardım konusunda müsterih olmasını söylemiştir. Gümrü meselesi nedeniyle de endişeye kapılmamasını bildirmiştir. Daha sonra da İstanbul'da bulunan Vrangeli Ordusunu⁷¹ 7 Nisan tarihli beyanatta affettiklerini söylemiştir. Bu hareketle de Vrangeli'yi yanlarına çekmek istediklerini, bunun için de Türklerin yardımının gerekli olduğunu bildirmiştir. Cebesoy da Moskova Antlaşması'nın yapılması için sarfettiği gayretten dolayı Stalin'e teşekkür etmiş ve Vrangeli'nin Bolşevik saflarına geçirilmesi için çalışacağına dair teminat vermiştir. Bundan memnun olan Stalin vaat ettikleri 10 milyon rublelik altının ikinci taksiti olan 5 milyonu derhal göndereceklerini taahhüt etmiştir.⁷² Albay Budienni tarafından mağlup edilen Vrangeli'yi ise Fransızlar yalnız bırakmıştı. Bunun üzerine Vrangeli İtilaf Devletleri aleyhine hareket ederek, Ankara Hükümetiyle anlaşmayı düşünmüştü. Ankara ise bu kozu önce İtilaf blokuna karşı daha sonra da Sovyetlere karşı kullanmayı tasarlamıştı. Ancak Sovyetler daha erken davranarak Vrangeli'yi kendi saflarına çekmeyi başarmışlardır.⁷³

Mustafa Kemal Paşa'nın kendi el yazısıyla kaleme alıp Dışişleri Bakanı'nın imzasıyla Moskova'ya 3 Eylül 1921 tarihinde şu mühim telgrafi Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'ya göndermiştir. “*Son defa Başkumandan Mustafa Kemal Paşa tarafından yayımlanan bir emirname ile memleket dâhilinde mevcut bilcümle zahire depolarından %40'ı milli savunma ihtiyaçlarına sarf edilmek üzere hükümet tarafından alınacaktır. Rusya'daki açlığı hafifletmeye yarayacağı ümidiyle hükümet, Karadeniz sahillerinden bu suretle elde edilecek hububatı Rus milletine hediye*

⁷⁰ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.154–155.

⁷¹ Vrangeli 200 bin kişiyle İstanbul'da bulunan İngilizlere sığınmıştı. İngilizler mülteci Vrangeli'yi ordusu ile beraber Anadolu'daki Milli Kuvvetleri bastırmaya göndereceklerdi. Ancak Rus Ordusu'nda bulunan Türkler buna mani olmuştur. bkz. Tahsin Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Ankara: Kamer Yayınları, 1998, s.656.

⁷² Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.155–156.

⁷³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.185.

etmeye karar vermiştir. Keyfiyeti Çiçerin'e tebliğ etmeniz rica olunur."⁷⁴ Mustafa Kemal Paşa bu telgrafla ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini sağlamıştır.

Ali Fuat Paşa bu telgrafa 10 Eylül 1921'de cevap vermiştir. Bu telgrafta Çiçerin'in kendisine bir mektup yollayarak; *"iki millet arasında kurulmuş dostluğa parlak bir delil olan bu âli cenabâne hediye dolayı Rus milleti ve hükümetinin Türk milleti ve hükümetine karşı fevkalade minnettarlığının iblağını rica ettiğini"*⁷⁵ bildirmektedir.

Yunanlıların 10 Temmuz 1921'de başlattıkları taarruzun Sakarya'ya dayandığı günlerde Sovyetler Ankara Hükümeti'nden ümitlerini kesmişlerdi. Fakat Cebesoy, Ankara'nın dağılmayacağını ve Sakarya'da yapılacak savaşla Yunanlılara galebe çalınacağına emindi. Onun Sovyetlere yaptığı telkinler üzerine bir Sovyet diplomat "Fazla hayale kapılmıyor musunuz?" sorusunu sormuştur. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa biraz diplomasi nezaketinin dışına çıkarak: *"Anlaşılan siz milli ruh nedir bilmiyorsunuz. Türk Ordusu sizin tahmininizden çok daha kuvvetli ve kahramandır. Henüz son sözünü de söylememiştir. Asker olmadığınız için bunu anlayamazsınız."*⁷⁶ diyerek ümitvar olduğunu göstermiştir. Nitekim zaman Cebesoy'u haklı çıkaracaktır.

Ali Fuat Paşa 27 Ağustos 1921 tarihli bir rapor kaleme almış ve bu rapor 10 Eylül'de Ankara'da okunmuştur. Raporun konusu, Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin'in tavassutu ve onun da hazır bulunmasıyla, Moskova'da bulunan İngiliz Ticaret Heyeti Başkanı Mr. Totsman ile yapılan konuşmadır. Raporun bazı kısımları şu şekildedir: *"...Totsman gittikten sonra Çiçerin ile yalnız kaldık. Mütalaasını sordum. Cevaben, Rusya'daki açlık sebebiyle Türkiye'ye altın para vermeye devamın Rusya için mümkün olmadığını bildirdikten sonra, Ankara'nın iktidarda kalması Rusya Hükümeti'nin menfaatine uygundur, eğer Türkiye'nin mukadderatı İstanbul Hükümeti'nin eline geçerse Kafkas Cumhuriyetleri için tehlikeli olur dedi. Türk Milleti hakikaten yorulmuş ise, daha sonra tekrar kurtarmak üzere, Misak-ı Milli'den fedakârlık yaparak, İngilizlerle barış yapılmasının uygun olacağını, onların bizden isteyebileceği fedakârlığın, gazete havadislerine nazaran, İzmir civarında Yunan çoğunluğunun bulunduğu yörelere muhtariyet verilmesi, Boğazlarda ya tarafsız*

⁷⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s. 75; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923)*, s.352–353.

⁷⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.75; *Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923)*, s.354–355.

⁷⁶ Ali Fuat Cebesoy, *General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları*, I. Kısım, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1957, s.14–15.

*mantika ayrılması yahut Boğazların milletlerarası bir komisyonla idaresi, kapitülasyonların daha bir müddet devamı, Doğu Trakya'nın Türkiye idaresi altında muhtariyeti gibi hususları içerebileceğini söyledi...*⁷⁷ Cebesoy'un bu raporu göndermesindeki asıl amacı, Bolşeviklerle İngilizlerin gizli bir anlaşma yaptığından şüphelenmiş olmasıdır. Bundan dolayı Ankara'yı uyarmak için bu raporu göndermiştir.

Sakarya Savaşı'nın Türklerin zaferiyle neticelenmesinden sonra Sovyetlerin Türkiye'ye karşı güveni artmıştır. Bunu C. İ. Aralof'u Ankara'ya Büyükelçi olarak⁷⁸ atamalarından anlamak mümkündür.

20 Ekim 1921'de Ankara Antlaşması'nın yapılması ortamı bir kez daha germiştir. Sovyet elçisi Natzenus, Fransızlarla yapılan anlaşma ile ilgili olarak Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş, Fransızlarla anlaşmak için Ruslarla ilişkilerin kesilmesini ve Kafkaslar'da yeniden eski hükümetlerin iş başına getirilmesini şart koştuklarından kuşkulandığını belirtmiştir. Mustafa Kemal Paşa ise böyle bir şeyin önerilmediği ve önerilse bile kabul edilmeyeceği konusunda güvence vermiştir.⁷⁹ Yine Ali Fuat Paşa, 17–18 Ekim 1921'de Stalin'le yaptığı görüşmede; Stalin'in Türk-Fransız antlaşmasının gerçek manasının ne olduğunun sorusunu kendisine yönelttiğini, kendisinin de Stalin'e “*Türk-Fransız antlaşmasının hakiki manası, müşterek cephemizde ve davamızda iki kuvvetli düşmandan birisini diğerinden ayırmaktan başka bir şeyle tefsir olunamaz.*”⁸⁰ cevabını vermiştir.

Bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerine etki eden şu problemlerde yaşanmıştır:

- 1- Malakanlar (Molakanlar) Sorunu.
- 2- TBMM'nin Anadolu'da faaliyet gösteren komünist hareketlere karşı sert tutumu.
- 3- Sovyet Rusya'nın TBMM'ye vaat ettiği yardımlarının geciktirilmesi.

⁷⁷ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923), s.349–351; Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.73–74.

⁷⁸ Aydemir, *Tek Adam Mustafa Kemal (1919–1922)*, s.384; Sovyet elçisi Aralov, yapılan yardımları yerinde gözlemek için cepheyi gezmiştir. Bu sırada askerlerin en fazla gereksinim duyabilecekleri tütün, iğne-iplik, düğme gibi şeyleri küçük bir torbaya koyarak askerlere dağıtmıştır. Sovyet elçiliğinde görev yapan kadın memurların diktiği bu torbaların üzerinde “Sovyet Kızılordusu”ndan Türk erlerine” yazısı işlenmişti. Bkz. Alsan, *Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi*, s.26–27.

⁷⁹ Yavuz Aslan, “Moskova Antlaşması'ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinde Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, *Atatürk Dergisi*, Günay Çağlar Özel Sayısı, C.3, Erzurum: Atatürk Üniv. AİT Ens. Müd., Temmuz 2002, S. 2, s.23.

⁸⁰ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.347–348.

4- RSFSC Dışışleri Komiseri Çiçerin'in Türkiye'ye karşı olumsuz yaklaşımları.

5- Sovyetler tarafından "uedsson" marka telgraf makinelerinin Türkiye'ye yerleştirilmek istenmesi.⁸¹

Bu problemlerin içerisinde Malakanlar ilgi çekicidir. 1920 yılında Kars'ın yeniden Türk sınırlarına katılmasıyla burada yaşayan Rus asıllı Malakanlar için de yeni bir dönem başlamıştı. Malakanların bir sorun haline gelmesi Sovyet Rusya HHK Çiçerin'in bu konuda TBMM Hükümeti'ne karşı tutumu ve Bolşeviklerin bunlar arasında yaptığı propagandaların etkisiyledir.⁸²

Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'ya gönderdiği 20 Kasım 1921 tarih ve 3725 sayılı talimat ile Ankara Hükümeti'nin Rus siyasetini şu şekilde tasvir etmiştir:

1- Ruslardan mümkün olduğunca çok silah ve para almak.

2- Kendilerini dostluktan şüpheye düşürmemek ve Türk İstikbalini Rusya ve Doğu memleketleriyle birlikte harekete götürdüğünü anlatmak. Bu çerçevede son Fransız antlaşmasında, Ruslarla diğer Sovyet Cumhuriyetlerini alakadar edecek hiçbir maddenin bulunmadığını tekrar ve tekrar temin buyurmak.

3- Misak-ı Milli'de kararlı olduğunu ve bunun Rusya'nın da menfaatlerine uyduğunu, bu sebeple kendilerinden kâfi derecede yardım beklemekte haklı olduğunu anlatmak. Misak-ı Milli'yi Batı'ya tanıtmaktan vazgeçilemeyeceğini ve bu hususta Rusya'dan lazım gelen yardım elde edilmezse başkalarına da müracaat edebileceğini ihsas etmek.

4- İngiliz ticaret mümessili ile temas kurulduğu takdirde, Misak-ı Milli esasları dairesinde barışa hazır olduğunu ve bunu İngiltere'nin bilmesi lazım geldiğini kendisine söylemek.

⁸¹ Diğerleri kadar olmasa da Türk-Sovyet ilişkilerinde gerginlik yaratan bir konu da Sovyet Rusya Hükümetinin haberleşmedeki sorunlarını gidermek için Ankara, Trabzon ve Erzurum'da "Uedsson" marka telgraf makineleri kurmak istemesidir. Ancak bu istek TBMM Hariciye Vekâleti tarafından Türkiye'nin egemenliğine yönelik bir tehdit olarak değerlendirilerek kabul edilmemiştir. Bununla birlikte Sovyet Rusya haberleşmenin daha iyi yapılması ve bu konuda yaşanan olumsuzlukların giderilerek aradaki dostane ilişkilerin geliştirilmesi için bunun gerekli olduğu yolunda ısrarlı girişimlerde bulunma ya devam etmiştir. Türk-Sovyet ilişkilerindeki bu sorun da M.Frunze-Mustafa Kemal Paşa görüşmelerinde ele alınarak, çözümlenmesi yolunda bir orta yol bulunmaya çalışılmıştır. Bkz. Yavuz Aslan, **Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri, Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002, s.30.

⁸² Arslan, "I.Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri", s. 206.

5- İngiltere ile bu esaslar dairesinde bir anlaşmaya zemin olmak üzere Rus Hükümeti aracılık yapmak isterse bunun kabul edebileceğini, icabında Rus liderlere anlatmak.”⁸³

Bu kapsamlı talimatla Mustafa Kemal Paşa Sovyetlerin İngilizlerle ne derecede ilişkiler kurduğunu bildiğini ima etmektedir. Diğer taraftan eğer Sovyetler tavassut ederlerse İngilizlerle bir anlaşma yapmaya hazır olduklarını bildirmektedir ki; bu planla Sovyetlerin bir kez daha şüpheye düşmesini engellemeye çalışmışlardır. Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın faaliyetlerine bakılırsa bu talimatları harfiyen ve başarıyla yerine getirdiği söylenebilir.

1922 yılı başlarında, tam Sovyet Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkiler normale dönmüşken, Sovyet hükümetinin Cenova'daki uluslararası bir konferansa çağrılması Türk Hükümeti'nin kendisini dışlanmış hissetmesine neden olmuştur. Ocak'ta Fransız sayfiye kenti Cannes'da toplanan itilaf Yüksek Konseyi'nin XVI. toplantısında Lloyd George, konseyin onayına bir önerge teklifi sundu. Önerge, Sovyet Rusya da dâhil bütün Avrupalı güçlerin temsilci göndermelerinin isteneceği, Şubat'ta ya da Mart başında toplanacak bir uluslararası ekonomik ve finansal konferans çağrısı yapıyordu. Sovyet hükümeti Cenova'yı çeşitli ülkelerle ilişkilerini normalleştirmek için bir fırsat olarak gördü. Bolşevikler, Türk sorunuyla ilgili olarak da, bu fırsatı 1921 Mart'ındaki Türk-Sovyet Antlaşması'nın V. maddesine paralel bir çizgide, Karadeniz ve Boğazların kontrolündeki paylarını sağlama bağlamak için kullanmaya çalıştılar.⁸⁴

Konferansa Türkiye'nin de davet edilme ihtimali üzerine Yusuf Kemal ile Çiçerin her konuda birlikte hareket etmek maksadıyla yoğun bir iletişim içerisine girdiler.⁸⁵ Fakat Batılıların ince hesaplarıyla olsa gerek Türkiye, Cenova Konferansı'na davet edilmedi. İtilaf hükümetleri konferansın asıl olarak, bütün Avrupa uluslarını ve Amerika Birleşik Devletleri'ni kapsayan bir iktisat konferansı olmasını istiyorlardı. Öte yandan, Sovyet hükümeti Türkiye'ye de çağrı yapılmasını sağlamaya çalıştı. Çiçerin Londra'daki Sovyet ticari elçisi Krasin'den, ulusçu Ankara hükümetine de bir çağrı gönderilmesi için mümkün olan her şeyi yapmasını istedi.⁸⁶

İngiltere'de (kısmen de olsa Yakın Doğu politikasının yürümemesi sebebiyle) Lloyd George Hükümeti 12 Ekim 1922'de düştü ve İngiliz diplomasisini belirlemek

⁸³ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.75–76.

⁸⁴ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.160.

⁸⁵ F.O. 371/7857.

⁸⁶ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.161.

üzere Lord Curzon Dışişleri Bakanlığı'na atandı. Lord Curzon bir yandan hala İngiliz çıkarlarını gözetirken, Sovyetler önünde duvar oluşturacak bağımsız bir Türkiye kurulmasını destekliyordu. Lord Curzon'un uzun süre devam ettirdiği bu politika Türk gücünün yeniden canlanmasına meydan vermiştir.⁸⁷

Bu sebeple İngilizler Türkiye'nin konferansa katılması yönündeki Sovyet isteğine kuşkuyla bakıyorlardı. SIS (Secret Intelligence Service: İngiliz Gizli Servisi) Rusya'nın temel talebinin İstanbul Boğazının kendilerine verilmesi olacağını söyleyerek Dışişleri Bakanlığını uyardı. Leeper (Dışişleri Bakanlığı Kuzey Bölümü) bu konunun Cenova'ya taşınmaması yönünde görüş bildirdi. Bu arada İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından Krasin'e, konferans, "Türk sorunuyla hiçbir biçimde ilgili değildir ve Türk hükümetine böyle bir konferansa katılması için çağrı yapılması konusu hiçbir durumda Londra'daki Rus ticari temsilcisini veya Moskova'daki Sovyet hükümetini ilgilendiren bir konu gibi görünmemektedir." dendi.⁸⁸

Cenova Konferansı'nın 19 Mayıs'ta genel bir anlaşma sağlanamadan dağılmasının ardından, Karahan, Mustafa Kemale, Cenova'da Sovyet heyetinden Yakınoğu çatışmasında tarafsız bir konum benimsenmesi ve Ankara hükümetine yardımın durdurulmasının istendiğini bildiren bir mektup gönderdi. Sovyet heyetinin Türkiye'nin konferansa davet edilmemesini eleştirdiğini de belirten Karahan, Sovyet hükümetinin Ankara'yla dostluğuna bağlı olduğunu tekrarlıyordu.⁸⁹ Cenova Konferansı'ndan sonra ilişkiler istikrarlı bir düzeyde sürdü.

Bu dönemde Sovyetler Birliği ile Batılı devletler arasında ticari münasebetlerin yeniden kurulması maksadıyla toplanan 1922 Cenova Konferansı sırasında Almanya ile Sovyetler arasında gizli görüşmeler yapılmış ve 16 Nisan 1922 de Rapollo Adlaşması imzalanmıştı.⁹⁰ Diplomatik düzeyde, Rusya ve Almanya ilişkilerini yeniden kuran, finansal isteklerden vazgeçen ve ekonomik işbirliğini planlayan Rapollo Anlaşması İngiltere ve Fransa'nın hoşuna gitmeyecek bir sürprizdi.⁹¹ Çünkü bu Antlaşmayla Sovyetler Batının ambargosundan kurtuluyor, Almanya ise Versay'ın ağırlığını biraz atıyordu. Ancak, Rapollo Adlaşmasından sonra Sovyet-Alman yakınlaşması uzun sürmemiş, 1 Aralık 1925 de Fransa,

⁸⁷ Hale, **Türk Dış Politikası 1774–2000**, s.46.

⁸⁸ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.161–162.

⁸⁹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.163.

⁹⁰ A. Tuncay Çobanoğlu, "Siyasi Olaylarla 1917–1945 Dönemi Türk-Sovyet ilişkileri", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988, s.52.

⁹¹ Westwood, **Endurance and Endeavour, Russian History 1812–1971**, s.328.

İngiltere, Almanya, İtalya, Belçika, Polonya ve Çekoslovakya arasında imzalanan Locarno Andlaşması Almanya'yı tekrar Sovyetlerden uzaklaştırmıştır.⁹²

Sovyet Rusya, Ankara'ya askeri ve diplomatik yardım sağlamaya niyetli tek dış güç olduğundan, Moskova ile Ankara arasındaki ilişkilere öncelik veriyordu. Fakat Türk Ordusu Yunan Ordusunu Sakarya önlerinde durdurmayı başarınca, Türk ulusçularının kendilerine güveni görülmemiş bir boyuta ulaştı. Avantajlı pazarlık konumlarının farkına varan Kemalistler, artık kendilerini Sovyet yardımına öncekinden daha az bağımlı hissediyorlardı. Sakarya Muharebesi'ni izleyen bu yeni ve çok umut verici atmosferde, Moskova'yla ilişkilere yönelik ateşli eleştiriler Ankara'da yavaş yavaş zemin bulmaya başladı. Ulusçu kamptaki bu değişim, Büyük Millet Meclisi'nde Türk-Sovyet yakınlaşmasının baştan beri en sert eleştiricisi olan Rauf Beyin 12 Temmuz'da başbakanlığa atanmasıyla bir üst düzeye sıçradı. Ertesi gün de Rauf Beyin yakın arkadaşı Adnan Bey (Adıvar) meclis başkanlığı görevine getirildi.⁹³ Mutlak söz sahibi Mustafa Kemal ileri görüşlü bir liderdi ve hala Sovyetlerin yardımlarına ihtiyaç duyulacağına farkındaydı. Fakat kesin olan gerçek Kemalistler, Bolşeviklere eskisi kadar muhtaç değillerdi.

Bu dönemdeki problemler sadece bununla da sınırlı değildi. 15 Ağustos'ta Sovyet büyükelçisinin Ankara'daki ikametgâhı yakıldı. Büyükelçi Aralov bunun bir kundakçılık eylemi olduğundan kuşkulananarak, Moskova'dan Türk politikasını yeniden gözden geçirmesini istedi ve ayrıca Ankara'ya son zamanlardaki Sovyet karşıtı olaylara birtakım açıklamalar getirene kadar, yardımlarda ciddi bir kesintiye gidilmesini salık verdi. Bu konuda Aralov, uzun süredir anti-Sovyet politikalar savunduğu söylenen Rauf Bey'i anılarında suçlamaktadır.⁹⁴ Şimdi 1922 yazında o, başbakanlığın sağladığı otoriteyle, Bolşevik rejimine karşı aktif bir tutum sergiliyordu. Aralov, Ankara hükümetinin tavrındaki bu değişikliği uluslararası bir komploya bağlar. Ona göre sebep, Fransız diplomasisinin Kemalistler arasında gittikçe artan etkisidir. Gerçekten de Aralov'un ikametgâhına yönelik şüpheli kundakçılık eyleminden yaklaşık iki ay önce, 4 Haziran'da, Fransız hükümetinin bir temsilcisi, Albay Maugin, iki taraf arasında daha ileri bir işbirliğinin imkânlarını görüşmek üzere Ankara'ya gelmişti. Türk basını Fransız heyetinin temel amacını,

⁹² Gönübol-Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919– 1938)*, s.71.

⁹³ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.167.

⁹⁴ Semen İvanoviç Aralov, *Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları*, Hasan Ali Ediz (çev.), 2.Baskı, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985, s.56.

Anadolu'daki Bolşevik nüfuzunun araştırılması ve Aralov'un Ankara'daki yüksek prestijinin dengelenmesi olarak tanımlıyordu.⁹⁵

2.5. Liderler Zirvesi ve Ukrayna Antlaşması (2 Ocak 1922)

Türkiye ile Ukrayna arasında bir antlaşma yapılması girişimi daha 1921 Mayıs'ında Rusya Sovyet Sosyalist Hükümeti Dışişleri Komiseri Çiçerin'den gelmiştir. TBMM Hükümeti Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal de antlaşma önerisinin Ankara'da görüşülmesi ve bağitlanmasını istemişti. Bunun üzerine, 9 Ağustos'ta Moskova'da Sovyet Rusya Komünist Partisi Genel Kurulu, Ukrayna Komünist Partisi ileri gelenlerinden ve bölgenin Başkomutanı Mihail Vasiliyeviç Frunze başkanlığında bir heyetin Ankara'ya gönderilmesine kararı alınmıştır. Bu arada, Ukrayna ile TBMM Hükümeti arasında, Türk ve Ukraynalı asker tutsakların ve kamplardaki sivillerin ülkelerine geri yollanması konusunda 17 Eylül 1921'de Moskova'da bir antlaşma imzalanmıştı.⁹⁶ Bu gelişmeler ilişkileri daha da artıracak ve problemleri çözecek yeni bir antlaşmaya zemin hazırlamıştı.

General Frunze 40 kadar Sovyet subay ve eri ile birlikte 13 Aralık 1921'de Ankara'ya gelmiştir.⁹⁷ Sovyetlerin Frunze'yi böyle bir kurula başkan atamalarının nedeni, Türkiye ile olan ve son zamanlarda kötüye giden ilişkileri düzeltmek ve Türk askeri hareketlerini kısmen denetlemek istemeleridir. Cebesoy'a göre Frunze'nin Ankara'ya gönderilmesi Sovyetlerin irtikap ve tayini ile olmuştu. Bunun sebebi de Rusların kendi aleyhinde kurulan ittifaklara karşı Türklerle askeri bir anlaşma yapılacağı izlenimini vermektir.⁹⁸ İngiliz istihbaratına göre Türkler, Frunze kurulunun ziyaretini, Sovyetlerden ek yardım sağlamak yolunda bir araç olarak görüyor, bu yardımla savaşı sona erdirmeyi ve ilkbaharda Anadolu'da Yunanlılara karşı saldırıya geçerken, Ukrayna'nın da Beserabya'ya karşı saldırıya geçmesi için ortak planlar hazırlamayı umut ediyorlardı.⁹⁹

Frunze Ankara'da, Mustafa Kemal Paşa ile ilişkilerdeki bütün sorunların ele alındığı iki kapsamlı görüşme yapmıştır. Birincisi 25 Aralık 1921, ikincisi 4 Ocak

⁹⁵ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.168.

⁹⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945*, s.61–62.

⁹⁷ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, s.228.

⁹⁸ Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, s.205.

⁹⁹ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, s.228.

1922’de yapılan bu görüşmelerde; sorunlar ortaya konularak, çözümlenmeye çaba harcanmıştır. Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Ankara Büyükelçisi İbrahim Abilov’un da hazır bulunduğu bu görüşmelerin bir kısmına Hariciye Vekili Yusuf Kemal (Tengirşek) Bey ve Sovyet Rusya Elçilik Görevlisi Mihailov da katılmıştır.¹⁰⁰

25 Aralık 1921’de yapılan ve İbrahim Abilov’un da hazır bulunduğu geniş kapsamlı ilk görüşmede; ilk sözü alan M. Frunze gelişen iç ve dış siyaset üzerinde durarak, Türk-Sovyet ilişkilerinde sorunlar çıkmasına sebep olan konuları ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal Paşa ile General Frunze arasında yapılan görüşmeler neticesinde 2 Ocak 1922’de Ankara’da Ukrayna Sosyalist Sovyetler Cumhuriyeti ile Türkiye arasında bir Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması imzalanmıştır.¹⁰¹ Ankara Antlaşması, 16. Maddesi uyarınca, Türkiye BMM tarafından 13 Mart 1922’de 206 sayılı kanun ile onaylanmıştır. Ukrayna da Antlaşmayı onaylayınca, onay belgeleri 1922 Nisan’ında Ukrayna başkenti Harkov’da verişilmiş, böylece Antlaşma yürürlüğe girmiştir. Moskova ve Kars Antlaşmalarında olduğu gibi, bu antlaşmada da bir yürürlük süresi öngörülmemiştir.

Frunze 4 Ocak 1922’de ülkesine dönmek üzere Ankara’dan ayrılırken Mustafa Kemal Paşa onunla Lenin’e bir mektup göndererek Türk-Sovyet ilişkileri hakkında görüşlerini bildirmiştir. Bu mektupta özellikle, Türkiye’nin Sovyetlerin aleyhine olacak hiçbir anlaşmaya katılmayacağı üzerinde durmuştur.¹⁰² Mustafa Kemal’in bu tavrıyla Türk-Sovyet ilişkilerini normal seyrine dönüştürmeye çalıştığı anlaşılmaktadır.

Ankara Antlaşması’nın imzalanmasından sonra gerilen ortam, Türkiye tarafından verilen teminatla normal seyrine dönmüştü.¹⁰³ Ancak Rusya bu sıralarda ekonomik bir buhran yaşamaktaydı. Rusya’nın yaşadığı bu buhranı Bolşevik yöneticilerin yaptığı hatalara bağlayan M. Emin Resulzade, bu hatayı şöyle açıklar: *“Askeri komünizm tahribatına nispetle bir kolaylık devrini teşkil eden ‘Yeni İktisadi Siyaset’¹⁰⁴ amidelerini takip etmekle komünist idaresi, kendine muhalif olan içtimai zümreleri kendi hâkimiyetinde tutacak hâkim mevkiaları bizzat elinde*

¹⁰⁰ Aslan, **Mustafa Kemal-M.Frunze Görüşmeleri, Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, s.34.

¹⁰¹ Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945**, s.31.

¹⁰² Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.76.

¹⁰³ Esmer, “Türk Diplomasisi (1920–1955)”, s.72.

¹⁰⁴ New Economic Policy: NEP. İşçi ve köylülerin rejime direnmesi nedeniyle inişe geçen ekonomik durumu düzeltmek amacıyla Mart 1921’de yürürlüğe konan iktisadi bir politikadır. Bkz. Funda Keskin, “NEP”, Türk Dış Politikası, Baskın Oran (ed.), C.I, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.160.

bulundurmuydu. Bu ise başlıca büyük sanayi ile icab-ı ticaretin devlet ihzarında bulundurulmasından ibaretti. 5 yıldır yapılan icraat Bolşevik Hükümeti'nin beklediği neticeyi vermemiştir. Sovyet Hükümeti müzmin hastalığın mehleke-i arızasını teşkil eden iktisadi buhranla karşı karşıya kalmıştır."¹⁰⁵ Yine Bolşeviklerin bu konudaki hatasını Murskiy, Resulzade'ye paralel bir şekilde "*Rus inkılâbı hürriyeti öldürmüş, halk hâkimiyetini çekememiş olan Bolşevikler, her şeyden ziyade köylüler memleketi olan Rusya'da toprak meselesini ve köylünün hayatını tanzim edememişlerdir. Bunun köylü hayatındaki, devlet iktisadiyatındaki neticeleri hayırlı ve müsmir olmamıştır.*"¹⁰⁶ açıklamasında bulunarak, gerçek problemin kaynağını halka dayanmayan bir yönetim rejimine bağlamaktadır.

Frunze liderliğindeki üst düzey bir Sovyet heyetinin Ankara'ya gelmesi, İngiliz hükümeti üzerinde, Ankara'ya karşı daha uzlaşmacı bir politika yürütmesi yönünde baskı yarattı. Kemalist kamptaki Bolşevik etkisini dengelemek zorunlu görünüyordu. 1921 Aralık'ı ortalarında Curzon yeni bir toplantı önerdi. Öneri İngiliz Kabinesi'nce onaylandı. Curzon Türklerle bir anlaşmaya varmak için İtilafçıların mantık sınırları içindeki bütün tavizleri vermelerini istedi.¹⁰⁷ Bu durum gösteriyordu ki Türk-Sovyet işbirliği Batı'ya karşı muntazaman işe yaramaktaydı.

Ukrayna Anlaşması TBMM'de, bunun tasdiknamelerinin Ukrayna'da teati edilmesi için Dr. Rıza Nur başkanlığında bir heyet oluşturulmuş ve Mustafa Kemal Paşa bu münasebetle Lenin'e, 10 Nisan 1922 tarihini taşıyan yeni bir mektup yazarak, bunu elden tevdi etmesi için Dr. Rıza Nur'un Moskova'ya kadar gitmesini uygun görmüştür.¹⁰⁸ Rıza Nur beyi Moskova'ya göndermekten maksat, Rusya'nın zaman zaman kesintiye uğrayan yardımlarının devamı için özel bir teşebbüs yapılmasıdır.

2.6. Moskova Hadisesi

Moskova ve Kars Antlaşmalarıyla Türk-Sovyet ilişkilerinin yeni bir dönemi açılmış oluyordu. Ancak iki ülke arasındaki ilişkilerin tamamen güven üzerine kurulduğunu söylemek pek mümkün değildir. Mamafih 21 Nisan 1922 günü cereyan eden olay dışında Türk-Sovyet ilişkilerinde uzun bir süre su yüzüne çıkan büyük

¹⁰⁵ Mehmet Emin Resulzade, *Rusya'da Siyasi Vaziyet*, İstanbul: Amedi Matbaası, 1926, s.45.

¹⁰⁶ Volodimir Murskiy, *Yeni Rusya'nın İç Yüzü*, İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1932, s.6.

¹⁰⁷ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.181.

¹⁰⁸ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.76.

problemler görülmeyecektir.¹⁰⁹ RSFSC ile kurulan dostane ilişkiler 21 Nisan 1922’de bir diplomatik skandalla çalkalandı. Türkiye Büyükelçiliği askeri ateşelik personeli İngiliz ve Polonyalı temsilciliklerle birlikte bir casusluk olayına karıştığı iddiasıyla çeka¹¹⁰ tarafından tutuklandı.¹¹¹ “Moskova Hadisesi” olarak bilinen bu olay Ali Fuat Paşa’nın Moskova Büyükelçiliği’nden istifa etmesiyle sonuçlanmıştır.

Türk-Sovyet ilişkilerini kopma noktasına getiren bu olay şu şekilde gelişmiştir: Türk büyükelçilik teşkilatının tamamının bir binada barınamayacağını anlaşılmaya üzerine Sovyet Hariciye Komiserliği Mayıs 1921’de Bolchaya Dimitrovka sokağındaki bir evi Türk Büyükelçiliğine tahsis etmişti. Elçilik ataşelerinden Yüzbaşı Rıza ve İdris Çora Bey burada kalıyorlardı. Hariçte görev yapan diğer ataşeler de bazen misafir olarak geliyorlardı.¹¹² Moskova Askeri Mekteplerini ziyaret için Sovyet Hükümeti, Türk ataşelerine müsaade verdiği zaman, Müfettiş Orşevski adında bir zabiti yanlarına mihmandar tayin etmişti. Bu münasebetle Orşevski, Binbaşı Ziya Bey’i ziyarete gelmek istemiş ve Ziya Bey’de 21 Nisan 1922 saat 18.00’e randevu vermişti. Buna rağmen Orşevski ateşelik binasına 20 Nisan’da gelmiş, Ziya Bey’i bulamayınca telefonla konuşmak istemiş fakat telefonun işlemediğini görünce pek yakında ikamet eden arkadaşını alıp getirmek üzere dışarı çıkmıştı. Kısa bir müddet sonra da arkadaşıyla birlikte gelmiş ve paltolarını astıkları yere bir el çantası bırakmıştı. Bu olaydan biraz sonra apartman dairesinin kapısı zorla açılmış, silahlı 9 kişi içeriye girmişti. Odadakilere oldukları yerde kalmalarını ve kımıldadıkları takdirde ateş edileceğini ihtar ve apartmana haydutları aramak vazifesiyle geldiklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine Türk ataşeler milletlerarası haklara haiz olduklarını ve Türkiye’nin dostu olan bir memlekette vahşiyane bir muameleye maruz kalacaklarını düşünmediklerinden savunma yapmamışlardır. Daha sonra da Türkiye Büyükelçiliğinin mensubu olduklarını anlatmışlarsa da işe yaramamıştır. Saat 18.30’dan gece 02.00’ye kadar elçiliğin en mühim erkânı kendi ikametgâhlarında olumsuz bir muameleye maruz kalmışlardı.

¹⁰⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.71.

¹¹⁰ Bu teşkilat NKVD ismiyle de bilinir. “*Ruslar hariçten ve dâhilden gelen propagandalara kapılarak yeni rejime karşı temerrüt edince; Sovyetler bir taraftan parti teşkilatını kuvvetlendirmek ve genişletmekle beraber diğer taraftan da rejimin Rusya dâhilinde kuvvetli bir surette yerleşebilmesi için çeka (fevkalade emniyet teşkilatı) adını vermiş oldukları geniş organizasyon ve salahiyeti haiz bulunan bir emniyet şebekesi kurmakta gecikmemişlerdi.*” Bkz. Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.239; Yahya Okçu, **Türk- Rus Mücadelesi Tarihi**, Ankara: Doğu Matbaası, 1953, s.208.

¹¹¹ Tellal, “Sovyetlerle İlişkiler”, s. 175; Saray, **Atatürk’ün Sovyet Politikası**, s.90.

¹¹² Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.329.

Çeka memurları diğer apartman sakinlerini isticvap bahanesiyle çağırarak onların huzurunda Türklere kabaca muamelelerde bulunmuşlardı. Çeka reis muavini Smirnof yeniden işlemeye başlayan telefonun başına geçerek Hariciye Komiserliği ile uzun uzun konuşmuştu.¹¹³ Telefonda sonra çeka memurlarının hareketi değişmeye başlamış ve olayı örtbas etmeye çalışmışlardı. Ancak ele geçirdikleri bazı resmi muhaberatı, Türklere zorla aldıkları hususi ve zati vesikaları, tabanca, kıymetli bazı ufak tefek şeyleri boş bir çantaya doldurduktan sonra yine zor kullanarak Binbaşı Ziya Bey'e mühürletmişlerdi. Her ne kadar apartmanda bulunan Türk memurların tamamı çanta ile beraber çeka merkezine götürülmek istenmişse de Türklerin mukavemetiyle bundan vazgeçmişlerdi. Yalnız Yüzbaşı Emin Bey'i yanlarında götürmüşlerdir.¹¹⁴

Taharriyat esnasında çeka memurları Orşevski apartmana iki defa gelmiş olduğunu söyledikten sonra apartman kapısında bırakmış oldukları el çantasından önceden haberleri varmış gibi bir tavırla çantadan Rusya'nın genel haritasıyla Kafkasya'nın haritasını çıkarmışlar ve bunları Türk ataşelerine göstererek, Rus zabitelerinin apartmana casusluk yapmak için geldiklerini söylemişlerdi¹¹⁵.

Olay gecesini saat 03.30'da Ali Fuat Paşa sefaret başkâtibi Aziz Bey'i, Hariciye Komiser Vekili Karahan'a göndererek Orşevski'nin evrakını, Türk ataşelerinin eşyalarının içine konduğu çantayı, Yüzbaşı Emin Bey'in derhal elçiliğe iadesini istemiştir. Ayrıca hadiseye bir son verilmesi için Sovyet memurlarından birisinin de çantalar açılırken gözlemci olarak bulundurulabileceğini söylemiştir. Aziz Bey Karahan'ı yerinde bulamayınca telefonla durumu bildirmiş Karahan ise kendisine saat 11.00'e kadar müsaade edilmesini bildirmiştir. Fakat saat 11.00'de bir cevap gelmeyince Ali Fuat Paşa 22 Nisan 1922 tarih ve 292 numaralı ve gayet acil bir tezkereyi Hariciye Komiserliğine göndermiştir. Telgrafta 21-22 Nisan gecesini geçen olayı anlattıktan sonra Hariciye Komiserliğinden bir cevap gelmediğini bu durumda da Türk Büyükelçiliği'nin müşkül duruma düştüğü bildirilmiştir. Bu hal devam ettiği takdirde hiçbir siyasi mesuliyeti üzerine almayacağını, memlekete dönebilmek için

¹¹³ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.329–331.

¹¹⁴ Uluslararası arenada, böyle bir olayın yaşanması yalnızca tecavüze uğrayan devletin hukuku ile alakalı olmayıp, diğer devletler tarafından da şiddetle tepki verilmesi gereken bir olgudur. Bu örgütün icraatlarının illegal olduğu bir kez daha Türk Büyükelçiliğine yaptıkları tecavüzle sabitlenmiştir. Lakin altı asırdan fazla hüküm süren Osmanlı Devleti kendi tebaasından olan Ruslara böyle bir harekette bulunmamıştır. Ferdi davalar da dahi verilen kararların son derece adil olması bunu göstermektedir. Bu da devletlerarası anlayışın ne kadar farklı bir yapıda sürdüğünün bariz bir örneğidir. Bkz. **BOA. İ. DAHİLİYE**, 29/49/12800

¹¹⁵ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.331.

gereken hazırlıkların yapılması maksadıyla Hariciye Komiserliği'nin icap eden makamlara emir vermesini rica etmiştir.¹¹⁶

23 Nisan saat 13.00'te çeka dairesinde tutuklu bulunan Yüzbaşı Emin Bey'e Büyükelçi Ali Fuat Paşa'yı arama izni vermişlerdir. Emin Bey telefonda Ali Fuat Paşa'ya "*Derhal çeka'yı terk ederek elçiliğe dönmemi söylüyorlar.*" demiştir. Bunun üzerine Cebesoy, "*Rus memurları size ne yapmak istiyorlarsa yapsınlar. Çantanın başından ayrılmayın.*" emrini vermiştir. Bu telefon görüşmesinden bir saat sonra Emin Bey Büyükelçiliğe gelerek; zorla çantayı elinden aldıklarını ve kendisini kapı dışarı ettiklerini söylemiştir. Bunun üzerine Ali Fuat Paşa 22 Nisan 1922 tarih ve 292 sayılı notayı daha şiddetli bir dille yazmış, hadiseyi bütün delilleriyle naklettikten sonra her noktasının milletlerarası hukuka ve siyasi memurlara bahşedilen imtiyazların cümlesine muhalif olduğunu hatırlatmıştır.¹¹⁷ Daha sonra da üzerine almış olduğu mesuliyeti bu ağır şartlarda devam ettiremeyeceğini anlayarak Büyükelçiliğe pasaportunu hazırlatmış ve muamelesinin ikmalî için Hariciye Komiserliğine göndermiştir.

Ali Fuat Paşa'nın bu tavrı üzerine 25 Nisan'da Karahan 25506 sayılı bir mektubu büyükelçiliğe göndererek görüşmek istediğini bildirmiştir. Fakat Cebesoy bunu kabul etmemiştir. Bunun üzerine 25 Nisan 1922 tarihli 25506 sayılı mektubu Karahan'ın bir kâtabi getirerek Büyükelçiliğe bırakmıştır. Mektupta özetle: "*22 Nisan tarihli notanızı almış olduğumu bildirmekle şeref duyarım. Notanıza cevap vermeden evvel istedim ki vukua gelen hadise hakkında sizinle görüşebileyim. Büyük bir sahaya şamil olan tarihi meseleler Türk ve Rus milletlerini müşterek bir mücadele etrafında birleştirmiştir. Geçici karakteri taşıyan her şeyin müşterek mesaimize mani olabileceğini bir dakika bile düşünmemiştim. Çok müteessirim ki bir rahatsızlık bana sizin bir an evvel gelip beni görmenizi rica etmeme mani olmuştur. Bugün veya yarın Hariciye Komiserliğinde sizi görebilsem bahtiyar olacağım...*"¹¹⁸ denilmekteydi. Fakat Ali Fuat Paşa bu isteği de reddetmiştir.

Rus makamlarının yaptığı bu yanlış muameleyi 26 Nisan tarihinde Hariciye Komiserliğine gönderdiği bir notayla daha dile getirmiştir. Ali Fuat Paşa'nın 26 Nisan'da gönderdiği kınama notasına Sovyet Hariciyesi 28 Nisan'da cevap vermişlerdir. Bu cevapta kendilerini savunmaktan geri kalmazlarken, olayın

¹¹⁶ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.332.

¹¹⁷ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.333.

¹¹⁸ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.335.

yatıştırılması için özür dilemekteydiler. Ancak Cebesoy, 1 Mayıs ve 10 Mayıs tarihlerinde¹¹⁹ verdiği kesin cevapla bu olayın göz ardı edilemeyeceği göstermiştir. Olaydan haberdar olan Ankara Hükümeti bu durumu Rus Büyükelçiliğine 3 Mayıs 1922’de bir nota ile bildirerek, hükümetin bu durumda büyükelçisini Moskova’da bırakmamayı uygun gördüğünü ve kendisinin talep ettiği “tarziye” verilmediği takdirde Moskova’yı terk etme konusundaki kararını onayladığını tebliğ ettiğini ve bu hatanın tamir edilmediği takdirde Rusya’nın Türkiye’ye karşı dostluk politikasına son vermek düşüncesinde olduğunu anlayacaklarını bildirmiştir.¹²⁰ Girişimlerin neticesiz kalması üzerine; Yüzbaşı Saim Bey, İdris Bey ve 10 kadar er ile görevinden istifa etmiş olan Binbaşı Ziya ve Yüzbaşı Emin Bey’leri de yanına alan Ali Fuat Paşa 10 Mayıs 1922’de Moskova’dan ayrılmıştır. 15 Mayıs’ta Bakü’ye 20 Mayıs’ta Batum’a ve 27 Mayıs’ta İnebolu’ya gelmişlerdir. Bir müddet Kastamonu’da kalan Cebesoy, 2 Haziran’da Ankara’ya ulaşmıştır.¹²¹ Aynı gün Gazi Mustafa Kemal Paşa’ya Çankaya Köşk’ünde misafir olmuştur.

Ali Fuat Paşa, Moskova hadisesinin iç yüzünü Mustafa Kemal Paşa’ya şu şekilde izah etmiştir: *“Rusların, İngilizlerden fazla iktisadi yardım temin edebilmek maksadıyla bu hadiseyi çıkardığı katiyetle iddia edilemezdi. Çünkü bütün bir yıl Ankara’da o kadar çok dostluk nümayişleri yapmışlardır ki, bu nümayişler İngiliz diplomasisinin elbette gözünden kaçamazdı. Rusların alelade bir casusluk vakasından ibaret bulunan hadiseyi bu derece izam etmelerinde dâhili vaziyetleri, Kafkaslarda ve Orta Asya’da durumlarının gittikçe karışması, belki esaslı amillerden biri olmuştu. Çünkü bizden kuvvet alan ve mücadelemizi yakından takip eden buradaki Türkler ve Müslümanlara bizi aciz ve zayıf durumda göstermek işlerine gelebilirdi. Kim bilir, belkide bu son gayrı dostane nümayişleri de bunun için yapmış olabilirlerdi.*

Askeri ataşelerin esas vazifelerinden bir tanesi de, nezdinde buldukları devlet ordularının her türlü gizli işlerini mümkün olduğu kadar öğrenmeye çalışmaları idi. Fakat bu vazifelerini yaparlarken asla bir cürmümeşhuda sebebiyet vermemeleri zarureti aşikârdı. Maatteessüf yeni askeri ataşelerimiz bu işte tecrübesizliklerinin kurbanı olmuşlardı. Hadise cürmümeşhud haline getirilmişti. Meseleyi haber alır almaz, Rus Hariciye Komiserinden tahkikatın müşterek

¹¹⁹ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.336–339.

¹²⁰ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.246–247.

¹²¹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.78; Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.345–346.

yapılmasını istemiştım. Maksadım zaman kazanmak, iki tarafın varacağı kanaate göre, müsebbiplerini dostluğumuza layık bir tarzda icap ediyorsa, tecziye cihetine gitmekti. Bu mütalaama Hariciye Komiserliği iltifat etmemiştı. Meydan çeka memurlarının tek taraflı hareketlerine bırakılmıştı. Onlar da her türlü diplomasi ve hatta nezaket kaidelerinin dışına çıkmışlar, adeta vahşiyane bir tahkikat tarzı tutmuşlardı. O kadar ki, bir ara asıl mevzu bile unutulmuştu. Bu tahkikat tarzını kabul edemezdim, şiddetle protesto ettim. İki memleket arasındaki münasebetlerin ancak Ankara'da hallolunabileceğini ileri sürdüm ve pasaportlarımı istedim. Ruslar ne benim şifrelerimi Ankara'ya bildirmişler ne de Hariciye Vekâletimizin şifrelerini bana vermek istemişlerdi. Moskova'dan ayrıldıktan sonra bunların tomar halinde Büyükelçiliğe getirilip teslim edilmiş olduğunu Ankara'da haber aldım.”¹²²

Eski bir askeri ateşe olan Mustafa Kemal Paşa, Ali Fuat Paşa'yı dikkatle dinledikten sonra Moskova Hadisesi hakkındaki kanaatini şu cümlelerle ifade etmiştir: “Hariciyemizin nokta-i nazarı da sizin gibi. Rusların eninde sonunda bu hadiseyi istediğimiz tarzda ve lehimize halledeceği merkezindedir. Bu kanaate ben de iştirak etmiş bulunuyorum. Sovyet Rusya'nın dostluk ve siyasi münasebetlerinin muhakkak ki kendilerine has bir şekli var. Siyasi usul ve kaidelerine inanmak istemiyorlar fakat kendi usullerini de gizli tutuyorlar. Zamanla onu da öğreneceğiz. Garp ile davamızı halledinceye kadar Rusları idare etmeğe ve dostluğumuzu muhafazaya mecburuz. Türk-Rus münasebetlerinin gelişmesinde bize hayli yardımı dokunan Stalin, Rusya'nın gelecekteki şartları lehine olarak değiştikçe, yani kuvvetlendikçe bizi çok uğraştıracaktır. Fakat biz mücadeleden yılan insanlar değiliz ve yılmayacağız. Bir gün gelecek bunu anlayacaklar.”¹²³ Mustafa Kemal Paşa, bu sözlerle Ali Fuat Paşa'nın yaptığı hareketi tasvip etmiştir. Ayrıca Rus siyasetinin giriftliğine dikkat çekerek, Türkiye'nin Sovyetlerle işbirliği yapmasının nedenini Batıya karşı Rusların bir alternatif olduğuna bağlamıştır. Konuşmasının devamında, Rusların ne büyük tehlike olduklarını şöyle ifade etmiştir: “Garplılar gaflet edecek olurlarsa, eskisinden daha kuvvetli emperyalist bir Rusya ortaya çıkabilir. Verdiğiniz mahumattan anlaşıldığına göre, haklarımızdan hiçbirisinin feda edilmesine razı olmamışsınız. Çok doğru bir yol takip etmişsiniz. Sizi oyuna getirmek için birçok çarelere başvurmuşlar, fakat aldanmamışsınız. Sovyet Rusya ile daima iyi komşu

¹²² Cebesoy, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, s.11–12.

¹²³ Cebesoy, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, s.12–13.

olmaya gayret etmeliyiz fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ne de oyunlarına kapılmamalıyız.”¹²⁴

Moskova hadisesinin sebepleri değişik biçimde yorumlanmıştır. Aslında bu olay Kars Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ankara ile Moskova arasında baş gösteren anlaşmazlıkların bir sonucudur denilebilir. Sovyetler, 1922 Mart'ında TBMM'den Enver Paşa'ya bir mektup götürdüğü iddiasıyla bir Türk kuryesini de tutuklamışlardı. Bunun yanında Ali Fuat Paşa komünizmi ve Bolşevik yönetimi beğenmediğini her fırsatta dile getirmekteydi.¹²⁵ Bunun da Moskova Hadisesi'nde etkisinin olduğu ileri sürülebilir.

Bu konuyla ilgili olarak Türk-Rus ilişkilerinin ne derecede olumsuz etkilendiğini öğrenmek maksadıyla 18 Haziran 1922'de Mustafa Kemal'e bir soru sorulmuştu. Mustafa Kemal “*Buna kesin olarak yer yoktur. Türkiye Rusya dostluğu bildiğiniz şekilde devam ediyor. İlişkilerimiz samimi ve güçlüdür*”¹²⁶ demek suretiyle Türk-Sovyet ilişkilerinde kayda değer bir problem olmadığını vurgulamıştır.

¹²⁴ Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, s.346.

¹²⁵ Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, s.252.

¹²⁶ Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm**, İkinci Baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994, s.288–289.

III. BÖLÜM

DİPLOMATİK VE EKONOMİK DAYANIŞMA DÖNEMİ (1923–1934)

3.1. Lozan Antlaşması'nda Boğazlar Meselesi ve Türk-Sovyet İhtilafı (24 Temmuz 1923)

Türk ordusu 26 Ağustos 1922'de Batı Cephesi'nde genel bir taarruza geçmiş, 30 Ağustos'ta Yunan ordusu mağlup olarak geri çekilmeye başlamıştır. Bu noktada Komintern'in rolü de anılmaya değerdir. Yunan ordusu saflarında yer alan Yunan komünistleri ve Bolşevik ajanlar, Yunan ordusunun moralinin zayıflamasına epey katkıda bulunan yoğun bir propaganda kampanyası yürütmüşlerdir. Balkan Komünist Federasyonu (1920 Ocak'ında Sofya'da kurulmuştu) bütün komünistleri Anadolu'daki Yunan seferine karşı çıkmaya çağırmişti. Bu istek en etkili karşılığını KKE tarafından 1921 Mayıs'ında özel bir komite -Cephe'deki Komünist Askerler Merkez Komitesi- kurulmasında bulmuştu. Komitenin temel amacı, Anadolu'daki Yunan ordusu içindeki savaş karşıtı çalışmaya tam yerinde öncülük etmektir. KKE ve Balkan Federasyonu cepheye, Yunan ordusu içinde gizli çalışma yürütmek üzere profesyonel devrimciler ve ajanlar gönderdiler. Bunların görevi, propaganda yoluyla ordunun moralini bozmak ve sabotaj ve iş bırakma eylemlerinin örgütlenmesinde Cephe'deki Komünist Askerler Merkezi Komitesi'yle yan yana çalışmaktır. Bu arada Yunanistan'da da savaş karşıtı bir propaganda kampanyası başlatan KKE, Anadolu seferberliğine karşı grev ve gösteriler düzenleyerek savaş çabalarını baltalamaya çalışmışlardır.¹ Komünist ajitatörlerin etkisi belki bozgunun temel sebebi değildi; ama Türk ordusu son taarruzuna başladığında Yunan hatlarının daha fazla dağılmasına katkıda bulduklarını söylemek yerinde olur.

Türklerin kazandığı zaferi ilk tebrike gelen de Sovyet Büyükelçisi Aralov olmuştur.² Aralov'un tebrikini Rauf Orbay hatıralarında şöyle anlatmaktadır: *“İzmir'in istirdadını müteakip, tekrar ziyaretime gelen Rus Sefiri Aralof, gerek kendi*

¹ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.185.

² Semen Aralov, *Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye*, Erol Cihangir (haz), İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2005, s.200.

namına ve gerek hükümeti ve Kızılordu namına en samimi ve har tebriklerinin Büyük Millet Meclisine tebliğini benden rica eyledi. Ben de aynen şu sat ırları ihtiva eden tebriknamesini meclise arzettim: ‘İzmir’in istirdadından dolayı, son derece mesut olarak Türk istiklalinin en kavi müdafii olan Meclise samimi tebriklerimi arz eyledim.. Rus halkı, garp emperyalizminin küstahça iddialarına hatime verecek olan bu kat’i muzafferiyeti, büyük bir sevinçle öğrenecektir. Yaşasın şarkın, emperyalizme karşı kazandığı muzafferiyet !’³ Sovyet Büyükelçisi verdiği mesajıyla bir kez daha ortak düşman vurgusunda emperyalizmi öne sürüyordu.

Türk Ordusunun Anadolu’da kazandığı zafer üzerine, 4–11 Ekim 1922 tarihleri arasında yapılan Mudanya Konferansı neticesinde Mudanya Mütarekesi imzalanmıştır. Mütarekeyi antlaşma arayışları takip etmiştir. Yunanlıların mağlubiyetiyle, İngilizlerin Anadolu’daki durumu iyice sıkıntılı bir hal almıştı. Bunu Rumbold 13 Ekim 1922’de şöyle açıklamaktadır: “*Majestelerinin Dışişleri Bakanlığında diğer emirlerin konusu eğer Mustafa Kemal savaşın bir durumunu Büyük Britanya ve Ankara Hükümeti arasında bulunuşunu rapor yazısında teyid ederse, gidiş olayını durdurmak istemeyen İngiliz tebaasını işin içine sokmalısınız ve kendi kendinize gelmelisiniz diye düşünüyorum. Bizim risk almaya gücümüz yetmez. İstanbul ve Gelibolu yarımadasını tutan Majestelerinin Hükümetinin bildirilen niyeti Büyük Britanya’ya Ankara Hükümetinin düşmanlığını şüphesiz odlukça alevlendirecekti ve milliyetçiler İngiliz tebaasında bunu ziyarete gitmeye muktedirdir. Kemal, majestenin hükümetinin yunan ve milliyetçiler arasında savaşta her zaman tarafsızlıklarını ilan ettiklerini ve Ankara’da sık sık resmi notlar aldığını hatırlatılmalıdır.*”⁴

Lozan’da yapılması öngörülen antlaşmanın konferansı için yapılan çağrılarda problemler meydana gelmiştir. 20 Eylül’de İngiltere, Fransa, İtalya, Romanya, Yugoslavya, Japonya, Yunanistan, Türkiye ve Amerika Birleşik Devletleri’ne Lozan’da toplanmak üzere çağrı gönderildi. Bu, Sovyet hükümetinin yoğun protestolarına yol açtı. Moskova da bir uluslararası konferans bekliyordu; fakat bu, Sovyet Rusya, Kafkas Sovyet Cumhuriyetleri ve Ukrayna’nın da doğrudan katılacağı bir konferanstı. Sovyetler ayrıca, yakın bir çözümde önemli rol oynayacak büyük bir güç oldukları düşüncesiyle de konferansa katılma beklentisindeydi.⁵

³ Rauf Orbay, *Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım*, C.2, İstanbul: Emre Yayınları, 1993, s.93.

⁴ F.O. 371/7887.

⁵ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.199.

Ankara, doğal olarak, Türklerin ulusal seferberliği boyunca tek müttefiki olan Bolşeviklerin çağrılmış olmasını bekliyordu. Bu, Lozan'daki Türk heyetinin İtilaf Güçleri karşısında tamamen yalnız kalmamasını sağlayacaktı. Türkler Avrupalı ulusların oluşturduğu 'bir birleşik cephe'yle tek başlarına karşı karşıya gelmek istemiyorlardı. Bolşeviklerin katılması aynı zamanda, bazı kazanımlar için bir gücü diğerine karşı kullanma şansı da verecekti. Türkiye'nin Sovyetlerin davet edilmesinde ısrarcı olması işleri iyice karıştırdı. Durum, verilen bir tavizle çıkmaza girmekten kurtarıldı. Sovyet delegasyonunun, sadece Boğazlar sorununun tartışılmasında yer almak üzere, Lozan Konferansı'na katılmasına izin verilecekti. Böylece, 27 Ekim 1922'de Sovyet hükümetine resmi bir çağrı iletildi.⁶

Sovyetlerin zorunlu daveti Fransızları rahatsız etmiştir. Çünkü XIX. yy.'da yaşananlar hem İngiltere'ye hem de Fransa'ya acı bir tecrübe kazandırmıştı. Bu sebeple Rusların katılacağı Boğazlar Komisyonunda birlikte hareket etmenin önemini her iki Batılı devlette çok iyi kavramışlar ve garklarını ona göre almışlardı. Konferanstan önce M. Poincaré 18 Eylül'de Londra'da Fransız Büyükelçiliği'ne bir mesajı iletmiştir. Bu telgrafta konferansta anlattığı gibi ve Fransız Hükümetinin korktuğu ve göndermede İngiliz Hükümetiyle ciddi öncelik almayla etkilendiği ve bu zamanda Boğazları savunmak için aradığı Fransız davranışlarını açıkça anlatmıştır. İngiliz hükümetiyle tasarlanan tedbirlere iştirak eden Fransız hükümeti için bundan sonra yapması gereken şey yeniden birlikte hareket etmektir. Bu sebeple de Lord Curzon'u uyarmıştır.⁷

Kasım 1922 Tarihli bir kabine toplantısından anlaşıldığı kadarıyla, İngilizler Türk-Sovyet ilişkilerini şöyle yorumlamaktaydılar: "*Rusya: Sovyet hükümetinin alınan durumlarda olası kabul edilen davranışı önceden tahmin etmek zordur. Onların başlıca amacı kendi kendilerine bağlı Türkiye'yi korumaktır. Batı güçlerinden baskı alan Türk hassasiyetini teslim etmeyi hesaplayan bir plana engel olacaktır ve onları kuvvetlendiren güçlerle boğazların tüm askeri mülklerinde onu korumayı isteyecektir. Deniz kuvvetlerinin bizimkilerden daha zayıf olacağından savaş gemilerinin serbest geçişini desteklediler ve abluka fırsatlarımızı sınırlayan Boğazların ticari serbestliğini açıklamaya çalışacaklardı. Sonuç olarak Milletler Cemiyeti aracılığıyla engel olacaklardır. Ne olursa olsun eksiklerimizi cisimlendirmeye çalıştığımız reçetenin en kötü ve genel yorumunu koymayı hesaba kattılar.*

⁶ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.201.

⁷ FO- 286/813-241527.

Türkiye: Bugün hoşlandığı gibi hem diplomatik hem de askeri açıdan böyle güçlü bir pozisyonda kendini buldu. Milliyetçi hükümet Majestelerinin Hükümetinin şüphesidir ve temel barınakta İngiliz filosunun Konstantinopol'ü bombardıman altına alması bazı çözümleri sağlayacağına inandılar.”⁸

İngilizler durumu böyle değerlendirirken, Lozan davetinin alındığı ve konferansın açıldığı tarihler arasında Moskova’da düzenlenen Kominternin IV. Kongresi, Bolşevik liderlerinin Türkiye sorunu konusunda ne kadar duyarlı olduklarını gösterdi. Yakında gerçekleşecek barış konferansı, kongre gündeminin ana konularından biriydi. İki toplantı, sorunun görüşülmesine ayrıldı ve yakındaki barış konferansı delegelerce ayrıntılı biçimde tartışıldı. Bu tartışmalarda, Türk-Sovyet dayanışmasının bu kritik dönemeçteki önemi vurgulanmıştır.⁹

Lozan’da Boğazlar konusunda yapılan görüşmeler esas olarak üç tez etrafında toplanmaktaydı. İtilaf Devletleri adına özellikle İngiltere tarafından savunulan ilk teze göre, Boğazlar askerden ve silahtan arındırılmalı, geçişler bir boğazlar komisyonu tarafından düzenlenmeli ve geçiş tamamıyla serbest olmalıydı. Türklerle iyi münasebetler kurulmalı ve Müttefiklerin çıkarlarına uygun olarak Türkler bekçilik yapmalıydılar.¹⁰ İngilizler Boğazlara o derecede sahiplenmişlerdi ki, kendilerinden izinsiz Boğazlardan tek bir gemi bile geçmesini hazmedemiyorlardı. I. Dünya Savaşı sırasında İttifak Devletlerinin gemilerinin geçmesini “bunları bir protesto olarak kaydedeceğiz” diyerek belirtiyorlardı.¹¹ Lozan’da Boğazların Serbestliğini istemelerinin nedeni, Türklerle Rusları karşı karşıya bırakmak istemeleridir.

Sovyetler Birliği’nin başını çektiği ikinci tez Boğazların savaş gemilerine ve (hava sahasının) savaş uçaklarına kapalı tutulmasını ve bu bölgede kesin bir Türk egemenliği olmasını istiyordu. Üçüncü tez, Türkiye tarafından öne sürülüyordu ve sınırlandırılmış bir geçiş serbestliği ile bölgede Türk egemenliğinin tam olarak kurulması gerektiğini savunuyordu.¹²

Sovyetlerin Boğazlar politikasını, 10 Kasım 1922’de Guardian muhabirinin Lenin’e sorduğu soruyla anlamak mümkündür. Muhabir Boğazlarla ilgili programlarının olup-olmadığı sormuş ve Lenin ise; “*Birincisi, Türkiye’nin milli*

⁸ **Cab. 24/140.**

⁹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.202.

¹⁰ **F.O. 286/813-241527.**

¹¹ **F.O-371/7898.**

¹² Kudret Özersay, “Lozan Düzenlemeleri”, **Yaşayan Lozan**, Çağrı Erhan (ed.), Ankara: KB Yayınları, 2003, s.435.

emellerinin gerçekleşmesi. Bunun esas olduğu görüşündeyiz. Ama sadece Milli bağımsızlık çıkarları açısından değil, başka hiçbir ülkede bulunamayacak sayıda milliyetleri kapsayan bir ülkede milli meseleyi çözüme bağlamada edindiğimiz beş yıllık tecrübe, bizde bu gibi durumlarda milletlerin çıkarlarını tam tamına karşılayarak o alanda çatışma imkânlarını ortadan kaldıracak koşulları yaratmanın tek doğru tutum olduğu inancını doğurmuştur. İkincisi, programımızda Boğazların barışta ve savaşta bütün savaş gemilerine kapatılması yer almaktadır¹³ cevabını vermiştir.

Sovyetler, Lozan görüşmelerinden dolayı duydukları endişeyi 3 Ekim 1922’de bir nota ile Türk Hariciyesine bildirmişlerdir. Bu nota şu şekildeydi: “Sovyetler Birliği Hükümeti, Türk hükümeti komutanlığı temsilcileriyle İtilaf devletleri temsilcileri arasında bir konferans toplanacağını, Türk Hükümetinin, Trakya’nın İtilaf kuvvetlerince işgali ne razı olduğunu, Bordeaux radyosundan öğrenmiş bulunuyor. Dost Sovyetler Birliği temsilcisine bu konuda önceden bilgi verilmemiştir. Sovyetler Birliği Hükümeti, yakın doğu meseleleri dış politikasında, özellikle Boğazlar meselesi genel kararlarında, önceden karşılıklı görüşüp uyuşma yükümlülüğünden söz eden Moskova Dostluk anlaşmasına olduğu kadar, Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal Beyin 4 Ağustos 1921 tarihli, Türkiye’nin Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşanın 17 Eylül 1921 tarihli, ayrıca Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin’in 10 Ekim 1921 tarihli notasına ve bundan sonraki bir sıra notalara dayanarak, şu anda kendi dış politikasını, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümetiyle uyuşarak yürütmek çabası içindedir.

Hükümetim, Türkiye Hükümetinin Sovyetler Birliği notasını desteklemeyişine ve Mudanya Konferansına katılmayı kabul ettiğini, Trakya’nın, ayrıca Boğazlarla İstanbul’un işgaline razı olduğunu haber veremeyişine fevkalade şaşmış bulunuyor. Böylece dış politika uyuşumu yürütülmemiş, bunun sonucu olarak da İtilaf devletleri, özellikle İngiltere için uygun bir durum ortaya çıkmış bulunuyor. İtilaf Devletleri bu yolda yürüyerek Türkiye’yi olduğu kadar Rusya’yı da zayıflatmağa çalışmaktadırlar. Özellikle bu önemli anlardaki hareket uyuşmazlığı şaşmaktayız. Hükümetini, Türk ordusunun kazandığı büyük zaferlerin istenilen sonuca vardırılamayacağından korkmaktadır. Hükümetim, aramızdaki Boğazlar anlaşması gereğince, Sovyetler Birliğinin, İtilaf devletlerinin, Türkiye ile ilgili olarak

¹³ Lenin, **Doğuda Ulusal Kurtuluş Hareketleri**, s.378.

atacağı her adımı önceden açıklamak, Türkiye'nin de aynı şeyi yapmak zorunda olduğunu, ayrıca karşılıklı olarak birbirimizi desteklediğimizi ve birimiz olmadan ötekinin Boğazlar Konferansına katılmayacağını bildiren karşılıklı birer nota vermemizin gerekliliğini bildirir.”¹⁴ Sovyetler verdikleri bu notayla Türklere yaptıkları yardımların boşa gideceğini anlatmaya çalışmışlardır. Ayrıca aralarında yapılan antlaşma ve notaları hatırlatarak, Türkiye'nin başına buyruk hareket edemeyeceğini vurgulamaktaydılar.

Sovyet Hükümeti'nin resmi yayını 12 Eylül 1922'de verilen bir notayı yayımlamıştır. Buna göre “*Rusya Hükümeti Yakın Doğu meselesini halletmek ve aynı zamanda Boğazlar konusunu ele almak maksadıyla Venedik'te bir konferans toplantıya çağrılırken, Moskova Antlaşması başta olmak üzere Karadeniz'e komşu devletlerin haklarının korunmasına aykırı hiçbir kararı tanımayacağını şimdiden beyan eder.*” Denilmekteydi. Ruslar böylesi bir uyarıyla Lozan'da oluşturulmaya çalışılan Boğazların durumunu tasvip etmediğini bildirmekteydi. Karahan'ın imzasının bulunduğu bu notada, Moskova anlaşmasına yapılan atıf hakikate uygundur.¹⁵ 16 Mart 1921 anlaşmasının 5. maddesi, Boğazlar rejiminin hakikaten Karadeniz'e sahildar ülkeler arasındaki bir konferansta tespit edileceğini göstermektedir. Aynı hüküm adeta kelimesi kelimesine Kars Antlaşması'nın 9. maddesi ile Ukrayna Anlaşması'nın 4. maddesinde tekrar edilmişti. Bu ise doğal olarak Rusları haklı çıkarmaktaydı. Fakat bu notanın verilisinin asıl sebebinin 3 Eylül 1922 tarihli notaya Türk tarafının henüz bir cevap vermemiş olmasının etkili olduğu düşünülebilir.

Türkiye Sovyetlere 4 Ekim 1922'de cevap vermiştir. Aynı tarihte Mudanya Konferansı başlamıştı. Batılıların Türklerin muharebe meydanında kazandıkları zaferin durumunu belirlemek üzere topladıkları Mudanya Konferansı günlerinde Türkiye'nin Sovyetlere verdiği cevabi nota da: “4 büyük devletle Yunanistan'ın yanında, muharip oldukları için değil, fakat her halde barış anlaşmasıyla halledilecek bazı konularla ilgili olduklarından, sadece iki devlet daha konferansa davet edilmiştir. Bu tür önemli mesele Boğazların müstakbel kontrolüdür. Bu konuyla çok yakından ilgili ve katılımları, tespit edilecek rejimi daha kalıcı kılarak gelecekte anlaşmazlıklar doğmasını önleyecek olan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın davet

¹⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.86–87.

¹⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.84.

edilmemiş olması karşısında hayretimizi belirtmek mecburiyetindeyiz. Bu üç devletin de, müttefikler tarafından davet edilmiş diğer iki devlet gibi, davet edilmelerini ısrarla teklif ve konferansın toplanmasından önce kendilerine davetiye gönderileceğini ümit ediyoruz.”¹⁶ Böylece Türk tarafı Sovyetlerin endişelerinin yersiz olduğunu bildirmeye çalışmaktaydı.

1 Ocak 1923'te Türk Başbakanı Rauf (Orbay) Bey ve Sovyet Büyükelçisi Aralov arasında bir görüşme geçmiştir. Yapılan görüşmesinin esas sebebi, Lozan müzakerelerinde Türk ve Rus görüşlerinde ortaya çıkan farklılıktır. Rus Sefiri bu konu görüşülürken Başbakana aşağıdaki telkinde bulunmuştur: “*Konferans esnasında Rusya ve Türkiye görüşlerinde bir anlaşmazlık olduğu görüldü ve bunun sonucu zannediyorum ki, Türkiye'nin konferanstaki durumu kuvvetlenmiş olmadı. Fikrimce Rusya- Türkiye arasında mevcut dostluğu daha ziyade belli etmek ve o yol da memlekette ve halk arasında Rus dostluğunu daha ziyade propaganda etmek için yeni bir zemin oluşmuştur. Politikalarımızın istikametleri birdir. Bu hususu halklarımıza müesseselerimize anlatmalıyız. Konferans başarıya ulaşamazsa zannediyorum ki bundan Rusya, Türkiye kadar zarar görmeyecektir, çünkü epeyce kuvvetlenmiştir. Bu sebeple dostane fikir alış verişinde bulunacak Rusya ile Türkiye kuvvetli bir cephe oluşturmalıdır*”. Rauf Beyin son derece manidar olan cevabı ise şu şekilde olmuştur: “*Konferans başarıya ulaşmazsa Rusya'nın Türk milleti kadar zarara uğramayacağını duymakla memnun oldum. Propaganda ve tezahürat meselesine gelince, bu hususta Türkiye Hükümeti ve milleti her zaman ve devamlı surette bunu samimi ve kâfi derecede izhar etmektedir. Bugün ise tekrarını gerektirecek sebep ve gerek yoktur. Fakat Rusya Hükümetinin ve resmi memurlarının ala gelmekte oldukları tedbirler ve tutumlar bizim takip ettiğimiz dürüst ve dostane davranışla paralel yürümektedir. Özellikle vatandaşlarımızın Kafkaslarda ve Rusya'da maruz bırakıldığı işkence ve azami kötü muamele bizi her an müteessir ettiği gibi, milletimiz arasına da gelip gidenler vasıtasıyla (propaganda) yapılmaktadır. Biz dostluğun icaplarını yapmaktayız. Hakikaten propaganda yapmaya lüzum vardır, fakat bunun Türkiye hudutları dâhilinde değil, Rusya ülkesinde ve Rus ahalisi arasında yapılması gereklidir. Milletler arasında anlaşma*

¹⁶ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.88.

*nın daha esaslı olabilmesi için Rus Hükümetinin ve müesseselerinin daha çok gayret sarf etmeleri zorunludur”.*¹⁷

Rauf Beyin bu konuşmada dile getirdiği şikâyetler yeni bir olay olmayıp, devam eden bir sürece işaret etmektedir. Öncelikle Türk vatandaşlarının Kafkaslarda ve Rusya’da gördükleri kötü muamele ve işkenceden bahsedilmektedir. Sonra Rusya Hükümetinin ve resmi memurlarının aldıkları tedbirler ve tutumlar üzerinde durulmaktadır. Nihayet Türkiye’de yapılan propagandadan şikâyet edilmektedir.

Ankara’nın Moskova’ya mesafeli duruşu, Rusların İzmir’de bir konsolosluk açma talebinde bulduklarında açıkça su yüzüne çıktı. İzmir’in Eylül ayı başlarında Türk kontrolü altına girmesinden sonra Aralov, kenti ziyaret etmek ve orada bir konsolosluk açmak istedi. Fakat bütün ısrarına rağmen Türk yetkilileri onu kente davet etmediler. Sovyet temsilcisi Türklerden, Moskova’nın İzmir’de konsolosluk açma talebi konusunda resmi bir cevap da alamadı. 4 Kasım’da İsmet Paşa’yla görüşen Aralov, İzmir’de neredeyse bütün Batılı devletlerin temsilciliklerinin açılmış olduğunu vurgulayarak konuyu tartıştı. İsmet Paşa açık bir cevap vermektan kaçınıp konunun yakın bir gelecekte ele alınacağını belirtti.¹⁸

İsmet Paşa’nın, Lozan’a delegasyon Başkanı olarak giderebilmek için, Yusuf Kemal Beyin yerine Dışişlerine getirildi. Bundan sonra, Rus Sefiri Aralof ile bir kaç görüşme yapmıştı. Bunlarla ilgili olarak hatıratında şu bilgiler mevcuttur: “*Rus Büyükelçisi Aralof, hükümetinden aldığı talimat üzerine, Rusya’nın Lozan konferansına ilgili bir devlet olarak katılmasını sağlamak için teşebbüse geçmemizi bize telkin etmek istiyordu. Bu konuda ben kendisine resmi olarak dedim ki: Türkiye kendisi ile harp halinde bulunan devletlerle barış yapmak üzeredir. Rusya ile aramızda imzalanmış Moskova anlaşması vardır. Lozan konferansına hasım bulunduğumuz devletlerle beraber Rusya’nın da katılmasını istemeyiz. Aksi takdirde, Osmanlı idaresinin politikasının benimsemiş duruma düşeriz. Lozan konferansının bütün safhalarına Rusya’nın katılması teklifi, bizim eskiden büyük devletlerle yaptığımız muahedeleri hatırlatacak bir durumu yaratabilir. Bununla beraber Boğazlar rejimi görüşülürken Rusya’nın ve diğer Karadeniz memleketlerinin Konferansta görüşlerini ifade etmeleri imkânının kendilerine sağlanması bizim*

¹⁷ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.80–81.

¹⁸ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.204–205.

*makul karşıladığımız bir formüldür...*¹⁹ Bu ziyaretle Rusların Lozan'a katılmasının uygun olmayacağını gayet kibar bir dille açıklamaktaydı.

Lozan Konferansı 20 Kasım 1922'de başlamıştır. Lozan görüşmeleri sırasında İngilizlerin hedefi Sovyet kontrolü altındaki toprakların yanı başında etkin bir tampon işlevi görebilecek bir Türk devletinin ortaya çıkışını kolaylaştırmaktı. Sovyet-Türk ortak duruşunu bozacak her şeyi yapmak gerekli ve meşru görülüyordu. Bu maksada İngiliz delegasyonunun başkanı Curzon, Türklerle doyurucu bir çözüme vararak Bolşevikleri tecrit etmeyi amaçlıyordu.

Lozan Konferansında Rus Hariciye Komiseri Çiçerin, Rus görüşünü şu şekilde açıklamıştır: İstanbul ve Çanakkale Boğazlarında ve Marmara denizinde Ticaret gemilerinin mutlak geçiş serbestisi; bu bölgelerde barışı temin gayesiyle, Türkiye hariç, bütün devletlerin harp gemilerine Boğazların kapatılması; ayrıca Türkiye'ye Boğazlarla Marmara'yı her türlü vasıta ile silahlandırma yetkisinin tanınması. İngiltere bu görüşün mutlak olarak karşısında idi. Diğer devletler de İngiliz görüşünü destekliyorlardı. Türkiye ortalama bir yol tutmuştu. İstanbul ve Marmara'nın emniyeti için denizden ve karadan gelecek bas kınlarla karşı teminat verilmesini, harp gemilerinin Boğazlarda ve Karadeniz'de bir tehlike yaratmamları için geçişlerinin kısıtlanmasını, ticaret gemilerinin savaş ve barışta serbest geçişlerini Türkiye yeterli saymakta, sadece Boğazların askerlikten arındırılmasına karşı çıkmaktaydı. Askersizleştirme konusunda Türkiye'ye bazı haklar tanınca Türkiye bu konuyu da kabule yanaştı.

Rus resmi yayını, Türkiye'nin Lozan'daki bu tutumunu şiddetle tenkit eder.

*“1921 tarihli Rus anlaşması ile Ukrayna ve Gürcistan'la yaptığı anlaşmalar gereği, Boğazlar konusunun Karadeniz devletlerini ilgilendiren bir husus olduğu taahhüdünü üstlenmiş olan Türkiye, bu yükümlülüklerini unutarak, Boğazlarla ilgili İngiliz anlaşma tasarısını kabul etti. Türk delegasyonu, barış anlaşmasının başka noktalarında İngilizlerden taviz koparmak ümidiyle Lord Curzon'un şartları üzerinden ayrı bir görüşme yürüttü”*²⁰

Rusların açıklamaları Türklerin de işine gelmekteydi. Lakin bu tezin kabul edilme şansı yoktu. Çünkü Türkiye ve Sovyetler Boğazlar konusunda isteklerini gerçekleştirebilecek güçte değillerdi. Bu nedenle Türkler görüşlerinde daha makul ve

¹⁹ İnönü, **Hatıralar**, C.II, s.48.

²⁰ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.96–97.

ölçülü bir yol takip etmek durumundaydılar. Aksi takdirde konferans çıkmaza girecekti. Bu ise yeniden bir savaşın kapılarını açacağı için Türkiye'nin çok daha zararına olabilirdi. İsmet Paşa bu durumu şöyle açıklamaktadır: “*Boğazlar Konferansı devam ederken ben Çiçerin ile Boğazlar meselesini ciddi olarak görüştim... Görüşüm şu; Boğazlar rejimi konferansın esaslı meselesi, İngilizler Boğazları başlıca İngiliz meselesi olarak kabul ediyorlar ve Boğazların kendilerine açık bulunmasını istiyorlar. Cihan Harbi sonunda Boğazlar zaten tahrip edilmiş, İngilizlerin eline geçmiş, gayri askeri hale sokulmuş durumda. Bu durumunun devamını İngilizler Konferansın esas şartı saymak kararında görünüyorlar... Boğazları kapalı tutmayı talep etmek, barış ihtimalinden vazgeçmeye varır. Çiçerin de, Biz barış taraftarıyız ama Karadeniz'i feda etmek Rusya aleyhine bir politika takip etmektir diyordu. Bana bunu en acı kelimelerle söylüyordu...*”²¹

Konferansın açılışıyla birlikte, 1830'lardan beri bölgeyle yakından ilgilenen iki devlet olan İngiltere'yle Rusya arasındaki rekabet de kendini açıkça dışa vurmuştur. Boğazlar sorunu, geçen yüzyılda olduğu gibi, iki ülke arasında bir kez daha önemli bir anlaşmazlık konusu oluşturdu ve İngilizlerle Ruslar arasındaki problemlerin Türklerle İtilafçılar arasındakilerden daha da ciddi olduğunu gösterdi. Konu Aralık ayı başlarında Bölgesel ve Askeri Komisyonda tartışıldı. Konferans Türk Boğazları sorununda iki temel tezle karşı karşıya geldi. Birincisi, Boğazlardan geçiş ve seferlerin uluslararası bir yönetim altında olması ilkesini sürdürmeyi hedefleyen İngiliz yaklaşımıydı. Bu, özde İngiliz deniz kuvvetlerinin bölgedeki hâkimiyetinin korunması anlamına geliyordu; ikinci yaklaşım, Türk egemenliğini öngören, fakat Boğazların yabancı savaş gemilerine açık olmasını savunan ve Karadeniz'in bir Sovyet iç denizine dönüşmesinin yolunu açacak olan Sovyet teziydi.²²

Lozan'daki görüşmeler sırasında Çiçerin, Boğazların ticari seferlere ve askeri olmayan deniz ulaşımına tamamen açık olmasını talep etti. Buna karşın, Karadeniz'de sürekli bir barış için, Boğazların, Türkiye dışındaki bütün ülkelerin askerleri ve uçaklarına kapatılmasını savundu. Curzon alayla, Çiçerin'in kendini “*Türklerden daha Türk*” bulduğunu not etti.²³ Çiçerin Boğazların açık tutulmasına şiddetle karşı çıkıyordu. Çünkü bunun İngilizlere yolu açacağını ve Rusya'nın

²¹ İnönü, *Hatıralar*, s.76.

²² Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.204–205.

²³ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.210–211.

Karadeniz sahillerine tecavüzde bulunacağına inanıyordu. Bu sebeple de Türklerin Boğazların açık tutulması fikrini desteklemelerini “Türkiye’nin istiklalinin sonu” olarak görüyordu.²⁴

Türk heyetiye, Curzon’a el altından, Türk toprak taleplerini destekleyecek İtilaf tekliflerine onay vermeye hazır olduklarını bildirdi. Türk hükümeti, İngiliz çözüm koşullarının yanında yer alıyordu; çünkü onlar Karadeniz’de Türklerin Sovyet gücü karşısında güvenliğini sağlayacaktı. Türkler özellikle, başka ülkelerin savaş gemilerinin girişinin yasaklanması durumunda kendilerini Karadeniz’de Sovyet donanmasıyla karşı karşıya bulma ihtimalinden rahatsızdılar. Eğer Karadeniz bir Sovyet gölü haline gelirse, Sovyet donanması hem Karadeniz’i, hem de Boğazları kontrolü altına alabilirdi. Türkiye’nin tarihten aldığı bir ders vardı: Karadeniz’de güç dengesinin korunması için başka Avrupalı savaş gemilerinin varlığı gerekliydi. Bu yüzden Türkler, İngilizlerin Karadeniz konusundaki, Sovyetlere ters teklifini desteklemeye hazırdılar.

Sovyet delegasyonunun ilk üyesi Vorovskiy Lozan’a vardığın da, Türk heyetinin başkanı İsmet Paşa’yla İngiliz tekliflerine karşı ortak bir politika sağlama amacıyla görüştü. Bu toplantıyla ilgili bilgi veren Pravda, Vorovskiy’in İsmet Paşa’yla görüşmesi Londra’da güçlü Rus-Türk ortaklığının bir kanıtı olarak görüldü, diye yazıyordu. Buna karşın Türk temsilcisi aynı fikirde değildi. İsmet Paşa 2 Aralık 1922’de Ankara’ya gönderdiği raporun da, Sovyet politikasını desteklemenin Türkiye’yi tecrit edeceğine ve Batılı devletlerle varılacak bir çözümü tehlikeye atacağına dair inancını belirtmekteydi. Türklerin bazı ufak değişiklikler yapılması koşuluyla İngiliz teklifini kabule hazır olduğu açığa çıkınca, Sovyet delegasyonu kendini konferansta hem yalnız, hem de Sovyet politikasının dayandığı ana argümandan mahrum kalmış bir halde buldu. Sovyet hükümeti Türkleri, Türkiye’yi İngiliz emperyalizminin boyunduruğu altına sokacak bir teslimiyetçilikle suçladı. Türk yaklaşımının, 1921 Sovyet- Türk Dostluk Antlaşması’nın ihlali anlamına geldiği savunuldu. Sovyet delegasyonu İsmet Paşa’yı, “*Savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesinin kabulü, Karadeniz devletlerine karşı düşmanca bir harekettir*” diye uyardı.

²⁴ Rıza Nur, Lozan Hatıraları, 4. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999, s.79.

Türk heyetini ikna etme konusunda başarısız olan Sovyetler, yalnız kaldı. Devam eden tartışmaların ardından konferans, ticari gemilere savaş ya da barış döneminde Boğazlardan geçiş serbestliği sağlanmasına karar verdi.²⁵

Boğazların serbestliği ilkesini uygulamak üzere, daha önce kararlaştırıldığı gibi, İstanbul'da, Türkiye, Fransa, Büyük Britanya, İtalya, Japonya, Bulgaristan, Romanya, Sovyet Rusya ve Yugoslavya'dan birer temsilcinin katılımıyla bir Uluslararası Boğazlar Komisyonu oluşturuldu.²⁶

1 Şubat 1923 günü yapılan toplantıda Boğazlar Sözleşmesini teşkil edecek tasarı ortaya çıkmıştı. Çiçerin, Rusya'nın bu tasarıyı imza etmeyeceğini beyan etti. Lozan müzakereleri kesintiye uğrayıp, yeniden toplanılması konusunda temaslar devam ederken, Çiçerin 5 Nisan 1923 tarihinde Türkiye'nin Moskova Büyükelçisine bir mektup göndermiştir. Çiçerin bu mektupta *“Lozan Konferansı...Yeniden toplantıya davet edilmiş olduğundan Rusya, Ukrayna ve Gürcistan'ın, Boğazlar mukavelesinin imza meselesine dair olan fikirlerini şimdiye kadar açıklamamış olduklarını hatırlatmak isterim...Şu halde Lozan'da işimiz henüz bitmemiş ve konferansın yeni toplantısına katılmamız lüzumu aşikar bulunmuştur. Bu sebeple durum icabı olarak Türkiye Hükümeti'nin bu husustaki teşebbüslerini inançla bekliyoruz”* Bu mektuba verilen cevapta, *“Kararlaştırıldığı üzere, Boğazlar meselesinde kati bir kararın alınması ve imzaların teatisi için Rus temsilci heyetinin dahi Lozan'a davetini bir nota ile münasip vakitte konferanstan talep edeceğiz”* ifadesini kullanmıştır.²⁷

Çiçerin ile bu müzakereler devam ederken, Ankara'da Türk-Rus ticaret anlaşması müzakereleri yapılmakta idi. 22 Nisanda yapılan bir toplantıda, Rus heyeti Başkanı Oronisky, eğer Türk Hükümeti Rusya Dış Ticaret teşkilatını resmen tanımayacak olursa, Rusya Lozan'da Türkiye'ye yardımcı olmayacağı gibi, Batı devletleriyle anlaşmaya çalışacaktır” demekteydi. Ertesi günü Rus sefareti, Oronisky'nin beyanatının Hükümet namına olmadığını, kendi şahsi fikirleri olduğunu ve bunlara Sefaretin iştirak etmediğini bildirmişti.²⁸

Lozan Boğazlar Antlaşması 24 Temmuz 1923'te; Türkiye, Bulgaristan, Fransa, İngiltere, İtalya, Japonya, Romanya, Rusya, Yunanistan ve Sırp-Hırvat-

²⁵ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.211–212.

²⁶ Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)*, s.213.

²⁷ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, I. Kısım, s.320.

²⁸ Cebesoy, *Siyasi Hatıralar*, I. Kısım, s.320.

Sloven Devleti arasında imzalanmıştır.²⁹ Konferansın son günlerinde temel sorunlar çözüldükten sonra İsmet Paşa İtalyan delegelere içten teşekkür etmiştir. Ancak İtalyan baş delegesi Garroni'nin yardımcısı Montagna bunları yağcılık olarak nitelendirmiştir. Fakat 15 Ekim 1923'te İstanbul tümüyle yeniden Türk hâkimiyetine geçince Türkler tüm İtilaf Devletleri birliklerine hakaret yağdırırken İtalyanları istisna tutmuştu.³⁰ Milli Mücadele Döneminde İtalyanların Türklere karşı fazla kırıncı politikalar izlememesi ve İtilaf Bloğu'ndaki ilk çatlağı oluşturmaları sebebiyle Türkiye bunlara nötr bakmaktaydı. Fakat İtalyanlar Anadolu'daki ümit ettiklerini bulamamışlardı. Bu sebeple de İtalyanların izlediği revizyonist politika Türk-Rus ilişkilerinde etkili olmuştur.

Sovyet hükümeti Lozan Sözleşmesi'ni önce kınadı. Çiçerin, Sovyet hükümeti adına, Boğazlar Sözleşmesine ve kaleme alınış tarzına itiraz gerekçelerini özetleyen uzun bir cevap verdi. Rakovski, “*Karadeniz'in bir İngiliz gölüne dönüştürülmesine imzamız vermeyeceğiz*” açıklamasında bulundu. Bununla birlikte, Sovyet delegasyonu yine de barışçı niyetlerini göstermek üzere, sözleşmeye ve ‘sözde Milletler Cemiyeti’ne’ yönelik itirazlarından geri çekilmeksizin, İtilaf Devletleri’yle işbirliği yapmaya karar verdi. Moskova'nın, Roma'daki temsilcisi M. Jordanskiy'i Boğazlar Sözleşmesi'ni imzalamak üzere İstanbul'a gönderileceği açıklandı. Jordanskiy Boğazlar Sözleşmesi'ni 14 Ağustos 1923'te, İstanbul'da değil Roma'da imzaladı. Fakat sözleşme Sovyet hükümetince hiçbir zaman onaylanmadı.³¹

Lozan Antlaşması'ndan sonra Türk-Sovyet ilişkilerinde kısmi bir soğuma olduysa da bu, Türkiye'nin Musul Meselesi nedeniyle tekrar Sovyetlere yaklaşmasıyla son bulmuştur. Ancak Lozan antlaşması safhasında yaşanan bazı olaylar Sovyetlerin buruk bir endişesine sebep olmuştu. Ortak düşman olarak lanse edilen emperyalist Batıya karşı dostluk saat gibi işliyordu. Fakat iç işlerinde vaziyet farklılık arz ediyordu. 30 Ağustostaki Kemalist zaferinden 20 Kasım'da Lozan Konferansı'nın açılışına kadar geçen üç aydan daha kısa zaman diliminde, Anadolu'daki sol ve komünist faaliyetler şiddetle bastırıldı ve adeta tümüyle bitirilmişti. Bu süreçte Aralov, Türk komünistlerine yönelik zulüm konusunda Ankara'da ki yetkililerle sürekli bir boğuşma içindeydi. Kemalistler komünistlerin

²⁹ Özersay, “Lozan Düzenlemeleri”, s.450.

³⁰ Fabio L. Grassi, **İtalya ve Türk Sorunu (1919–1923) Kamuoyu ve Dış Politika**, Nevin Özkan-Durdu Kundakçı (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000, s.199.

³¹ Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, s.214.

halka açık toplantılarına izin vermiyor, Aralov'un protestolarına da aldırıyorlardı. Kasım ayı ortalarında 200'den fazla komünist tutuklandı, birkaç işçi örgütü kapatılarak liderleri cezaevine kondu.

Moskova, Türkiye'de yükselen bu anti-komünist dalgayı artan bir endişeyle izliyordu. Batı Anadolu'daki Kemalist zaferin hemen ardından, Komintern Doğu Bürosu sekreteri Türkiye'de değişen siyasal şartları içeren bir bildiri yayınladı. Bildiride, Kemalist yönetimin, anti-komünist bir devrimci avına giriştiği belirtiliyordu. Komintern ayrıca, İstanbul'un Türk kuvvetlerince ele geçirilmesi konusunda da endişeliydi; çünkü Kemalistlerin oradaki bütün komünist ve sol faaliyetlere de son vereceğini düşünüyorlardı. İstanbul komünistleri, İtilaf işgali altında, mecalsiz Osmanlı hükümetinin etkisizliği ve İtilaf polisinin dil ve yerel koşullara ilgisizliği, belki de yetersizliği sonucunda ilerleme kaydetmişlerdi. Bu gruplaşmalar artık Ankara hükümetinin daha deneyimli ve kararlı polis gücüyle yüz yüze geleceklerdi.³² Doğal olarak Bolşevik liderler bu durumdan hoşnut değillerdi. Ankara'nın yaptığı bu temizlik hareketlerinin anlamı şuydu: Türkler Anadolu mücadelesinde askeri zaferi kazanmakla birlikte, Sovyet yardımının Ankara'nın gözündeki hayati önemini kaybettiği daha da açığa çıktı. Yunanlılar aradan çıkınca Ankara Batı'yla uzlaşma arayışına girdi.

3.2. Türkiye'de Cumhuriyet'in İlanı ve Akabindeki Gelişmeler

Türkiye'de verilen zorlu bir mücadeleden sonra rejim değişikliğine yönelik çalışmalar da başlamıştır. Mustafa Kemal önderliğindeki yeniden yapılanma hareketi yönünü esas itibarıyla Batı'ya dönmüştü. Fakat yeni kurulmakta olan devletin en önemli problemleri de yine Batılılarla idi. Bu durum İster istemez Türkleri Sovyetlerle işbirliği yapmaya itmekteydi. Sovyet yetkilileri Türklerin komünist olmayacağını daha işin başında anlamışlardı. Bunu 1-7 Eylül tarihleri arasında yapılan Bakü Kurultayı'nda Zinovyev açıkça dile getirmişti. Ama Bolşeviklerin de uluslararası politikalarda çok fazla manevra şansının olmaması, onları da ister istemez Türk milliyetçilerine yakınlaştırmıştır.

Milli Mücadele'nin önderi Mustafa Kemal Paşa kurmakta olduğu devletin hedefini "Batının muasır medeniyetler seviyesine çıkmak" olarak belirlemişti. Paşa

³² Gökay, *Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918-1923)*, s.204.

bu konudaki kararlılığını 1 Kasım 1922’de saltanatı kaldırarak³³ göstermiştir. Bu konudaki ikinci adımı ise Lozan Konferansı’nın devam ettiği günlerde yaptığı İzmir İktisat Kongresi ile atmıştı. 17 Şubat 1923³⁴ tarihinde yapılan kongrede alınan kararlar Batılılara göz kırpmaktı. İzmir İktisat Kongresi Sovyetleri tedirgin etmiş ise de bunu belli etmemişlerdir.

29 Ekim 1923’te Türkiye Cumhuriyeti’nin ilan edilmesi Sovyetlerin ideolojik beklentileri için soğuk duş etkisi yapmıştır. Türkiye’de tam bir komünist rejim kurulmasa da yine de komünist sisteme benzer bir yönetim kurulmasını ümit etmekteydiler.

Sovyetlerin bu tür tereddütleri MC’ye üyelik sürecinde de devam etmiştir. Türkiye’nin Batılılık adına attığı her adımı kendilerinden bir uzaklaşma emaresi olarak algılamaktaydılar. Onun için Türkiye’ye karşı her sert çıkışlarında bunun Türkiye’yi Batıya biraz daha yakınlaştırdığını görmüşlerdir. Bu vesileyle de hatalarını çabuk telafi etmeyi bilmişlerdir.

İsmet Paşa’nın şahsi girişimleri Sovyetlerle iyi ilişkiler kurukması noktasında etkili olmuştur. İsmet Paşa Ankara’daki Rus Büyükelçisi Suritz Moskova’ya giderken onunla Çiçerin’e bir mektup göndermiştir. Mektup henüz bulunamadığı için içeriği tespit edilememiştir. Ancak 6 Ocak 1924’te Çiçerin İsmet Paşa’ya uzun bir mektup göndermiştir. Mektupta ana hatları ile: *“Yoldaş Suritz aracılığı ile bana göndermek lütfunda bulunduğunuz dostane mesajı almakla çok bahtiyar oldum... Lozan’da, içimizi dökmekteki açık sözlülüğümüz, her ikimiz için faydalı oldu ve ilişkilerimizin müşkül bir anını mesut bir surette atlatmak imkânını verdi. Bu açık sözlülüğün bize daima en yüksek derecede yararlı olacağına inanıyorum... Türkiye’de komünist meselesine gelince, tanıdığınız bazı şahısların geliştirdiği fikirler hiç bir vakit bizim fikirlerimiz olmamıştır ve hiç kimse bizim malumatımız olmadan bunu yapmağa çalışamaz... Dostluk siyasetinin devamlılığı aramızda yerleşmiştir... Bizim tarafımızdan başka hiç bir şey istemiyoruz. Her hangi bir taraftan bize başka çeşit niyet ve tasavvurlar atfediliyorsa, bunlar ortak düşmanlarımızın uydurmalarıdır. Batı emperyalizminin yararına olarak, aramızda*

³³ Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1908-1923)”, **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Sina Akşin (yay.yön.), C.4, 7. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 2002, s.108.

³⁴ İzmir İktisat Kongresi’nin oluşumuna, amaçlarına ve Türkiye’nin ekonomik gelişimine etkilerinin ne olduğu konusu için Bkz. İ. Ceyhan Koç, “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, **Atatürk Dergisi**, C.III, Erzurum: AİİT Ens. Müd. Yayınları, Mayıs 2000, S.1, s.149.

itimatsızlık tohumunu ekmek isteyenlerin bu uydurmalarına ikimiz kulaklarınızı tikamak zorundayız...” konularını içermekteydi.

İsmet Paşa, bu mektuba verdiği 22 Ocak 1923 tarihli cevapta:

“...Ortak düşmanlar tarafından örülen bazı yaklaştırmalara ve aramızda her şeyi zehirlemeye yönelik fısıltılara sadakatimiz aşılmaz bir set çekmektedir. İlişkilerinizin gelecekteki gelişmesi konusunda sizi de aynı sükûnet ve huzur içinde bilmekten çok bahtiyar olacağım...” demektedir.³⁵ İsmet Paşanın ilk mektubunun içeriğini bilmemekle beraber, bazı gelişmeler olumsuz etkiler yaratmış ise, bunun kusurunun, Çiçerin’in yazdığı gibi, dış etkenlerde aranmasını Türkiye tarafından doğru bulunmadığı sonucu çıkarılabilir.

Türkiye Cumhuriyeti’nin ilanından sonra Türk-Sovyet ilişkilerindeki en önemli mesele konsolosluklar olmuştur. Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1924 günü TBMM’de yaptığı konuşmada Rusya konusunda şunları söylemekteydi *“Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile ilişkilerimizin dostane mahiyette korunmasına ve fiilen gelişmesine içten bir kıymet vermekteyiz. Bazı zorluklar kısmen pratikte halledilmiştir. Hemen hemen neticelenmiş olan Konsolosluk mukavelesinin imzası gecikmeyecektir ümidindeyiz.”* Paşa’nın bu açıklamasından Sovyetlerle ilişkilerin normal seyrinde devam etmesini arzu ettiği anlaşılmaktadır.

Konsolosluk anlaşması müzakereleri 1922 yılında başlamıştı. 1924 yılına gelindiğinde ortada hala hiç bir anlaşma yoktu. O sene, 7 Şubat 1924 tarihinde, iki Hükümet, geçici bir yol bulmak üzere, bir nota teatisi yaptılar ki, Mustafa Kemal Paşanın konuşmasında temas ettiği, pratikte halledilen zorluk budur. Mustafa Kemal Paşa’nın açıklaması üzerine Rusya, İstanbul ve İzmir’de bir konsolosluk açacak, Mersin ve Samsun’daki konsoloslukları kapatacak, Kars, Artvin, Erzurum ve Trabzon’daki konsoloslukları muhafaza edecekti. Türkiye ise, Tiflis, Bakü, Erivan diplomatik mümessilliklerini konsolosluga çevirecek, Moskova konsoloslugu kapanıp bunun görevlerini sefarete devredecek, Batum, Nevorosisk ve Gümrü Konsoloslukları muhafaza edilecekti. Müzakereleri devam eden Konsolosluk memurları hakkında, konsolosluk anlaşmasının imzasına değin, devletler hukukunun öngördüğü kaideler uygulanacaktı. Bu anlaşma, Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin dış temsil haklarının ortadan kalktığı belli

³⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.103–104.

etmekteydi. Mustafa Kemal Paşanın, imzalanmak üzere olduğuna değindiği Konsolosluk anlaşması, 64 yıl sonra, 1988 de imzalanabilmiştir.³⁶

Rusya'nın Türkiye'deki Ticaret Temsilciliğinin Büyükelçilikten bağımsız diplomatik statüsü olması hususunda ısrar ettiğini ve yapılan müzakereler sırasında, Rus temsilcisi Oronisky, konuşmasını Türkiye'yi tehdide kadar vardırıyordu. Bu konu, yapılacak "Ticaret ve Seyri Sefain" anlaşması içinde ele alınmaktaydı. Rus talebinin kabul edilmeyişi, ticari alışverişin, daha doğrusu Rusya'nın Türkiye'den ithalatının başlamasını da önlüyordu. Bu anlaşmazlık da uzun süre devam etti. Nihayet 1926 Kasımında, Türk Dışişleri Bakam Dr. Tevfik Rüştü Aras'ın, Odesa'da, Çiçerin ile görüşmesinden sonra, 11 Mart 1927'de anlaşma imzalandı. İki Devlet 31 Mart 1938'de mektup teatisi yoluyla Şube açmak hakkının sadece İstanbul ve Kars şehirlerinde kullanılabileceği hususunda mutabakata varmıştır.³⁷

Türk-Sovyet ilişkilerinde bu dönemde yaşanan bir sorun da tutuklama olaylarıydı. Nisan 1923'te TBMM seçimleri yenilemek kararı alınca, İstanbul da Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası, yapılacak seçimlerde işçi ve köylüleri, ortak mülkiyete dayanan bir sosyal inkılâba çağırma faaliyetine girişmiş, beyannameler dağıtmıştı. Bu parti, değişik isim altında, Türkiye Komünist Partisi idi. Zaten resmi ismi de bunu belli etmekteydi. O tarihte Komünistlik kanunen suç sayılmıyordu. Partinin başlattığı faaliyet sonucu, İstanbul'da tutuklamalara girişildi. 21 kişi "Hıyaneti Vataniye" kanununa aykırı hareketten mahkemeye sevk edildi.³⁸ 3 Haziran 1923 günü yapılan muhakemelerinde, maznunlar Hıyaneti Vataniye Kanununun İstanbul'da usulüne uygun şekilde yayınlanmış olmayışı sebebiyle, takipsizlik kararı verilerek, serbest bırakıldılar.³⁹ Fakat tutuklama ve mahkemeye sevk edilmiş doğal olarak Bolşevik idarecilerin tepkisine neden olmuştur.

Özetle; 1924 yılında eski zorlukların hemen hiç biri halledilmemiş olmakla beraber, iki ülke, bunları normal seyirlerine bırakarak, ilişkilerde kendisini belli eden itimatsızlığı ortadan kaldırıp, samimi bir havanın ve daha sıkı bir işbirliğinin yaratılması düşüncesine gelmiş görünüyorlardı. Ancak bu yönde fiili bir hareket 1924 sonbaharında kendisini gösterdi.

³⁶ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.106.

³⁷ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.105.

³⁸ Tutuklananların listesi için Bkz. Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)**, Ankara: Ay-Yıldız Yayınları, 1967, s.93; Aclan Sayılğan, **Türkiye'de Sol Hareketler**, İstanbul: Otağ Yayınları, 1976, s.116–119.

³⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.106.

I. Dünya Savaşı'ndan sonraki dönemde siyasi istikrar arayan Dünya devletleri dış politikada adeta çit kırıldım bir tavır sergilemekteydiler. Bazen de tam aksine küplere binmeler görülmekteydi. Sağduyu zaten kendini 20. yy.'ın başlarında kaybetmişti. Böyle bir ortamda istikrarlı bir birliktelikten söz etmek pek mümkün değildir. Nitekim SSCB'nin lehine olan gelişmeler de fazla sevindirici olamamıştır. Çünkü İngiltere'de İşçi Hükümeti, 1924 Ekiminde yeniden seçime gitmek zorunda kalmış, seçim kampanyası sırasında, Komintern Başkanı Zinoviev'in, İngiliz Komünist Partisine gönderdiği ve İngiliz işçilerini devlete karşı gelmeye, orduyu işgal etmeye davet eden, bir mektubu Londra basınında yayınlanmıştır. Mektubun yayınlanması İşçi Partisine 41 sandalyeye mal olarak, Muhafazakârları büyük çoğunlukla iktidara getirmişti. İngiltere'deki yeni Meclis Rusya ile yapılan anlaşmaları tasdik etmemiştir.

1924 yılında iç politika bakımından da Rusya için zor bir sene idi. 21 Ocak 1924 de Lenin ölünce Moskova'da bir iktidar mücadelesi başlamıştı. Lenin'in sağlığında Troçki, Zinoviev ve Karnenev, kendilerini daima Stalin'in önünde görmüşlerdi.⁴⁰ Lenin'in ölümü üzerine, ileri gelen bu Bolşevik liderler arasında çıkan yönetim mücadelesi nedeniyle SSCB zor günler geçirmiştir. Sonuçta Stalin yönetimi elde etmiş ve bu içerdeki siyasi mücadele son bulmuştu.⁴¹ Ancak Stalin'in baskıcı politikaları ve 1921–22 yıllarından beri yaptığı entrikalar içerde büyük bir huzursuzluk yaratmıştı.⁴² Yaşanan gelişmeler Sovyetleri bir kere daha Türkiye'ye yakınlaştırmıştır.

Türkiye ise Lozan Anlaşması ile barışa kavuşmuş olmakla birlikte, pek mühim bazı konuların halli, barıştan sonra ilgili devletlerle yapılacak ikili müzakerelere kalmıştı. Musul Meselesi için İngiltere ile, Suriye hududunun kesin şekilde belirlenmesi için Fransa ile, nüfus mübadelesi için Yunanistan'la başlayan ikili müzakereler hiç de kolay yürümüyor, hatta zaman zaman ciddi krizlere sahne oluyordu. Musul meselesi sebebiyle Türk-İngiliz ilişkileri öyle gerilmişti ki müzakere yapma olanaklarının kalktığı zamanlar olmuştu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Lindsay'in 29 Ocak 1926 tarihli telgrafında bu durum şöyle

⁴⁰ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.107–108.

⁴¹ Rıza Nur, Stalin gibi diktatörce yönetim sergileyenler için “Cahillerin millet idare etmeleri bunu keyfi ve diktatörce yapmaları hele daha ileri gidip içtimai ve idari inkılâplar yapmaları pek tehlikelidir. Bu adam yaptı. Böyleleri bunları hüsnüniyetle bile yapsalar cehaletleri yüzünden yanlış, tehlikeli ve felaketli yollara sokarlar, perişan ederler.” demektedir. Bkz. Rıza Nur, **Topal Osman Olayı**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993, s.63.

⁴² Adam B. Ulam, **Stalin**, London: A Division of Penguin Books, 1974, s.193.

aksetmekteydi: “Yeni basamaklara hazır olana kadar yaklaşık bir haftalığına Ankara’ya dönmeye ve Türk hükümetiyle tartışmalara devam etmeye niyetlendim, ancak bu fikri gerçekleştirilmeye korktum. Türk Bakanı sorgu altında rahatsız oldu. Eğer başkenti tekrar ziyaret etseydim, Türk görüşleri hakkında yeni hiçbir bilgi sağlayamayacağımı hissediyordum. Eğer yeni ilim istemede özel noktalar varsa ya da Ankara için hiçbir çeşit mesaj yoksa, ya oraya giderim ya da burada Türk delegeleriyle haberleşebilirim, ancak şimdi nasıl ilerleyeceğimiz hakkında kararsızlık içindeyim ve gelecek 3–4 gün içinde bana verilecek yol gösterme için çok minnettarım.”⁴³

Türkiye Lozan’dan kalan meselelerin müzakerelerinde kendisini, aynen milli mücadele dönemindeki gibi, tek başına, her hangi bir devletten destek görmez durumda bulmuştu. Bu bakımdan, fiili bir destek beklenmeyecek ise de, Rusya ile ilişkilerin daha yakın ve dost bir zemine oturtulması Türkiye için de önemli olacaktı.⁴⁴ Lozan’dan kalan problemler bir kez daha Türkiye’yi Sovyet tarafına itmekteydi.

Cumhuriyetin ilanından bir buçuk yıl sonra, 1925’in baharında Atatürk’ün önerisiyle TBMM Milli Eğitim Bakanlığı Sovyetler Birliğine özel bir heyet göndermeyi kararlaştırdı. 1926’da Bakanlık Baş Müfettişi Rıdvan Nafiz ve Bakanlık Müsteşarı Nafî Atuf Beyler yönetiminde bir eğitim heyeti Sovyetlerde kültürel ve eğitim durumunu ve bu alanda işbirliği imkânlarını öğrenmek amacıyla Moskova, Leningrad, Kiyev, Bakü ve Tiflis’i gezmiş, özellikle iki aydan fazla bir müddetle Azerbaycan’ın şehir ve köylerinde bulunmuşlardır. Heyet Türkiye’ye döndükten sonra Milli Eğitim Bakanlığı’na sunduğu raporda ziyaret zamanı Sovyetler Birliğinde, bilhassa Azerbaycan da mevcut eğitim ve kültür durumunun tecrübesinin gayet faydalı olduğu bildiriliyordu.⁴⁵

3.3. Tazelenen Nikâh: Paris Antlaşması (17 Aralık 1925)

Paris’teki antlaşma imzalamadan önce Türk-Sovyet ilişkilerinde de birtakım problemler vücuda gelmişti. Ayrıca dünyada da çok önemli hadiseler cereyan etmekte idi. Çin’de, İngiltere’ye karşı ayaklanma başlamıştır. Türkiye, Çin ayaklanmasında Sovyetlerin parmağı olduğu söylentileri üzerine 1925’te ülke

⁴³ CO. 730/106/4-239851.

⁴⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.109.

⁴⁵ Aliyev, “70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair”, s.1236.

dâhilindeki komünistleri tutuklamıştır. Buna mukabil, Sovyet Rusya'nın "Zinovyev mektubu" ve Çin'deki ayaklanmalar nedeniyle Batılı devletlerin Türkiye'yi kullanarak karşı harekette bulunmalarını önlemek maksadıyla 1924–1925 yıllarından itibaren bünyesindeki Türk toplulukları üzerinde ciddi operasyonlara yöneldiği görülmektedir. Bu Moskova'nın Türkiye'nin görünmez gücünden" SSCB'deki Türk halklarını uzak tutmaya gayret ettiğine işaret etmektedir.⁴⁶

Türkiye'nin, Musul dolayısıyla, İngiltere ile ilişkileri, Lozan'ın imzasından hemen sonra gerginleşmeye başlamış ve gittikçe kriz havasına dönüşmüştür. Ama Rusya, Türkiye'ye anlaşma teklif etmek için bir seneden daha fazla zaman geçmesini uygun görmüştür. Hâlbuki 1924 Ocak'ındaki mektuplaşmalar İsmet Paşanın, Rus dostluğunu geliştirmeye hazır olduğunu göstermekteydi. Türkiye'deki bu isteğe rağmen Rusya'nın Eylül'e kadar bir reaksiyon göstermemesi üzerine, İngiltere ile anlaşmaya çalışır.

Eylül 1924'de İngiltere'de, Rusya ile yapılan anlaşma aleyhinde yoğun bir kampanya açılmış ve Hükümet seçimlerin yenilenmesi kararını almıştı. Gidişat, Rusya'nın ümitlerinin yine boşa çıkacağını gösteriyordu.

Suritz'in Türkiye'ye ilk teklifi 1924 Eylül'ünde olmuştur. İsmet Paşa derhal olumlu cevap vermiştir. İsmet Paşanın, kendi ifadesiyle, "amipli dizanteriden perişan ve Meclis müzakerelerini bile takip edemeyecek bir halde" olduğundan, 22 Kasım 1924 günü Başbakanlıktan istifa ettiği tarihe kadar, Ruslar bir anlaşma tasarısı vermemişlerdir.

Şeyh Sait ayaklanması nedeniyle "Pravda" gazetesinin 3 Mart 1925 tarihli sayısında yayınlanmış Türkiye haritasının doğu⁴⁷ kısmı tamamen Ermenistan sınırları içerisinde gösterilmiştir. Türkiye'nin güney-doğu kısmına da haritada Kürdistan ismi verilmiştir. Türkiye'nin doğu kısmını SSCB'den ayrı bir Ermenistan şeklinde göstermek "Pravda" gazetesinin 20 Ağustos 1925 tarihli sayısında bir kere daha yer almıştır.⁴⁸ Türk basınında buna karşı herhangi bir tepki gösterilmemiştir. Ancak Şeyh Sait ayaklanması nedeniyle basına yapılan sansür ve komünist tevkifatı bununla ilişkilendirilebilir. Çünkü "gerici faaliyetlerin" ezilmesini isteyen sol yayınların kapatılması ile Türk komünistlerinin tutuklanması Sovyetlerde yankı uyandırmıştır. Türk hükümetine açık mektup yazan ve kendilerini Türk halkının dostları olarak

⁴⁶ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.21–22.

⁴⁷ Trabzon, Ardahan, Artvin, Bitlis, Van, Erzurum.

⁴⁸ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.23.

tanıtın bir grup, Şeyh Sait ayaklanması nedeniyle kapatılmış “Aydınlık”, “Orak Çekiç” yayınlarının ve tutuklanmış Türk komünistlerinin serbest bırakılmalarını talep etmiştir.⁴⁹ Türkiye’nin İngiltere’yle Musul yüzünden gerginleşen ilişkileri esnasında sınırdaki çatışma ve kargaşaları kışkırtmaktan başka bir maksat gütmeyeceği düşünülebilir.

İç işlerinde durumlar böyleyken, dışarıdaki gelişmeler Türk ve Rusları birbirine yakınlaştırmıştır. Bu çerçevede saldırmazlık anlaşması, Türk ve Sovyet yetkilileri arasında süren uzun bir yazışma ve görüşmeler sonucunda ortaya çıkmıştır. Rusya, anlaşma tasarısını 1925 Ocak’ında Türkiye’ye vermiştir. Ancak, Şubat ayı içinde Rusya bu tasarı sebebiyle bir endişe hissetmiştir. Acaba Türkiye, İran’a saldırır mı ve saldırırsa yaptıkları anlaşma teklifi nasıl işler? Rusya, “Türkiye’nin kanadının bekçiliğini yapmak istememektedir.”⁵⁰ 22 Şubat 1925 ‘de Şükrü Kaya bir maddeden ibaret: “*Akit taraflarının birine üçüncü bir devlet saldırdığı zaman diğer akit taraf birinci akit tarafa karşı bitaraflik tutumunda olacaktır.*” manasındaki Türk projesini Suriç’e sunmuştur. Sovyet projesinin ihtiva ettiği meselelere değinmeyen Türk projesini Sovyet tarafı yetersiz bulmuştur. 24 Mart 1925’te Şükrü Kaya’nın projesinden hiç farkı olmayan ama 4 maddeden oluşmuş projeyi yeni Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Suriç’e vermiştir. Türklerin bu tutumu hakkında Çiçerin şu yorumu yapmıştır: “*Türkler öyle bir kapsamlı anlaşma yapmak istiyorlar ki, onları tarafsızlık meselesi ile bloklamaya girmeme ile münasebeti olmasın.*”⁵¹ Çiçerin Sovyet dış politikasına paralel bir açıklama yapmıştır. Çünkü Sovyetlerin o dönemdeki en büyük kaygıları Türkiye’nin Batı bloğunda yer almasıydı.

Türk Dışişleri Bakanı Kasım 1925’te Yunan hükümetinden Sovyet karşıtı olduğu bilinen Lokarno görüşmesine iştirak etmesi için teklif almıştır. Ama Türkiye Sovyet-Türk dostluğuna sadık kalarak teklifi reddetmiştir.⁵² Lokarno Anlaşması Türk-Sovyet görüşmelerini hızlandırmıştır. 17 Aralık 1925’te Paris’te imzalanan ve 3 maddeden oluşan Türk-Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması (Çiçerin ve Tefik Rüştü Aras arasında yapılmıştır)⁵³ hem iki devletin birbirlerine karşı duyduğu güveni hem de 1921 antlaşmasının geçerliliğini bir kez daha ortaya koymaktadır.

⁴⁹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.24.

⁵⁰ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.114.

⁵¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.34.

⁵² Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.28.

⁵³ Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye’nin NATO’ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar’ın Hatıraları ve Belgeler*, Ankara: ATAM Yayınları, 2000, s.52; Kumkale, *Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri*, s.21.

Antlaşmanın 3 yıl yürürlükte kalacağını, istendiği takdirde yenilenip uzatılabileceğini kabul etmeleri⁵⁴ ise birbirlerine olan saygı ve sadakatin bir ifadesidir. Çiçerin'in 1921 antlaşmasına atıf yaparak "taflardan birinin bir ya da birkaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını" bildiren mektubu da 1925 antlaşmasına eklenmiştir.⁵⁵ Öyle gösteriyor ki Moskova Antlaşması sadece 1920'li yıllarda değil, günümüze kadar da Türk-Rus ilişkilerine şekil veren unsur olmuştur.

Sovyet Rusya ile imzalanan Tarafsızlık Antlaşması, 11 Şubat 1926 tarihinde TBMM'nin oyuna sunulmuş ve milletvekilleri bu antlaşmayı hükümetin dış politikadaki başarısı olarak nitelemişlerdir.⁵⁶

Antlaşmanın Paris'te imzalanması manidardır. Avrupa'nın göbeğinde böyle bir antlaşma yaparak, Avrupalılara karşı bir mesaj verme niyeti hissedilmektedir. Çünkü Sovyet yetkilisi Türk sefirine antlaşmanın imzalanması için Avrupa'ya gelebilme imkânını sorması boşuna değildi. Hem Türkiye hem de Sovyetler Birliği bu manevrayla Avrupalılara "yalnız olmadıkları" mesajını veriyorlardı. Mesajın diğer anlamı da "siz Avrupalılara muhtaç değiliz" göndermesiydi.

Türk-Sovyet Antlaşması'nı Batılılar da büyük bir dikkatle takip etmekteydiler. Antlaşma imzalanınca İngiliz Büyükelçi Clerk durumu Londra'ya bildirmiştir. Clerk'in yorumuna göre; "...bu antlaşma cesaretlenen Türk hislerinin etkisine sahipti. Ankara sanki sandık dolusu büyük bir ağırlığı boşaltmış gibiydi." Ayrıca antlaşmanın her türlü politik meseleleri hallettiğini belirtmekteydi. Antlaşmanın tam metnini de gönderen Clerk, Türkleri rahat hareket ettirecek olmasından dolayı "iyi bir antlaşmadır" tabirini de kullanmaktaydı.⁵⁷

Bu antlaşmaya ekli bir de gizli mektup bulunmaktadır. Tek taraflı olarak Rus Dışişleri Bakanı Çiçerin'den, Türk Dışişleri Bakanı Rüştü Aras'a yazılan bu mektupta; *"Bugün iki Hükümet arasında imzalanan antlaşmayı bütünleyici nitelikte olmak üzere, 16 Mart 1921 günü Moskova'da yapılan antlaşmadan beri iki taraf arasında süregelen içten dostluğun bozulmaya çağını ve bunun akit*

⁵⁴ Ünal, **Türk Siyasi Tarihi**, s.741.

⁵⁵ Soysal, "Atatürk Türkiye'sinin Bağtladığı Siyasal Antlaşmaların Nitelikleri ve Özellikleri" s.313.

⁵⁶ Metin Özdemir, "**Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1933**", (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1986, s.83.

⁵⁷ F.O.371/14585. 240569.

taraflarından birisinin üçüncü bir veya bir kaç devletle savaş içine girmesi durumunda aralarındaki ilişkilere temel olacağını belirtmek isterim”⁵⁸ yazılıdır.

Bu anlaşmanın ortaya çıkışını Sovyet resmi yayını geniş şekilde anlatmıştır.. Rus yayınının bir kısmı şöyleydi: “...Sovyetler Birliği, doğu komşularıyla ilişkilerini genişletmek istiyordu. Bu çerçevede Türkiye’ye özel bir önem verilmekteydi. Zira yıllardır iki ülkenin, dostça ilişkileri mevcuttu. Türkiye’de, Çiçerin’in belirttiği gibi, bizimle daha sıkı münasebetler tesisi yönünde bir eğilim mevcuttu. Çiçerin bunu, Türkiye aleyhindeki İngiliz entrikalarının yoğunlaşmasına yoruyor ve İngiltere’nin düşmanca politikasının Türk politikacılarını, yabancı sermayenin ve özellikle İngiliz sermayesinin tazyiklerine karşı mücadelede sadece Sovyetler Birliğine istinad edebileceği ve ondan destek göreceği görüşüne ittiğini söylüyordu. 1924 Eylülünde Türkiye’deki Rus Sefiri Suritz, Başbakan İsmet Paşayla bir buluşmasında, 16 Mart 1921 Anlaşması hükümlerini genişleterek, siyasi işbirliğini kuvvetlendirmeyi teklif etti. İsmet Paşa, Hükümeti adına, bu istikametteki müzakereleri başlatmaya hazır olduğunu söyleyerek, Sovyet tekliflerinin açıklığa kavuşturulmasını istedi. Çiçerin derhal Suritz’e talimat göndererek, Sovyetler Birliğinin 1921 antlaşmasının, imzacı devletlerden birisinin bir üçüncü devletle savaşması halinde, diğerinin dostane tarafsızlığını ve birbirleri aleyhine yönelik gruplara katılmamalarını öngörececek bir anlaşma ile takviye edilmesini düşündüğünü Türk Hükümetine bildirilmesini istedi.”⁵⁹ Bu haberler Sovyet basınının Paris’te yapılan antlaşmaya ne kadar önem verdiklerini göstermesi açısından dikkate şayandır.

Mustafa Kemal Paşa, Paris Antlaşması’ndan daha sıkı bir antlaşma yapmayı planlıyordu. Bu sebeple de Paris antlaşmasının tatmin edici şeklinde olmadığını dile getirmiştir. 18 Şubat 1926 tarihinde Mustafa Kemal Paşa’nın isteğiyle SSCB’nin Ankara Büyükelçisi’nin konutunda bir toplantı yapılmıştı. M. Kemal Paşa, kendi politikasının asıl amacı Sovyet-Türk ittifakını hazırlamak ve bu yolda Paris antlaşmasını sadece ilk adım olarak gördüğünü Sovyet sefiri Suriç’ten Moskova’ya iletmesini istemiştir.⁶⁰

Sovyetlerle yapılan saldırmazlık antlaşmasının üzerinden henüz iki ay geçmeden böyle bir teklifte bulunması 1925 antlaşmasının Türkiye’nin isteklerinin karşılanmadığına işaret etmektedir. M.Kemal Paşa’nın 19 Nisan 1926 tarihli

⁵⁸ Soysal, **Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945**, s.270.

⁵⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.109–110.

⁶⁰ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.47.

toplantıda Sovyet sefiri Suriç'e: "Ben savaşı istemiyorum ve her zaman kaçınılmaktayım. Eğer bizi zorla buna itecekse, benim gücüm sadece savunmaya yetmez."⁶¹ demesi açık bir askeri ittifak teklifidir. Mustafa Kemal Fransızlarla Hatay, İngilizlerle Musul sorunu nedeniyle batılı devletlerden kuşku duymaktaydı. Mustafa Kemal "Ben, direk Irak 'in kendisiyle, muhatap olmak isterdim ve İngiltere'nin bölgeyi terk etmesiyle Musul'a olan haklarımızdan feragat etmeye hazırдық." diyerek barışa dayalı bir politika benimsediğini vurgulamak istemişti. Lakin M. Kemal'in bu sözünden Musul'un terk edilmesi ile ilgili teklifin bizzat kendisinden kaynaklanmış olduğu kanaatine varan Suriç, açıklamayı Moskova'ya iletmiştir. Suriç'ten bu haberi alan Sovyetler, Türkiye'nin İngiltere'nin etkisi çemberine kaydığı şeklinde algılamıştır.⁶² Hâlbuki o dönemde Türkiye'nin endişelenmesinin sebebi İtalya idi. Mussolini'nin İtalya'nın menfaatlerini Antalya sahillerinde olduğunu bildiren konuşmasından sonra Türkiye'de tehlike çanları çalmaya başlamıştı. Olası bir İtalyan yayılmasına karşı Mustafa Kemal'in yapmak istediği şey; kuzey komşusundan destek almaktı.

Moskova'da atılan dostluk temelleri 29 Mart 1925'te Türkiye-SSCB ticari dolaşımını hızlandırmak amacıyla İstanbul'da SSCB Dış Ticaret Bankası⁶³ nın açılmasıyla⁶⁴ ilişkilerin sadece siyasi sahada değil, ticari sahada da gayet iyi düzeyde olduğunu göstermiştir. Türkiye ile Sovyetler arasında ekonomik işbirliği yapılması siyasi antlaşmalara göre daha fazla gelişmiştir denilebilir. Türkiye'nin ilk yıllarında petrol piyasası önemli derecede "*Standart Oil*" tarafından kontrol ediliyordu. Bu şirketin 1925 yılında Türkiye'ye yatırdığı sermaye 5 milyon doları buluyordu. Türk petrol maddeleri piyasasını denetlemesi Standart Oil'e ülkeden sürülen gaz yağı ve benzin fiyatlarını yüksek düzeyde tutmak olanağını verdi. Bu koşullarda Sovyet tarafı, Türkiye'deki büyükelçisi Y.Z. Surits aracılığıyla Türkiye'ye ucuz petrol maddeleri sağlamaya hazır olduğunu bildirdi. Bu öneri 1925'te kabul edildi. Sovyet Neftesindikat dış ticaret örgütü, Türkiye'ye büyük partiler halinde petrol maddeleri sevkiyatına başlayarak ülkenin petrol ihtiyaçlarının %60'tan fazlasını karşıladı.⁶⁵

⁶¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.48.

⁶² Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.48.

⁶³ TC Hükümetince kurulan "*Türk Lirasını Koruma Konsorsiyumu*"na üye olan bu şube 1929 yılında Türkiye'nin mali iflasının önlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. bkz. *Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri*, s.15.

⁶⁴ *Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri*, s.15; Alacakaptan, "Türk-Sovyet İlişkileri (1921–1945)", s.287–289.

⁶⁵ Nikolai G. Kırıyev, "SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye'de Devletçilik Politikası ve 1920–1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri", **I**.

Paris Antlaşması ikili ilişkilerin yelpazesini açmış ve iyi komşuluk her alanda kendini göstermeye başlamıştır. Sovyet hükümetinin daveti üzerine Ocak 1926'da Ziraat Vekili Sabri Beyin Moskova seyahatini⁶⁶ de bu türden addedilebilir. Zamanlanması iyi ayarlanmış bu çeşit ziyaret ve seyahatlerin meslekle ilgili diğer alanlarda bir bilgi alış-verişi olduğu muhakkaktır. Sovyetlerin, Türkiye'nin kendilerine karşı bir güvensizliğini hissettiği zaman kültürel faaliyetlere ağırlık vererek arada samimi ilişkileri tesis etmeye çaba harcadıkları görülmektedir.

Sovyet hükümetinin daveti üzerine Moskova'ya giden Ziraat Vekili Sabri Bey kendi seyahatiyle ilgili 2 saatlik raporundan sonra M. Kemal, SSCB'ye başka seyahatlerin de yapılmasını ve ilk önce Milli Eğitim Bakanlığı'nın ileri yaştakiler arasındaki cahilliğin kaldırılmasıyla ilgili araştırmada bulunması için Sovyet hükümetinin faaliyet metotlarını incelemek üzere bir heyetin teşekkül etmesine karar vermiştir. Bunun üzerine Milli Eğitim Bakanlığı heyeti 1926'da SSCB'yi ziyaret etmiştir.⁶⁷

Sovyetlerin Türkiye ile arasındaki ihtilafli mevzuları hal etmeye veya azami seviyeye indirmeye yönelik girişimleri Türkiye'nin İngiltere'nin tahriklerine kapılabileceği endişesiyle gerçekleşmiştir. Yani kendilerine karşı bir savaşa veya koalisyona girmesine sebep olabilecek nedenleri ortadan kaldırmaktır. Sovyetlerin özellikle sınırla ilgili çalışmaları bir nevi kendilerinin Türkiye ile sınır sorununu halletmeye meyli olduğunu göstermekten ibaret bir çalışma olmuştur. Bu, sınırla ilgili kurulan komisyonun çalışmalarından anlaşılmaktadır. Sınır bölgesinde yaşayan halklar özel bir statükoya tabi tutulmuştur. Türk-Gürcü sınırında yani hududa 15 km yakın oturan her iki tarafın sakinleri “ mınatık-ı hududiye ahalisi “ olarak isimlendirilmiştir. Artvin vilayetinin coğrafik özelliğinden dolayı yerli halk için 15 kilometrekarelik özel bir statükolu alan uygulanmıştır. Bir nevi serbest bölgeyi akıla getiren bu uygulama zoraki idi. Çünkü bölge kaçakçılığın merkezi olması nedeniyle Batum ile Artvin'deki kaçak mallar arasındaki fiyat farklılığı 30-40 kuruş oluşmuştu.⁶⁸ “Sovyet Acaristanı” ile “Türk Acaristanı” arasında kopmaz ticari münasebetlerin yer aldığı Gürcü merkez Komitesi de dile getirmiştir.⁶⁹

Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler), 21-23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, s.643-645.

⁶⁶ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)**, s.32.

⁶⁷ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)**, s.49.

⁶⁸ Cumhuriyet, 14 Temmuz 1925.

⁶⁹ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)**, s.39.

1923–1925 yılları arasında SSCB Hariciye Halk Komiseri, Türk büyükelçisine Sovyet topraklarının Türkiye tarafından silahlı haydutlarca tecavüze uğradığını, adam kaçıрма ve hayvan sürülerini götürme olayları nedeniyle protesto etmiştir. Notalarda zararların karşılanması ve saldırılara karşı çözücü tedbirlerin alınmasını talep etmiştir. Türk elçiliği bariz delillere rağmen haydutların Sovyet topraklarına saldırısından dolayı Türk hükümetinin sorumlu olmadığını bildirmeye çalışmıştır. 22 Ekim 1925 tarihinde SSCB ile Türkiye arasındaki sınırın tespiti ile ilgili genel protokol Moskova Antlaşması ve Kars Antlaşmasına göre belirlenerek imzalanmıştır.⁷⁰

1925 Antlaşması sadece Türkiye'nin değil, Rusya'nın da imzaladığı ilk saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmasıdır. Rusya aynı şekilde bir anlaşmayı Afganistan ile 31 Ağustos 1926'da, Litvanya ile 28 Eylül 1926'da, İran ile 1 Ekim 1927'de imzalayacaktır.⁷¹

3.4. Odessa Görüşmesi (12–14 Kasım 1926)

Türkiye İtalya'nın yayılmacı politikalarından endişe duyduğu bu dönemde Sovyetlerle bağlantılarını güçlendirmek istiyordu. Sovyetler ise Türkiye'nin batı bloğuna kayması konusunda şüpheler taşımaktaydı. Sovyet HHK Çiçerin, 1926 yılı sonuna doğru Batı Avrupa seyahatine çıkmayı planlıyordu. Çiçerin'in yurtdışı seyahatine çıkacağını öğrenen Türk Dışişleri Bakanı Tefik Rüşti, Çiçerin'e Türkiye üzerinden gitmesini teklif etti.⁷² Bunun üzerine Çiçerin sağlık sorunlarından dolayı Odessa'da görüşmenin her iki taraf için uygun olacağını dile getirerek Odessa'da görüşmek üzere Türk hükümetiyle anlaşmıştır.

12–14 Kasım 1926'da Odessa'da Çiçerin ile yapılacak buluşma için Tefik Rüşti Hamidiye Kruvazörü ile 11 Kasım'da hareket etmiştir. Mustafa Kemal Odessa görüşmesini bir nevi Paris antlaşmasının tamamlayıcısı olarak görmek istemiştir. Ancak, Mustafa Kemal'in istediği Türk-Sovyet ittifakı yine yapılamamıştır. Odessa görüşmesindeki temel konu Türkiye'nin Milliyetler Cemiyetine üye olup olmayacağı olmuştur. Türkiye'nin Balkan ülkeleriyle olan ilişkileri de ele alınmıştır. Türk Bakanı, Sovyet HHK'nin dile getirmiş olduğu Türkiye'deki eski Çar ordusuna mensup Beyaz Rusların faaliyetleri ve Türk hükümeti tarafından veya yönetici

⁷⁰ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.42.

⁷¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.117.

⁷² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.119.

çevresinden onlara gösterilen destekle ilgili olaylardan habersiz olduğunu Sovyet HHK'ne bildirmiştir. Sovyet yetkilisinden gelen bu istek Türkiye'de hemen tesirini göstermiştir. Sovyet aleyhtarlığı yapan Beyaz Ruslar ile bazı Kafkas kökenliler yurt dışına ihraç edilmiştir.⁷³

Tevfik Rüştü ile Çiçerin'in görüşmeleri incelendiğinde, Sovyetlerin Türkiye'yi ellerinden kaçırma endişesi duydukları bir kez daha teyit edilmiş oluyordu. Konuşmadaki en önemli nokta Türkiye'nin MC'ye girip-girmeyeceğidir. Şayet Türkiye MC'ye girecekse bu Rusların kontrolünde olmalıydı. Aslında Ruslar Türklerin Avrupa yanında yer almasına şiddetle karşı çıkmakla birlikte, bağımsız bir devletin haklarına daha fazla müdahale etmenin onu tamamen kaybetmek demek olduğunu da gayet iyi biliyorlardı. Bu yüzden, "madem Türkiye Batı camiasına dâhil olma kararın da, öyleyse bizim isteklerimize uygun hareket etsin" mantığındaydılar. Böylece hem Türkiye gibi bir müttefiki kaybetmemiş olacaklar, hem de Avrupa arenasında kendilerine göz kulak olacak bir jandarma bulunduracaklardı. Lakin birinci şıkkın –Türk-Sovyet ilişkilerinin batıya kaymaması- konjonktürel olarak daha isabetli ve Sovyet çıkarlarına daha elverişli olacağı açıktı.

Tevfik Rüştü Aras-Çiçerin görüşmesi biterken Çiçerin Mustafa Kemal Paşa'ya bir mektup göndermiştir. Mektupta Sovyetler Birliği'nin Türkiye'nin Balkanlardaki çıkarlarını tehlikeye sokacak hiç bir teşebbüste bulunmayacağını belirtiliyordu.⁷⁴

Odessa görüşmesinin nihai sonucu olarak; Türkiye Dışişleri Bakanı ve Sovyet HHK, Türkiye'nin MC'ye girmesinin uygun ve isabetli olmadığı kanaatine varmışlardır. Türk Bakanı mevcut durumun elverişli olmadığını ve genel Siyasi vaziyetle radikal değişimlerin ihtimaline işaret ederek resmi açıklamada bulunmuştur.. Odessa'da Türk denizcileri için düzenlenmiş ziyafette Çiçerin kurtuluş savaşını tahattur ederek bir daha Avrupa düşmanlığından bahsederek, Sovyetlerle Türkiye halklarının sulh devrinde emperyalizmin milleti köleleştirmek isteyen sermayesine karşı direnmesi gerektiğini vurgulamıştır. Paris antlaşmasından bir yıl sonra gerçekleşen Odessa görüşmesinde, Paris antlaşmasında acele edilerek ele alınamamış mevzuların ele alınması veya alınmaya çalışması Odessa görüşmesinin

⁷³ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.48–49.

⁷⁴ Özdemir, "Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri 1920–1933", s.84.

de önemini göstermektedir.⁷⁵ Ancak, görüşmenin genel seyrine bakıldığında Sovyetler Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı mesafeli olmakla birlikte kendisinden uzaklaştırmama siyasetini takip ettiği görülür.

3.5. Silahsızlanma Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1927–1929)

1926 yılında çalışmalarına başlayan, Silahsızlanma Konferansı hazırlık komisyonu toplantılarına Rusya da davet edilmişti. Komisyonun ilk üç toplantısına katılmayan Rusya, 1927 Kasımında başlayan dördüncü toplantıya katıldığı zaman, bu çalışmalara Türkiye'nin de davet edilmesini istedi. SSCB'nin bu isteği üzerine Türkiye'de konferansa davet edildi. Rusya ve Türkiye bu toplantılarda daima yakın ve sıkı bir işbirliği içerisinde bulunmuştur.⁷⁶

1927'de Sovyetlerin İtalya ile olan ittifak meselesi ortaya çıkmıştır. İngiltere'nin Sovyetlerle diplomatik ilişkileri kestiği ve Türk-İran ihtilafının ortaya çıktığı 1927 yılında, Alman sosyalist demokrat basını Türkiye aleyhine akdedilmiş Sovyet-İtalyan ittifakından bahsetmektedir.⁷⁷ Sovyetlerin 1927'de İtalya ile ilişkilerini geliştirmeye çabalamasının nedeni de İngiltere ile olan ilişkilerinin kesilmesinden kaynaklanmaktaydı. Diğer taraftan Sovyetlerin, İtalya ile bir işbirliğine girmek istemesi İngilizlerle artık pürüzlü meseleleri hal eden ve yaklaşma meyli gösteren Türkiye'ye dolaylı olarak baskı yapmak idi.⁷⁸ Türkiye'nin İngiltere yanında yer aldığı takdirde İtalya vasıtasıyla tehdit edebileceğini göstermek istemiştir.

1927 yılında Rusya'nın, İtalya ile ilişkilerini geliştirme çabaları artmıştır. Rusya'nın, İtalya'ya, Türkiye aleyhinde tavizler vereceği rivayetleri de ortada dolaşıyordu. Bu arada, Moskova'daki İtalya Büyükelçisi, Türk Büyükelçisi Zekai Bey'e, İtalya tarafından bir tecavüz halinde Rusya'nın tarafsız kalacağını kendisine bildirildiğini söylemiştir. Zekai Bey de, böyle bir sözü söyleyip söylemediğini Çiçerin'e sormuştur. Çiçerin cevaben bunun aslı esası olmadığını, Türk-Rus ilişkilerini bozmak için bunu İtalyan sefiri tarafından uydurulduğunu belirtmiştir.⁷⁹ Fakat Moskova'daki İtalyan Sefirinin, hiç aslı astarı olmadan, Türk elçisine böyle bir

⁷⁵ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.50.

⁷⁶ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.123.

⁷⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.56–57.

⁷⁸ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.119.

⁷⁹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.119.

beyanda bulunması akla yatkın gelmemektedir. Söylenenlerde bir mübalağa payı olsa bile, buna benzer bir konuşmanın İtalyan Büyükelçisi ile Çiçerin arasında cereyan etmiş olması tabiidir. Ancak Türkiye ile ilişkilerinin iyi olmadığı bir dönemde İtalyanlara böyle bir beyanatta bulunulması, İtalyanları Türkiye'ye saldırmaya teşvik manasına geldiği söylenebilir.

1928 yılında Türkiye ile İtalya arasında yapılan tarafsızlık antlaşması Sovyetlerin Türkiye'ye “ayağını denk al mesajını” boşa çıkarmıştır. Sovyet basını, Türkiye-İtalya anlaşmasını, Sovyet-Türkiye ilişkileri açısından incelemiş ve Sovyet kamuoyu, bu anlaşmanın yapılmasında, Türk diplomasisinin anti-sovyetik bir davranışı olmadığı neticesine varmıştır. Aynı zamanda Sovyet basın İtalya dış siyasetinde mevcut anti-sovyetik amiller tesiriyle, bazı hallerde böyle bir anlaşmadan Sovyetler aleyhine istifade edilmek istenebileceği ihtimalini belirtmiştir.⁸⁰ Sovyetler aşırı derecede Türkiye'nin üzerine gitmemişlerdir. Çünkü yapacakları baskıların Türkleri İngilizlere bir adım daha yaklaştıracaklarının farkındaydılar.

Türk hükümetinin Sovyet sınırına yakın yerleşen gayri Müslimlere çok önem verdiği görülmüştür. “Siemens” şirketi tarafından işletirilen Artvin 'in Kwartshan bakır madeni yatağında çalışanların çoğu yerli Rusların olması Türk yetkilileri nazarında onlara Bolşeviklik şüphesiyle bakılmasına neden olmuştur. Bölgedeki Sovyet mümessili N. Raviç, bakır fabrikasında çalışan bu Türk tabiiyetli Rusların şikâyetlerini dinlemiştir. Bu Ruslar Beyaz Rusların yayınlarının serbest, Batum'dan alıp okumak istedikleri “Pravda”, “İzvestiya”, “Zarya Vostoka” gibi Sovyet yayınları yasak olduğunu söylemiştir. Eski Çarlık Rusya devrinden beri işletilen maden yatağı bölgesinde 500 Rus uzman ailesi yaşamaktadır. Bu bakır yatağında çalışan Ruslar Batum'a çok yakın bir yerde oturmasına rağmen Batum ile posta ilişkileri tesis edilmemiştir. Aksine İstanbul'la posta hizmetleri sürekli yerinde devam etmektedir. Maden yatağında çalışan Rus aileleri İstanbul'daki Rus kitapçılarından gazete yazdırıp almaktaydı. Bu gazeteler eski Çar ordusuna mensup beyaz Rus gazeteleri idi. Başka bir gazete yazdırıp almak mümkün değildir. Bunlar “Posledniye Novosti”, “Vozrojdeniya”, “Press de Suar” gibi Sovyet karşıtı yayınlardı.

Türkiye aynen Milli Mücadele yıllarında olduğu gibi, Musul ihtilafında da sürekli Sovyetlerle danışarak onların desteğini almaya gayret etmiştir. Türk Dışişleri Bakanı, Sovyet elçisi Suriç'e Musul komisyonunun resmi raporunu takdim etmişti.

⁸⁰ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, s.120.

Suriç, Türk tarafının tavrını SSCB HHK'ne 7 Ağustos 1925 tarihli raporuyla bildirmiştir. Bahseden raporda diğer bilgilerle birlikte, 'kesin olarak karara varılan mesele, Türkiye'nin güvenliği Milletler Cemiyetinin oylamasıyla sonuçlanmayacaktır. Eğer toplantıda uzlaşma sağlanamazsa Türk heyeti terk edecektir. Türk hükümeti geri adım atmak niyetinde değildir'⁸¹ denilmesi dikkat çekmektedir. Türkiye'nin bu tavrı Sovyetlere güven vermekte idi. Zira Türkiye Batıya karşısına almaktaydı.

Sovyetler Saldırmazlık Antlaşmasıyla kendilerinin güney cephesini güvenliğe almış durumda idi. Batı kamuoyunda denildiği gibi Türkiye'yi yalnızlığa bırakmadığını göstermek için bazı alanlarda ilişkilerini geliştirmeye yönelik adımları atmıştır. Bu doğrultuda, aynı dilde konuşan bünyesindeki soydaşlarıyla ilgilenme manasındaki Türkoloji Kongresini Şubat-Mart 1926'da Bakü'de tertip etmiştir. Görünüşte bir Türk-Sovyet ilim adamlarının yaklaşmasını temin eden kongreye Türkiye'den Köprülüzade Fuat ve Hüseyinzade Ali katılmıştır.⁸²

Bu dönemde Türkler Kurtuluş Savaşı'ndaki müttefikleriyle iyi geçinmek istiyorlardı. Özellikle Musul Meselesi münasebetiyle Sovyetlere karşı takip ettikleri politikaların değişkenliği polis şapkalarında da görülmüştür. Polislerin kılık kıyafetindeki değişikliklerin serpuşlarındaki yıldız Sovyetlere yaklaşmak için hilalden büyük yapılmıştır.⁸³ Böyle bir uygulama komünistleri mahkûm eden hâkimlerin kalpaklarında da görülmektedir.⁸⁴ Bu, Sovyetlerden yardım elde edebilmek için Sovyet taraftarı bir hava oluşturma maksadıyla kızıl rengin Ankara'da moda olması gibi bir şeydi.

1925–1927 yılları arasındaki dönemde Türkiye tarımının durumunu incelemek üzere, Profesör P.M. Juskovski'nin başkanlığında üç heyet Türkiye'yi gezdi. Bu ziyaretlerin sonucunda P.M. Jukovski "Tarım Ülkesi Türkiye" adlı bir kitap yazdı. Bu kitap bugün dahi Türk tarımına ilişkin iyi bir yapıt sayılmaktadır. Sovyet-Türk tarım işbirliğini daha da geliştirmek için 31 Mart 1928'de SSCB Büyükelçiliği, muhtemel işbirliği alanlarını anlatan memorandumunu, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Buna göre; Tarım Halk Komiserliği, "gerektiği zaman Türkiye'de hem sabit hem seyyar tohum ıslahı araştırma müesseselerini kurmada, araştırma organlarının aracılığıyla yardım edebilirdi. Tarım öğretimi alanında SSCB,

⁸¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.43.

⁸² BCA, 030.18.1.1/17.91.9.

⁸³ *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1925.

⁸⁴ Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-I (1908–1925)*, s.74.

özel yüksek tarım okulları ve deneme araştırma müesseselerine genç Türkleri kabul etmeye, Türkiye Cumhuriyeti'nin yetkili müesseseleri ile Sovyet bilimsel araştırma enstitüleri arasında devamlı bilimsel mektuplaşmayı yapmaya hazır olduğunu” açıkladı.⁸⁵

Sınır meselesinin tam açıklığa kavuşarak hal edilmemesi Sovyet Rusya'dan kaçıp gelen mültecilerin, suçluların ve bölgedeki bazı hadiselerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Sınır bölgelerin tam tespit edilememesi bölgedeki Kürt aşiretleri arasındaki kan davası ve daha sonra bunu istismar eden Sovyet Rusya yönetiminin Kürtleri kendi menfaatleri doğrultusunda kullanmaya başlamasına sebep olmuştur. Ağrı isyanlarında da sınırın gereken şekilde korunamaması kuzeyden destek gelmesini sağlamıştır. İsmet İnönü'nün 9 Kasım 1925 tarihli meclis toplantısında Rusya ile olan ilişkilerinde hudut meselesini dile getirmesi konunun önemini göstermektedir.⁸⁶

1926 yılı yaz aylarında da pratik olarak uygulanmış Mera konvansiyonu Sovyetlerin Türk sınırlarındaki belirsizliği korumaya çalıştığını göstermektedir. Buna göre Kafkasya'daki Sovyet çobanları hayvanlarını Türk sınırı içinde kalan verimli yaylalarda otlatılmaktaydı. Sınırdaki Türk makamlarının Sovyet çobanlarından haraç alması üzerine arada anlaşmazlıklar çıkmıştır. Türk hükümeti Sovyetlerle yapılan Mera Konvansiyonuyla Sovyetlerin müdahale edebilmelerine imkân tanımakta idi. 8 Ocak 1927'de Kars'ta Sovyet-Türk Sınır Nehirlerinde Su Kullanımı hakkında konvansiyon ve Aras nehrinde Sovyetlerin Serdarabad Barajının inşaatı hakkında ek protokol imzalanmıştır. Bu konvansiyon sınır nehirlerinin sularını kullanımına bir düzen getirmiştir.⁸⁷

Sınırla ilgili çalışmalar 1934 sonrasına yani Türk-Sovyet ilişkilerinin karmaşıklaştığı bir döneme girdiği halde yine devam etmekte idi. Bu Türkiye-Sovyet Rusya hududunda çıkacak ihtilafların tetkik ve hallerine dair sözleşmelerin her altı ayda bir uzatılmasıyla her iki ülke arasında canlı tutulmuştur.⁸⁸ Sovyetlerin böyle bir siyaset takip etmesini Türkiye ile arasındaki sınırların kesinlik kazanmadığını gündemde tutmak için yapılmıştır şeklinde değerlendirilebilir. Ayrıca bunun anlamı her iki taraf arasında tam bir itimat olmadığıdır. Gerek Türkiye ve gerekse Sovyetler

⁸⁵ Kırıyev, “SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye’de Devletçilik Politikası ve 1920–1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri”, s.646.

⁸⁶ İsmet İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Ens. Yayınları, 1946, s.125.

⁸⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.42–43.

⁸⁸ BCA, 030.18.1.2/53.26.15.

tüm işbirliklerine rağmen yeterince birbirlerine güvenmiyorlardı. Antlaşmaların kısa vadelerle yapılmış olması bu durumu açıklayıcı niteliktedir.

Sovyetlerin yaklaşık 7 ay süren “Türk-Sovyet Ticari Muahedesi” Mart 1927’de imzalanmıştır. Muahedenin 1927 yılında imzalanmasını esas sebebi de gittikçe tırmanan Sovyet-İngiliz ilişkilerinde Türkiye’nin İngiltere nüfuzu altına girmesini önlemektir. Ticaret Anlaşması’nın sağladığı imkânlarla Sovyetler Türkiye’nin çeşitli bölgelerinde özellikle Doğu vilayetlerinde ticaret mümessillikleri açarak nüfuzunu arttırmaya çalışmıştır. Sovyet Rusya’nın Mersin ve Samsun’daki konsolosluklarını kapatırken Kars, Artvin, Erzurum ve Trabzon’daki konsolosluklarını muhafaza etmesinin arka planı da eski Çarlık Rusya döneminde kendi idareleri altında olan bölgelerdeki nüfuzunu korumak idi.⁸⁹ Doğu Anadolu’da Rusça konuşabilen ahalinin olması da Sovyetlerin bu bölgeye nüfuz etmesini kolaylaştıracak önemli bir etkeni.

1927’de artık ortada Türk-İngiliz ihtilafı kalmadığı bir dönemde Türkiye ile İran arasında ihtilafın canlanmaya başlandı. Sınırdaki Kürt aşiretlerinin saldırısı üzerine Türkiye ile İran arasındaki ilişkilerde gerginleşme olmuştur. Bu tarihe kadar Türk-İran ilişkileri son derece dostçaydı. Türkiye Musul meselesi münasebetiyle İran’la iyi geçinmiş, fakat Musul problemini çözünce İran’a sert çıkışlar yapmıştır.⁹⁰ İngiltere’yle diplomatik ilişkileri kesilen Sovyetlerin bir harp hazırlığı yaptığı esnada Türk-İran ihtilafının çıkması; İngiltere’nin bu ülkeleri bir çatı altında toplayarak kendilerine karşı yönelmesini önlemek isteyen Sovyet gizli servisinin faaliyetleri olabilir. Çünkü İran ile mücadele içinde olan Türkiye SSCB’ye ihtiyaç duyacaktı. En azından tavassut noktasında Rusların yardımı önemli rol oynayacaktı.

3.5.1. Briand-Kellog Paktı’ndan Litvinov Protokolü’ne

1928 yılının en önemli olaylarından biri Sovyetlerin Briand-Kellog Paktı’na katılması olmuştur. Savaşı milli politika vasıtası olmaktan çıkarma amacını güden pakt; Fransız hükümetinin ABD’ye “ebedi dostluk” anlaşmasını akdetmeyi teklif etmesiyle ortaya çıkmıştı. Böyle bir antlaşmayla kendi durumunu Avrupa’da

⁸⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.106.

⁹⁰ **Cumhuriyet**, 16 Ağustos 1927.

kuvvetlendirmek isteyen Fransa hükümetinin bu teklifi ABD'nin hoşuna gitmemiş ve sadece Fransa-Amerika değil çok taraflı olmasını istemiştir.⁹¹

Fransa hükümeti tarafından Ekim 1928'de Kellog Paktına⁹² katılmaya davet edilen SSCB tereddüt göstermeden bu pakta katılmıştır.⁹³ Sovyetlerin bu pakta katılmalarındaki esas maksatları İngiltere ile aralarındaki pürüzü kaldırmaya yönelik bir adım olarak görmeleridir. İngiltere ile aynı pakt çatısı altında bulunmasının amacı muhtemel bir harbi önlemektir. Ancak, Sovyetler Birliği üyeliğinin yürürlüğe girmesi için Sovyetleri tanımamış ABD'nin tasdik etmesi gerekiyordu. Sovyetler Birliği, bu onayı beklemeden inisiyatifi eline alarak bazı teşebbüslerde bulundular. Öyle ki Kellog Paktı'na 28 Ocak 1929'da katılmış olan Türkiye,⁹⁴ Sovyetlerin bu girişiminden etkilenmiştir. Sovyetler Birliği ABD'nin onayını beklemeden ve üyeliğinin bir an evvel yürürlüğe girmesi için, 9 Şubat 1929'da Moskova'da bir protokol imzalayarak yanına Estonya, Letonya, Polonya ve Romanya'yı almıştır. Daha sonra "Litvinov Protokolü" olarak bilinen bu protokole 1 Nisan 1929'da Türkiye, Litvanya ve İran da katılmıştır. Türkiye'nin bu pakta iştirak etmesinin nedeni Sovyetlere karşı izlediği samimi politikayı göstermek istemesidir.

ABD'nin onayını beklemeden Sovyetlerin bu denli acele etmesi ve kendi etrafında bir an evvel güvenlik çemberini oluşturmaya çalışmasını barışseverlikle açıklamak yanıltıcı olabilir. Asıl amaç bütün dünya ülkelerine kendisinin barış yolunda ilkere imza attığını göstermek ve dünyanın Batının(ABD) etrafında değil kendi etrafında toplanmasını sağlamaktır. Çiçerin'in yerine 1929'da Dışişleri Bakanlığına Litvinov'un gelmesiyle Sovyetlerin dış politikasında kolektif güvenlik siyasetinin ağırlık kazanması⁹⁵ bu temelde değerlendirilebilir. Sovyetlerin kendilerini Avrupa'dan gelebilecek herhangi bir saldırıdan korumak amacıyla sürdürdüğü politika, Sovyetlerin zayıflığına ve toparlanmak için böyle teşebbüslerde bulunduğu işaret etmekteydi. Çünkü Estonya, Letonya gibi küçük ülkelerle aynı şartlarda anlaşmaya imza atmıştır.

9 Mart 1928'de Cenevre'deki silahsızlanma toplantısına Türkiye, Sovyetlerin desteğiyle davet edilmiştir. Cenevre'de 15–24 Mart 1928 tarihleri arasında geçen silahsızlanma konferansında ABD'nin Sovyet Rusya'nın silahsızlanma ile ilgili

⁹¹ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.58.

⁹² Kellog Paktı; ABD, İngiltere, Fransa, Almanya, İtalya, Japonya, Polonya, Belçika ve Çekoslovakya arasında 27 Ağustos 1928 'de Paris'te imzalanmıştır.

⁹³ Armaoğlu, **Siyasi Tarih 1789–1960**, 1964, s.542.

⁹⁴ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.123.

⁹⁵ Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, s.169.

projesine kesin ret cevabı vermesi⁹⁶ daha sonra Briyan-Kellog paktına dâhil etmek istememesinin nedenini göstermektedir. ABD, Sovyetlerin silahsızlanma ile ilgili teklifinin samimi olmadığını anlamıştır. Çünkü Sovyetler, Eylül 1927'de Amerika'dan silah satın alma girişiminde bulunmuştur. Türkiye'deki Sovyet sefirinin SSCB HHK'ya 13 Nisan 1928 tarihli göndermiş olduğu telgrafta Türk tarafının Cenevre'de takınacağı tavrı, Milletler Cemiyeti ve paktlar meselesi hakkında görüşmelerini iletmektedir.⁹⁷

Bu dönemlerde Kemalizm'in tecrübelerinden istifade etmek için Türkiye'ye gelen Çin heyeti Sovyetleri endişelendirmiştir. Zira Çin'deki ihtilalin Türkiye'deki inkılâba benzemesi halinde kontrollerinden çıkacağı görüşünde idiler.⁹⁸ Şükrü Kaya ile görüşen Sovyet sefiri Suriç Çin heyetinin M. Kemal'le görüştürülmeyeceğine dair teminat almıştır. Sovyetlerin böyle bir tutumunu İngiliz tarihçisi E.Hallet Carr şöyle yorumlamaktadır: “1928 Martında Ankara'ya Çang-Kay-Şek'ten bir delegasyon gelmesi, Moskova'da her ikisi de komünizme karşı düşmanlık duyan bu diktatörlerin uluslar arası politikada ortak bir zemin bulabilecekleri endişeleri uyandırdı”⁹⁹

Türk yetkililer, Sovyetlerin bu endişelerini gidermeye yönelik açıklamalarda bulunmuşlardır. “Türkiye'yi incelemek ve Kemalizm'in tecrübelerinden istifade etmek” isteyen heyete Şükrü Kaya, ilk önce ülkelerinden yabancı işgal kuvvetlerini çıkartmalarını ve SSCB'yle olan dostluğun kıymetini bilmeleri gerektiğini söylemiştir. Ayrıca, askeri hareketi bitirmeden önce komünistlerle hesaplaşmalarını tenkit etmiştir. Şükrü Kaya İstanbul matbuatına heyetle ilişkilerinin mesafeli tutmasını ve fazla ilgi göstermemelerini telgrafla bildirmiştir. Suriç tüm bu malumatları 25 Mart 1928 tarihinde Moskova'ya iletmiştir.¹⁰⁰ Türkiye böylece kara günlerde işbirliği yaptığı SSCB'yi gücendirmemiş ve Sovyet yanlısı bir politika sergilemiştir.

Türkiye, Sovyetlere karşı samimi hareketini Türk-İtalya Antlaşması'nda da göstermiştir. 10 Mart 1928'de İtalya Türk hükümetine saldırmazlık, tarafsızlık ve siyasi ekonomik işbirliği antlaşmanın taslağını sunmuştur. İtalyan projesi antlaşmaya Yunanistan'ın katılmasını öngörmekte ise de, Türkiye bu antlaşmaya Sovyetler Birliği'nin de katılmasını teklif etmiştir. Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü'nün

⁹⁶ ABD'nin reddini İngiltere, Fransa, Japonya takip etmiştir.

⁹⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.58.

⁹⁸ Saray, *Atatürk'ün Sovyet Politikası*, s.87.

⁹⁹ Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925–1936)*, İstanbul: BDS Yayınları, 1992, s.58.

¹⁰⁰ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.59.

Mussolini ile görüşmesinin İtalyanlardan gelen teklif üzerine yapıldığını Şükrü Kaya Suriç'e 31 Mayıs 1928'de bildirmiştir.¹⁰¹ Anlaşıldığı üzere; Türkler, Paris Antlaşması gereğince dış politikada attıkları her adımı Sovyetlere bildirmekteydiler.

Türkiye'nin SSCB'nin dış politikasında ne kadar önem taşıdığını HHK Çiçerin'in Suriç'e göndermiş olduğu 20 Nisan 1928 tarihli telgrafından anlamak mümkündür: *“Yunanistan ile İtalya 'nın Romanya ile Bulgaristan 'la görüşmeleri saldırgan, mütecaviz karakter taşımaktadır ki Polonya ile ilişkin olmasından dolayı bize doğru yönelik olabilir. Ancak Türkiye ile olan anlaşma, Türkiye'nin tarafsız ve zararsız olmasını sağlamaktadır yani cepheyi örtmekle koruma, muhafız görevini yerine getirmektedir. İtalya-Balkan görüşmelerinin oldukça tehlikeli karakteri gittikçe vuzuha kavuşmaktadır. Ancak İtalya-Sovyet ve Yunan-Sovyet aralarında saldırmazlık ve tarafsızlık antlaşmalarının yapılması ile Sovyet karşıtlığını ortadan kaldırıla bilinir. Türk hükümetine yapılması düşünülen antlaşmanın bu yönüne ve bundan sudur edecek tehlikenin bizi tehdit ettiği gibi Türkiye'nin kendisini de tehdit etmekte olduğunu bildiriniz. İtalya ile Yunanistan'ın bize karşı Romanya ile Polonya tarafında müdahale imkânlarını ortadan kaldırmak lazım...”*¹⁰²

Türkiye'deki Sovyet tabiiyetlilerin gayrimenkullerinin Türk hükümetince hacz edilme ve sahiplerinin de Sovyet konsolosluklarına şikâyetle bulunmuşlardır. Bundan dolayı Sovyet HHK Çiçerin SSCB'deki Türkiye sefiri Talat Rauf Bey'e 22 Mayıs 1928 tarihli notayı göndermiştir. Notada iki ülke arasında yapılmış anlaşmalar çerçevesinde her iki ülke vatandaşlarının diğer ülkede her nevi mal mülk edinebileceklerini belirterek Sovyetlerde Türk tabiiyetlilerin mallarının hacze uğramadığını hatırlatmaktadır.

21 Temmuz 1928 tarihinde Türkiye'deki SSCB mümessilinin muavini ile Maliye Bakanı ve Hariciye Bakanlığı görevini uhdesinde bulunduran Saraçoğlu arasında geçen konuşmanın konusu da Türkiye'deki Sovyet uyrukluların mülklerinin haciz edilmesi oluşmuştur.

Türkiye, Ruslara ait malları açık artırma usulü ile satışa çıkarmıştır. Bu durum 5 Mayıs 1927'de TBMM'nin almış olduğu karara dayanılarak yapılmıştır. Sovyet yetkilisinin Saraçoğlu'nun önüne deliller ile gerçekten malları haciz olunan Sovyet tabiiyetli şahısların olduğunu söyleyince, Saraçoğlu ilk savunmuş olduğu vaziyetten -yani malları haciz olanların Sovyet tabiiyetli şahıslar olmadığını-geri

¹⁰¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.59.

¹⁰² Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.61.

adım atmak zorunda kalmıştır. SSCB’de ise böyle meselenin söz konusu olmaması nedeniyle Sovyet mümessili ile HHK 15 Mayıs 1927 tarihli kararı itidalle karşılaşmışlardır. Ayrıca, Sovyet yetkilisi haciz olaylarının sadece Sovyet tabiiyetli şahıslara uygulandığını ve Fransa, İngiltere, İtalya, Almanya gibi diğer ülkelerin tabiiyetlerine uygulanmadığını dile getirmiştir. Problem daha fazla uzatılmadan 7 Ağustos 1928 tarihinde SSCB ile Türkiye arasında Türkiye’deki Sovyet vatandaşlarının mal-mülklerinin haciz edilmesine yol verilmemesi hakkında antlaşma ile sona ermiştir.¹⁰³

3.6. Dünya Ekonomik Krizi Yılları: 1929–1933

Aralık 1929’da dünyada ekonomik kriz çıkmıştır. Bu kriz 1925 Sovyet-Türk Saldırmazlık Antlaşması’nın uzatılmasında etkili olmuştur. Zorda kalan iki ülkenin yine birbirine koşması dikkat çekicidir. Dört yıl kadar süren Dünya ekonomik buhranı zamanında Türk-Sovyet ilişkileri de etkilenmiştir. Tüm Dünya’nın ekonomik sıkıntı çektiği bu dönemde devletlerin saldırgan bir tutum takındıkları da bir gerçektir.

Dünyadaki ekonomik kriz dört yıl sürmüştür. Bu dönem SSCB’nin ilk beş yıllık gelişme planının tamamlanmasıyla da bilinmektedir. Türk hükümetinin ilk beş yıllık (1933–937) kalkınma planının Ocak 1933’de kabul etmesi 1934’te “İş Kanunu” projesini hazırlaması Türkiye’nin Sovyetlerin tesiri altında kaldığını göstermektedir. Ayrıca bu durum Sovyetlerin Batı ülkelerine göre geç kalan iktisadi nüfuzunu telafi etme girişimi olarak görülebilir. Sovyetlerden önce Türkiye’ye yatırım yapan Japonlar 4 Ağustos 1929 tarihinde Bursa kumaş fabrikasını hizmete sokmuştu. Sovyet tarihçileri, SSCB’nin Türkiye’ye yapmış olduğu fabrikaların değerini halk nezdinde arttırmak için bu tür yatırımları dile getirilmemişlerdi. Emperyalist olarak tanımladıkları devletlerin yatırımlarını da sömürücü olarak vasıflandırmışlardır.

Türkiye’nin bu dönemde izlediği siyaset; bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü muhafaza etmektir. Bunun için de milli sanayi dalını gerçekleştirmek gerekiyordu. Bunun için krizden minimum etkilenmek amacıyla 12 Mart 1930 tarihinde Türk-Sovyet Ticaret Antlaşması tasarısı TBMM’de görüşülmüş ve kabul edilmişti.¹⁰⁴ Bu çerçevede ülkede sanayi alanındaki yatırımı devlet eliyle

¹⁰³ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.62–64.

¹⁰⁴ BCA- 030.18.01.02/9.12.1.

gerçekleştirerek yabancı sermayeyi ülkeye sokmamak istenilmektedir.¹⁰⁵Bu ise Sovyet modeli bir kalkınma politikası uygulanmasıyla sonuçlanacaktır.

Ekonomik kriz döneminde Sovyetlerin durumu iyi denilebilecek seviyeydi. Rusya'daki ekonomik gelişme daha ziyade senede % 8'lik bir oranla bütün rekorları kırdığı sanayi sektöründe yoğunlaştı. Sanayiye vuran yine kendi büyüklüğü idi. Rus işçilerinin yarısından çoğu 500 kişiden daha fazla işçinin çalıştığı fabrikalarda çalışmaktaydı. Birçok fabrika 10 bin işçiden daha fazlasını barındırıyordu. Bu rakamlar Avrupa için istisna idi. Sanayi sektöründeki bu büyük gelişmeye rağmen, Rusya hala bir tarım ülkesi idi. Halkın yüzde 85'i kırsal kesimden oluştuğu gibi, ihracatın %50'den fazlası tahıl ürünlerinden oluşuyordu. Hala iptidai usullerin kullanıldığı tarım nadas sistemine dayanmaktaydı. Bunun neticesinde, sık sık kıtlık baş gösteriyordu.¹⁰⁶ Ama yine de Türkiye'nin başı sıkıştığında koşabileceği bir ülkedydi. Türkiye'nin bu dönemdeki ticari ilişkilerinin en yoğun olduğu ülke Sovyetler olmuştur. Sovyetlerden karagül koç ve koyunu ihracatına varana kadar pek çok şeyi Sovyetlerden almaktaydı.¹⁰⁷

Bununla beraber dönemde Türkiye'nin Sovyetlere bakışını İsmet Paşa, Kasım 1930'da Atina'dayken İngiltere Büyükelçisi Ramsay'e şöyle açıklamaktadır: *“Türkler kuzey komşusuyla iyi ilişkiler arzu etmektedir. Ancak Sovyet Hükümeti Türkiye'de propagandadan çekinmemekte ve birkaç birey ona kapılmaktadır.”* Sovyetlerin yaptırdığı propagandalardan dolayı Türkler onlara sitem ederken, Sovyet Hükümeti her fırsatta yaptıkları için Türk Hükümetine teşekkürlerini ifade etmektedir. İsmet Paşa, Türkiye'nin Rusya'ya karşı olan ilgilerinin gerçek sebebini, Rus topraklarında yaşayan 37 milyon Müslüman'ın olmasına dayandırmaktadır.¹⁰⁸ İsmet Paşa'nın meseleyi bu şekilde açıklamasının nedeni “biz Ruslarla mecburiyetten işbirliği içindeyiz. Çünkü orada pek çok Müslüman unsur var” mesajını vererek İngilizlerin gönlünü kazanmaya çalıştığı izlenimi edinilmektedir.

İsmet Paşa'nın Atina'da yaptığı komünist propagandası açıklaması doğrudur. Çünkü 1929 yılında Türkiye'de büyük çapta bir komünist tutuklaması olmuş, tutuklananlar mahkemeye sevk edilmişlerdi. Bu münasebetle Pravda gazetesinde, Türkiye'de komünizmin geliştiği, Türk komünistlerinin burjuvaziye karşı muzaffer olacağı yolunda yazılar çıkmıştır. Moskova'daki Türk Büyükelçisinin yaptığı itiraz

¹⁰⁵ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.94.

¹⁰⁶ Georges Langlois, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 1. Baskı, İstanbul: Nehir Yayıncılık, 2000, s.27–28.

¹⁰⁷ **BCA- 030.18.01.02/14.61.4.**

¹⁰⁸ **F.O. 371/14576.**

üzerine, karşılık olarak Pravda'nın Parti gazetesi olduğu, Hükümet gazetesi İzvestiya'da bu konuda bir yazı çıkmadığı, Parti gazetesinin Hükümeti bağlamayacağı cevabı verilmiştir. Bunun üzerine Türk basını ciddi ve sert bir kalem kavgası başlattı. Polemiği başlatan gazetelerin ne parti ve ne de hükümetle hiç bir ilişkileri bulunmadığından, Ruslar resmi teşebbüs yapamamışlardır.¹⁰⁹

Türk hükümetinin 1929'da ülkede geniş çapta komünistleri tutuklama girişiminde bulunması, Amerikalıların perde arkasından sağlamış olduğu desteğe dayanmaktaydı. Zira American Bible House'un neşriyat müdürü Mr. Börç'in Türk Maarif Vekâleti'ne "mecmua ve kitaplarını mekteplere tavsiye etmesi" Amerika'nın Türkiye'deki tesirini göstermiştir. Türkiye'deki 1929 komünist tutuklamasına Sovyet Rusya'nın büyük bir tepki vermesinin nedeni Amerika'nın Türkiye'deki bu tesiridir.¹¹⁰

Sovyetlerin bu dönemde Türkiye'ye karşı yoğun bir basın-yayın aracılığıyla yaptığı saldırısının arttığı gözlenmiştir. En başta Atatürk bu saldırının hedefi haline gelmiştir. Türkiye'ye karşı bir üs vazifesini gören Bakü'de yayınlanmış "Komünist" gazetesi, Türk hükümetini burjuvanın silahını kullanmakla, Türk işçi sınıfını sömürmekle suçlayarak, zor şartlar altında faaliyetlerini sürdüren Türk komünistlerine destek olmaya çağırmıştır. Bu yazılar sadece Türkiye'deki komünist faaliyetlerin gelişmesini ve desteklenmesini amaçlamamış aynı zamanda Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ndeki Müslüman Türk halkları arasında prestijini ve ehemmiyetini sarsmaya yöneliktir. Sovyet idarecileri, "Pravda", "Komünist" ve diğer gazeteleri komünist partisinin, "İzvestiya"yı ise hükümetin resmi gazetesi olarak yansıtmaya çalışmakta idi.¹¹¹ Dolayısıyla "İzvestiya" hariç diğer gazetelerin yazılarından sorumlu olmadıkları izlenimini vermekteydi. Ancak, Sovyetler Birliği'nde Komünist Partisi'nden başka bir partinin olmaması ve hükümetin de bu partiden başka bir partiye dayanmaması, Sovyet idarecilerinin bu tarz ifadelerinin gerçekçi olmadığını göstermemektedir.

¹⁰⁹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.121.

¹¹⁰ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.66–67.

¹¹¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.67.

3.6.1. Paris Antlaşması'nın Uzatılması (17 Aralık 1929)

İlişkilerin gerginleşmesiyle beraber Bolşevik idareciler Türkiye'yi tekrar nazlamayı bilmekteydiler. Nitekim 12–14 Kasım 1926 tarihlerinde yapılan Odessa Görüşmelerine bir iade-i ziyaret yaparak havayı yumuşatmayı başarmışlardır. L. Karahan'ın Türkiye'yi ziyareti 12–24 Aralık 1929 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Bu ziyaretin neticesi 17 Aralık 1929'da Ankara'da, 2 yıllık süresi dolan Sovyet-Türk Tarafsızlık ve Saldırmazlık Antlaşması'nın uzatılmasıyla ilgili yapılan antlaşma olmuştur. Ayrıca, taraflar antlaşmanın 2 yıllık süresinin dolmasına 6 ay kala antlaşmaya son vermek istediğini bildirmese antlaşma otomatik olarak bir yıl süreyle uzatılacaktır.

Paris antlaşmasının şartlarına ek olarak taraflar öteki tarafa bildirmeksizin, onun kara veya denizden doğrudan doğruya komşusu olan devletlerle siyasi anlaşmalar yapmayı amaçlayan görüşmelere girişmemeyi ve bu gibi anlaşmaları ancak söz konusu tarafın onaması ile yapmayı üstlenmiştir.¹¹²

Maddede sözü edilen, denizden veya karadan komşuların kim oldukları da gizli bir protokolle tespit edilmişti. Bunlar, Türkiye için: İran, Irak, Bulgaristan, Yunanistan, İtalya, İngiltere ve Suriye adına Fransa'dır. Rusya için: İran, Afganistan, Çin, Moğolistan, Japonya, Finlandiya, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya ve İngiltere'dir.

Bu Protokol ile taraflar, birbirlerine bildirmeden ve mutabık kalmadan bu isimleri geçen devletlerle siyasi anlaşma yapmama taahhüdüne giriyorlardı. Rusya o tarihe kadar, hakkı olmadığı halde, bu gibi bilgilerin kendisine verilmediğinden şikâyetçi olup durmuştu. Artık bu bilgileri bir hak olarak talep edebilecekti. Nitekim Türkler 7 Ocak 1931'de Afyon bölgesinde işletme açma iznini ABD'ye verince, bunu SSCB'ye bildirmek gerekliliği hissedeceklerdir.¹¹³

Bu protokolün imzalanması için, Sovyet Dışişleri Komiser Yardımcısı Karahan, Tevfik Rüştü Aras'ın daveti üzerine 13 Aralık 1929 günü Türkiye'ye geldi. Gerek Karahan'ın Ankara'ya gelişi, gerek uzatmanın anlaşma ile yapılması, hiç şüphesiz imzalanan protokolün 2. maddesiyle alakalıdır.¹¹⁴ Bu maddenin kimin

¹¹² Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge: 1923–1938), Kazım Öztürk (haz.), 3. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1994, s.458–459.

¹¹³ BCA- 030.18.01.02/17.1.3.

¹¹⁴ Gürün, Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953), s.125.

tarafından teklif edildiği tespit edilememiştir. Ancak teklifin SSCB'den geldiği düşünülebilir. Bunu üç şekilde açıklamak mümkündür:

Birincisi; 12 Ekim 1929 tarihinde Amiral Fredrick Field komutasındaki İngiltere Akdeniz filosunun, ziyaret amacıyla İstanbul'a gelişi.¹¹⁵ Filo komutanının 14 Ekimde Ankara'da Atatürk tarafından kabul edilmesi üst düzey bir ziyaret olduğunu göstermekteydi ki bu noktayı Rusların gözden kaçırmaması düşünülemez. Bu ziyaret dolayısıyla İngiltere lehinde kuvvetli bir hava ortaya çıkmıştı. İngiltere, Rusya ile 24 Mayıs 1927'de kestiği siyasi ilişkilerini 3 Ekim 1929'da yeniden kurmuş ise de, Mc Donald Hükümeti, Rusya'ya karşı eski yakınlığı göstermemekte idi. Buna karşılık Türkiye ile İngiltere arasında bir yakınlaşma isteği açıkça belli oluyordu.

İkincisi; Türkiye-Romanya ilişkilerindeki gittikçe artan samimiyet ve özellikle 6–10 Ekim 1929 tarihlerinde Atina'da toplanan “Evrensel Barış Kongresinde”, Yunanistan'ın eski Başbakanlarından Papanastasiou'nun, bir Balkan birliği kurulması fikrini ortaya atışı ve bu fikrin uygun karşılanmasıdır. Besarabya'nın işgalini kabul etmemiş olan Rusya, Balkanlarda Romanya'nın da dâhil olacağı bir birlik kurulmasından şüphesiz memnuniyet duymayacaktı.

Üçüncüsü; Rusların öteden beri arzuladığı, Türkiye'nin kendilerinden habersiz adım atmaması şansını yakalamak isteğidir.

İki devlet arasında 7 Mart 1931'de, yine 1925 Antlaşmasının ayrılmaz bir parçası olmak üzere, yeni bir protokol imzalanıyor¹¹⁶ ve bununla taraflar, diğer tarafa 6 ay öncesinden bildirmeden, Karadeniz' deki yahut ona bitişik denizlerdeki donanmalarını güçlendirecek bir savaş gemisini tezgâha koymamayı veya sipariş etmemeyi üstleniyorlardı. Bu antlaşma 7 Kasım 1935'te 10 yıllık bir süreyle tekrar uzatılmıştır.

16 Mart 1931'de Rus Dışişleri Bakanı Litvinov, 1921 anlaşmasının 10'cu yıldönümü münasebetiyle Tevfik Rüştü Aras'a bir dostluk mesajı göndererek, iki ülke arasındaki yakınlığı ve işbirliğinden övgüyle bahsetmektedir.¹¹⁷ Aynı tarihte Moskova'da bir Ticaret ve Seyr-i Sefain Antlaşması da imzalanmaktaydı.¹¹⁸ Bu

¹¹⁵ Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918–1938**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1988, s.495.

¹¹⁶ **BCA- 030.18.01.02/18.14.8**; Basil Dmytryshyn-Rfederick Cox, **The Soviet Union and The Middle East 1917–1985**, Princeton: The Kingdon Press, 1987, s.460.

¹¹⁷ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.126.

¹¹⁸ **BCA- 030.18.01.02/23.62.15**.

antlaşma 14 Temmuz 1937 tarihinde tekrar uzatılacaktır.¹¹⁹ Ancak antlaşmalar genelde kısa vadelerle uzatılmaktaydı ve 7 Ekim 1937 tarihinde bir aylığına yeniden uzatılmıştır.¹²⁰ Bu da gösteriyor ki, artık ilişkilerde güvensizlik hâkimdir.

3.6.2. Türk-Sovyet İlişkilerindeki Diğer Gelişmeler

1930'lu yıllarda Türk-Sovyet sınırında olayların arttığı gözlenmiştir. 1931'in yaz aylarında Sovyet topraklarına silahlı Türk haydutlarının saldırması üzerine Sovyet-Türk sınırında olay yaşanmıştır. 18 Temmuz ve 4 Ekim'deki protesto notalarıyla Sovyet HHK Türk sınır muhafızlarının lakaytlığını ve sınır muhafızlarının Sovyet topraklarını ateşe tutmasını protesto etmiştir. Buna cevap olarak 23 Eylül'deki notada Türk tarafı Temmuz-Ağustos 1931'de Sovyet tarafının Türk sınırını ihlal ettiğini bildirmiş ve ayrıca, hadiselerin bir daha tekrarlanmaması ve olayın incelenmesi için Sovyet-Türk karma komisyonunu teşkil etmeyi teklif etmiştir.¹²¹

Karahan'ın 26 Ocak 1932 tarihinde Hüseyin Ragıp'a yollamış olduğu notada, Sovyet-Türk sınırındaki durumun ciddiyetini ve bunun Türk sınır muhafız makamlarının lakayt davranmalarından kaynaklandığını ve Sovyet sınır muhafızlarınca Türk topraklarının ihlal edilmediğini bildirerek karma komisyonun teşkilini kabul etmiştir. Hüseyin Ragıp, 2 Temmuz 1932 tarihli notasıyla Türk hükümetinin SSCB HHK'nin komisyonun çalışma şekli ile ilgili teklifini kabul ettiğini bildirmiştir. 14 Ağustos 1932'de Moskova'daki Türk temsilcisi Cevad Bey 1932 yılın yazında Sovyet-Türk sınırında yaşanan olayların rayına oturduğunu ve komisyon teşkil etmeye ihtiyaç kalmadığını bildirmiştir.¹²²

Bu olumlu gelişmeler üzerine Türkiye yine kuzey komşusuna büyük bir ekonomik yardım talebiyle müracaat etmiştir. Yapılan müracaatın TBMM'deki metni şöyle takarrür etmiştir: “Rusya'dan alınacak pamuklu mensucat fabrikaları tesisatı için tetkikat yapmak üzere getirilecek bir müdür ve altı mütehasıstan Mürekkep Heyete daha üç mütehasıs iltihakı suretiyle tetkikatın; memleketimiz umum sanayi planının etrafiyla tavazzuh etmesine ve ihtiyar olunacak masraftan daha büyük faydalar elde edilmesine imkan verecek şekilde yaptırılması ve bu heyete gerek

¹¹⁹ BCA- 030.18.01.02/77.65.6.

¹²⁰ BCA- 030.18.01.02/79.84.2.

¹²¹ BCA- 030.18.01.02/19.25.13.

¹²² Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.69.

mensup oldukları istihsal şubelerinden ve gerekse noksan olan ihtisası ikmal etmek üzere Türk mühendis ve memurlarının terfiki ve heyetin seyahat programı ile tetkikatta kullanılacak mütemmim alet ve vesaitin sureti tedariki ve seyahat planının tanzim ve tatbiki hususunda alakadar makamatça temini iktiza eden nokta hakkında İktisat Vekaletinden tevdi olunan mufassal rapor İcra Vekilleri Heyetinin 13/7/1932 tarihli içtımında tetkik ve mütalaa edilerek Sıhhat ve İctima Muavenet Vekaletinden de bir mütehasısın terfiki suretiyle ve teklifi vakiin bir kısmı idari olduğundan onlar hakkında karar ittihazına lüzum görülmeyip doğrudan doğruya ait olduğu vekaletlerle bil muhabere temini ile diğerleri için tanzim olunan merbut hususatın tatbiki tasvip ve kabul olunmuş ve keyfiyetin bütün vekaletlere ve alakadar makamlara tamimi tensip edilmiştir.”¹²³

Sovyetler Birliği, teknolojik alanda kaydetmiş olduğu ilerlemeleri Türkiye üzerinde etki yapma yönünde kullanmaya özen göstermiştir. Bu doğrultuda, Sovyet mühendisler tarafından tasarlanmış uçağın 4 Eylül 1930’da Moskova’dan Ankara’ya direk uçuşu gerçekleştirilmiştir. Karahan Sovyet pilotlarıyla gönderdiği mektupta, iki ülke arasındaki ekonomik ve kültürel ilişkilerin gelişmesi hakkında temennide bulunmuştur. Buna karşı Türk Dışışleri de aynı mukabelede bulunmuştur.¹²⁴ Bundan anlaşılacağı gibi Sovyetler, Türkiye’ye kendilerinin gücünü göstererek kendi taraflarına çekmeyi ve hatta ideolojik olarak da etkilemeyi düşünmüşlerdir.

Sovyetlerin Türkiye’ye yaptıkları teknolojik yardımların samimi his taşıyanları da olmuştur. 1932 yılındaki Türkiye’de Sovyet heyetinin çalışmaları Kayseri ve Nazilli fabrikalarının inşaatıyla sonuçlanmıştır. Sovyet uzmanları ilk beş yıllık Türk ekonomik kalkınma planının hazırlanmasıyla ilgili daha geniş incelemeler de yaptılar. Ayrıca Türkiye’de demir-çelik işletmelerinin kurulması sorunu ele alındı. Heyetin raporlarında bu işletmenin Ereğli’de kurulması gerektiği fikri öne çıkmıştır. Kurulacak işletmenin kapasitesi ve dairelerinin planlanması konusunda tavsiyelerde bulunulmuştur.¹²⁵

25 Eylül 1930’da Dışışleri Bakanı Tefvik Rüştü Aras’ın Moskova’ya resmi bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaretten evvel Türkiye’deki Sovyet sefiri Suriç’in SSCB HHK’ne 2 Eylül 1930’da gönderdiği telgrafta Türk Dışışlerinin Moskova görüşmesi için belli bir program hazırlığı yapmadığını bildirmektedir. Suriç, Türk

¹²³ BCA- 030.18.01.02/30.53.19.

¹²⁴ Tacıbayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.72.

¹²⁵ Kırıyev, “SSCB Dışışleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye’de Devletçilik Politikası ve 1920–1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri”, s.649.

Dışışlerinin inisiyatifi Sovyetlere bıraktığını ve sadece uluslararası meseleler gibi genel konular üzerinde fikir alış-verişinde bulunmak istediğini söylemektedir. T. Rüştü'nün ziyareti sonrasında 30 Ekim 1930'da Ankara'da Türk-Yunan antlaşmasına benzer Karadeniz anlaşması ile ilgili görüşmeler başlamıştır. T. Rüştü 20 Aralık 1930 tarihinde Sovyet elçisi Suriç'e böyle bir anlaşmanın yararından bahsetmiştir.¹²⁶

30'lu yıllarda Sovyetleri henüz tanımamış olan ABD'nin aracılığıyla Sovyetler Birliği'ndeki ticari işlemlerini Türkiye konsolosluklarının yerine getirmiştir. "United Press Ajansı'nın 20 Ocak 1931 tarihinde Moskova'dan bildirdiğine göre; Türk konsoloslukları Rus-Amerikan ticaretini kolaylaştırmak için (Amerikan konsoloslukları yerine,) belge tasdik işlerini yapmaya başlamışlardır.¹²⁷ ABD'nin SSCB'ye karşı siyasetindeki değişikliğin sebebinin Uzak Doğuda beliren Japon yükselişi olduğu kanaati yaygındır.

1930'larda Japonların Panturanist politikalara ağırlık vermeleri de Türkiye'yi yanlarına almak istemelerinden ileri gelmektedir. Bu dönemde Japonların Türklere olan ilgisi Rusları endişelendirmiştir. Nitekim bunu 27 Ekim 1931'de Sovyet Hariciye Komiseri MM, Litvinov'un Türkiye seferi ve Türk hükümet başkanını Moskova'ya davet etmesinden anlamak mümkündür. Japonlar karşısında görüşmelerde üstünlük sağlamak için Sovyetler Birliği, Türkiye ile ilişkilerini sıcak tutmaya yönelik adımlar atmıştır. Sovyetlerin bu siyasetinin farkında olan Türk idarecileri kendilerinin Sovyet-Japon ilişkilerine lakayt kalamayacağını göstermiştir. Bunu Mustafa Kemal'in Japonların Mançurya'da ilerlemelerine önem vermesinden anlamak mümkündür. Mustafa Kemal, Japonların Mançurya'yı işgal ettikten sonra Sovyetlere yöneleceğinden endişeyle bahsetmiştir. 29 Ekim 1931'deki görüşmede M. Kemal, Litvinov'a, Sovyetlerin Mançurya'nın ayrıca 400 milyonluk Çin'in birleşmesinin olanaksız olmasından dolayı Batı Çin'in bağımsızlık hareketini kendi ellerine almasını teklif etmiştir.¹²⁸ M. Kemal'in bu teklifinden Doğu Türkistan Türklerinin Batı Türkistan olarak bilinen Sovyet Türk Cumhuriyetleriyle birlikte SSCB çatısı altında birleşmesini istediği görülmektedir. Türkleri bir araya getirilmesini sağlayarak onlarla olan ilişkileri bir tek merkezden yani Moskova vasıtasıyla geliştirilmesi istenildiği anlaşılmaktadır. Mustafa Kemal'in bu teklifi Sovyet yetkililerini ürkütmüş olmalı ki hemen olumsuz cevap bulunmuştur.

¹²⁶ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.73.

¹²⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.73–74.

¹²⁸ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.75.

30 Ekim 1931'de Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun yıl dönümüne katılan Sovyet HHK M. M. Litvinov, Türk-Sovyet ilişkilerine dair övücü bir basın açıklaması yapmıştır. Litvinov'un ziyaretini Sovyet basınında geniş yer bulmuştur. Sovyet basınının ziyareti uzun uzun ele almasının nedeni hasım ülkelere karşı (özellikle Japonya'ya) bir mesaj vermektir.¹²⁹

Mussolini, Rusya'yı Avrupa dışında tutabilmek için, 1932 yılı sonunda bir Dörtlü Pakt fikrini ortaya atmıştı.¹³⁰ 1933 Martında, İngiltere Başbakanı Mc Donald'ın Roma ziyareti sırasında Mussolini bu fikri ona da açmıştır. Mussolini'nin düşüncesi, kendisine eşit haklar tanınmadığı için Silahsızlanma Konferansına gelmekten vazgeçen Almanya, bir şekilde tatmin edilmezse, Versay hükümlerini yok sayarak, silahlanmaya başlayacak ve kendi yolunda gidecekti. Bunu önlemenin tek yolu, İtalya, İngiltere, Fransa ve Almanya arasında dörtlü bir pakt yaparak, dört devletin rızası olmadan Versay Anlaşması'nın hiç bir maddesinin değiştirilmeyeceğini kararlaştırmak ve bundan sonra silahsızlanma müzakerelerinde de Almanya'ya eşit haklar tanımaktı.

Mussolini bu düşüncesini Mc Donald'a kabul ettirdikten sonra, Dörtlü Pakt Roma'da yapılan müzakereler neticesinde, 1933 Nisan'ında parafe edildi. Bu pakt hiç bir işe yaramayacak ve imza bile edilmeden tarihe karışacaktır. Ancak pakt çalışmaları Rusya ve Türkiye üzerinde etkiler bırakmıştır. İki devlet de, Dörtlü Paktın parafe edilmesini endişeyle karşılamışlardır. Bu gelişme, bir ölçüde Lokarno Anlaşması'nın yarattığı olumsuz havayı geri getirmişti. Fakat bu defa, memnun olmayanlar arasında, Polonya, Romanya ve Fransa ile çok yakın ilişkileri bulunmasına rağmen, kendilerine hiç haber verilmemiş devletler de bulunuyordu.

1933 Haziranında, Londra'da toplanan Dünya İktisat Konferansı, hoşnut olmayan ülkelerin Dışişleri Bakanlarını bir araya getirmiştir.¹³¹ 3 Temmuz 1933 günü, Londra'da, "Saldırının Tanımlanması" konusunda İki Sözleşme imzalanmıştır. Birinci Sözleşme, anlaşmada belirtilen sıraya göre, Türkiye, Estonya, Letonya, Polonya, Romanya, Rusya, İran ve Afganistan arasındadır. İkinci Sözleşme ise, Türkiye, Romanya, Çekoslovakya, Rusya ve Yugoslavya arasında imza edilmiştir. Her iki Sözleşmenin hükümleri aynı ise de, ikincisinde, bunun bütün devletlerin imzasına açık olduğuna dair fazladan bir madde vardır.

¹²⁹ Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)**, s.642–643.

¹³⁰ Doğan Avcioğlu, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, C.4, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1994, s.1447.

¹³¹ Aras, **Görüşlerim**, C.II, s.140–145.

Türk-Sovyet İlişkileri açısından bu antlaşmanın önemine binaen antlaşmayı şu şekilde özetlemek mümkündür:

Sözleşmenin giriş kısmında, Briand-Kellog Paktına atıfta bulunulup saldırının tarifinin yapılmasındaki faydaya ve ülkelerin toprak bütünlüğüne hürmet prensibine temas etmiştir.

Birinci madde de, tarafların birbirleriyle olan ilişkilerinde saldırının tanımlanmasını kabul ettiklerini belirtir.

İkinci madde aynen şöyledir “Bunun sonucu olarak, anlaşmazlık halindeki devletlerarasında yürürlükte bulunan anlaşmalar saklı kalarak, aşağıdaki hareketlerden birini ilk olarak yapan devlet saldırgan sayılacaktır:

1- Başka bir devlete savaş ilanı.

2- Başka bir devlet toprağını, savaş ilan etmeden istila.

3- Savaş ilan etmeden, kara, deniz ve hava kuvvetleriyle başka bir devletin ülkesine, gemilerine veya uçaklarına saldırı.

4- Başka bir devletin sahillerini veya limanlarını abluka etmek.

5- Kendi ülkesinde oluşup başka bir devlet ülkesini istila eden silahlı çeteleri korumak veya istilaya uğrayan devletin talebine rağmen bu gibi çetelerin yardım almaların yahut himaye görmelerini önlememek.”

Üçüncü madde, saldırıyı haklı çıkarmak gayesiyle hiç bir gerekçe ileri sürülemeyeceğini belirtir.

Dördüncü madde, birinci sözleşmede bulunmayan ve anlaşmanın bütün ülkelere açık olduğunu belirten maddedir.

Beşinci madde tasdik, altıncı madde imza formalitelerine aittir.¹³²

Bu anlaşmayla İtalya, Rusya'ya karşı takındığı tecrit politikasından vazgeçmeye başlamıştır. Özellikle Türkiye'nin Rusya'ya verdiği destek sebebiyle İtalya SSCB'ye karşı daha ılımlı bir siyaset izlemeye başlamıştır.

3.6.3. İsmet Paşa'nın Moskova Ziyareti (26 Nisan 1932)

1931'de Litvinov Türkiye'yi ziyaret etmişti. Türkiye'den dönerken de Başbakan İsmet Paşa'yı Moskova'ya davet etmişti. Bu nazik davete icabet eden İsmet Paşa 1932'de Moskova'yı ziyarete karar verdi. Bu amaçla kalabalık bir Türk

¹³² Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.131.

Heyeti ziyarete hazırlanmıştır. İsmet Paşa başkanlığındaki Türk heyetinde; Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü, Başvekâlet Özel Kalem Müdürü Vedit, Dışişleri Kalem Müdürü Kemal Aziz, III. Daire Genel Müdürü Vasfi Bey, Polis Kaşif Efendi, Yozgat Milletvekili Tahsin Bey, Uşak Şeker Fabrikası Müdürü Remzi Bey, İstanbul Milletvekili Alaaddin Cemil Bey, Sanayi Genel Müdürü Şerif Bey, Defterdar Müdürü Şevket Turgut Bey, Sanayi Müşaviri Kamil İbrahim Bey, Maarif Vekaleti Milli Talim ve Terbiye Dairesi Reisi İhsan Bey katılmışlardır.¹³³

Litvinov, İnönü'nün Moskova ziyaretinin 1 Mayıs bayramına doğru gelmesini münasip görmüş ve bunu Suriç vasıtasıyla iletmiştir. Ayrıca İnönü'nün Moskova seyahatinin Roma'ya yapacağı seyahatten evvel gerçekleştireceğini de bildirmektedir. İnönü'nün ilk ziyaretinin Moskova'ya yapılmasını kendi isteğiyle olduğunu Litvinov dile getirmekte ise İnönü bunu Sovyetlerden gelen ısrar karşısında yaptığını belirtmiştir. Litvinov'un, İsmet İnönü'yle birlikte Mustafa Kemal'in de Moskova'ya davet etmek için bir yoklama yaptığı görülmektedir. Ancak her ikisinin aynı anda yurt dışında olamayacağını öğrenmiştir.¹³⁴ Litvinov'un İsmet Paşa'yı Moskova'ya davet etmesinin sebebi Rusya'nın gücünü göstermek istemesinden ileri gelmektedir.

26 Nisan 1932 tarihinde Türkiye Başbakanı İsmet Paşa Moskova'ya varmıştır. 1 Mayıs kutlamaları için baştan sona bir hazırlığın yapıldığı ülkeye tam da işçi bayramı arifesinde Türkiye başbakanının davet edilmesi Bolşeviklerin amacını ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Türk heyetinin Moskova'ya geldiği gün bazı olaylar da yaşanmıştır. Bunlar Türk sefarethanenin duvarlarına İsmet Paşa'ya karşı edepsiz sözler yazılmış, birkaç isimli mektubun gelmesi; GPU'nun (Devlet Siyasi İdaresi'nin) Moskova'daki Türk kökenli öğrenciler arasında Türk heyetine suikast yapılacak diye tevkifat yapması; Sovyetlerin III. Enternasyonale atıf ettikleri bir grup tarafından yapılmış protesto gösterisi idi. Bu grup, Türkiye'deki komünist yoldaşlarının durumunun çok kötü olması, onların açıktan-açığa propaganda yapmaya haklarının olmamasını protesto eden sloganlar atmıştır. Sovyetler, Türk heyetine karşı, *“Bu biz değil, Bu III. Enternasyonal, bizde hürriyet var, biz onları*

¹³³ BCA- 030.18.01/27.25.1.

¹³⁴ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.76–77.

durduramayız”¹³⁵ diyerek kendilerinin ne kadar “demokrat” olduklarını göstermeye çalışmışlardır. Yapılan protestonun idarecilerle ilişkilendirilmesi doğru değildir.

28 Nisan’da Molotov verdiği ziyafette; İsmet Paşa’nın şahsının Türk- Sovyet ilişkilerinin gelişmesinde hatta Türkiye’deki inkılâpların gerçekleşmesinde birinci derecede rolü olduğunu dile getirmiştir. Türk araştırmacılarının dile getirdikleri Atatürk ile İnönü arasındaki uyuşmazlığın bir nedeni de İnönü’nün Moskova’dan edindiği tesirdir ki onu uygulamaya başlamıştır. Atatürk, İnönü’nün hükümet politikasını Sovyetlerdeki gibi sert bir şekilde yürütmesine karşı çıkmıştır. İnönü, Sovyetlerdeki gibi devletleştirme ve sosyal alandaki reformlarla ülkeyi bir an evvel kalkındırmak istemiştir. Celal Bayar, İsmet Paşa’nın sıkı devletçilik politikasını uygulamaya başlamasını 1932 Moskova ziyareti sonrasında rastlamaktadır diye belirtmektedir.¹³⁶

29 Nisan’da Kalinin basına kapalı olarak Türk heyetine ziyafet vermiştir. Bu ziyarete Stalin de iştirak etmiştir. Sovyetler amacına ulaşmış ve İsmet Paşa’yı etkilemeyi başarmışlardır. İsmet İnönü’nün ne derecede etki altında kaldığının anlaşılması için anılarında geçen şu sözlere bakmak faydalı olacaktır: “*Askerin hepsi iyi kıyafette disiplinli ve Rus geçit resmi usulleri içinde çok muntazamdı. Ben Stalin’e daha evvel Moskova’da gördüğüm askeri kıtaların intizamını tasavvur ettiğim ölçüde bulduğumdan ve bir yabancıya yaptıkları tesir itibarıyla mükemmel olduklarından bahsetmiştim. O da bana, asıl bunu geçit resminde görürsün demişti. Geçit resminden sonra, nasıl bulduğumu sordu. Tabii kendisine çok iyi bir halde bulduğumu, üzerimde mükemmel bir ordu tesiri yaptığımı söyledim*”¹³⁷ İnönü’nün resmigeçitten önce görmüş olduğu ufak bir asker ordusundan etkilenmesi, öncüllü olarak Sovyetlerin tüm çalışmalarına hayran olmaya kendisini şartlandırmasıyla izah edilebilir. Bu ise Osmanlı Sadrazamlarından Nedimov’un durumu gibidir.

İsmet Paşa Moskova ziyareti esnasında Sovyet yetkilileri ile Voroşilov’un dairesinde 6 Mayıs’ta görüşme yapmıştır. İ. İnönü Sovyetlerin yardımını Türk sanayisini kalkındırmak için uzun süreli kredi şeklinde verilmesini istemiştir. Kredi, Türk sanayiye gerekli olan makine donatımını almak için kullanılacaktı. İ. İnönü kredinin 8 milyon dolar civarında ve 25–40 yıl süreyle faizsiz geri ödenmesi

¹³⁵ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.81.

¹³⁶ İsmet Bozdağ, *Bir Çağın Perde Arkası; Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri*, İstanbul: Kervan yayınları, 1972,s.35.

¹³⁷ İsmet İnönü,, *Hatıralar*, Sabahattin Selek (haz.), I.Kitap, Ankara: Bilgi Yayınları, 1985, s.253.

koşuluyla istemiştir.¹³⁸ Bu isteğe karşı Stalin ve Molotov prensip olarak uzun süreli krediye karşı olmadığını bildirmiştir. Miktarı 8 milyon dolar olarak belirlenen kredinin 20 yıla faizsiz verilmesi karara bağlanmıştır T. Rüştü Sovyetlerin Türkiye'ye kredi verebilme derecesine gelmesini ve Türkiye'nin de bu yardım sayesinde sanayileşme yoluna koyulmasını dünyada büyük bir tesir uyandırdığını bildirmiştir. T. Rüştü'ye göre bunun tarihi önemi vardı. Stalin, Sovyetlerin şimdiki haliyle ancak bu kadar yardım yapabildiğini ve 2-3 yıl sonra ekonominin düzeldiği zaman miktarın çok daha artacağını vaat etmiştir.¹³⁹ Bu iki ülkenin bir biriyle dost ülkeler olduğunu yansıtmaktaydı.

SSCB'deki Türk sefiri Hüseyin Ragıp, İsmet Paşa'nın SSCB'de iki-üç hafta bulunmasını SSCB HHK yardımcısı Karahan'dan ısrarla istemiştir. Ancak Karahan İ. İnönü'nün Ankara'da ve İtalya'da işleri olduğunu bildirerek bu kadar uzun süre kalamayacağını bildirmiştir.¹⁴⁰ Sovyet yetkilileri, Türkiye üzerindeki Sovyet nüfuzunun aşikâr biçimde yer alması Batıyı harekete getireceği endişesindedirler.

İsmet Paşa'nın Moskova seyahati, Batı ülkeleri endişeye sevk etmiştir. İnönü'nün Moskova seyahati esnasında Ankara'daki Fransız Büyükelçisi "yeni Türkiye'yi Sovyet gücünün boyunduruğuna sokacak ikinci bir "Hünkâr İskelesi Antlaşması"nın hazırlanmakta olabileceğini Paris'e bildirmiştir. Fransızları tedirgin eden Türkiye'nin komünist etkisi altına kaymaya başlama düşüncesi idi. M. Kemal'in komünizme karşı takındığı açık tavırlarına rağmen Sovyetlerle ilişkilerin geliştirmeye yönelmesi Batı âleminde şüphe uyandırmıştır. İngilizler de Sovyetlerin "Türkiye'ye 8 milyon dolar faizsiz kredi vermesini "müstesnacı bir şey" diyerek hayretle karşılamıştır.¹⁴¹ Hatta Moskova ziyareti sonrası "*Türkiye'de de Bolşeviklik ilan edileceği yolunda söylentiler çıkmış ve CHP örgütüne böyle bir şeyin söz konusu olmadığına dair bir açıklama gönderilmesine gerek duyulması*"¹⁴² ne kadar tesir ettiğinin bir göstergesidir.

Avrupa'daki Rus asıllı aydınlar da İsmet Paşa'nın Moskova Ziyaretine büyük bir ilgi göstermişlerdi. Kafkasyalı aydınlar tarafından Paris'te yayınlanmış "Kafkasya Dağlıları" mecmuasının 1932 Eylül ayı sayısında "Moskova ve Ankara" isimli makale yayınlanmıştır. Makale, Türk hükümetinin dâhili ve harici siyasetinde Sovyet

¹³⁸ BCA- 030.18.01/51.10.3.

¹³⁹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, s.84.

¹⁴⁰ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, s.77.

¹⁴¹ İnönü,, *Hatıralar*, s.247.

¹⁴² Tuncay, *Türkiye'de Sol Akımlar-II (1925-1936)*, s.95.

tarafı bir akımın cereyan etmekte olduğunu ve bunun göstergesi olarak mezkûr seyahatin her iki tarafı birbirine yaklaştırmakta olduğunu dile getirmiştir.¹⁴³

İsmet Paşa'nın Moskova ziyaretinden sonra iki ülke ilişkileri olumlu yönde gelişmeye başlamıştır. 31 Aralık 1931'de Sovyetlerin Japonlara yaptıkları saldırmazlık antlaşması teklifinin akim kalması Sovyet hükümetinin Uzak Doğu sınırlarını güvenlik altına almaya sevk etmiştir. Kafkaslardan dikkatini Uzak Doğu'ya ayıran Sovyetlerin Türkiye'ye 1932'de 20 yıllık ödeme koşuluyla 8 milyon dolar faizsiz kredi verme cömertliği bundan kaynaklanmış olsa gerek.

7 Mart 1931'de Ankara'da Sovyet hükümeti ile Türkiye arasında dostluk ve barışı kuvvetlendirmek, silahlanmanın umumi olarak azaltılmasına gayret etmek amacıyla Sovyet-Türk protokolü imzalanmıştır. Yapılan protokole göre taraflar, diğer tarafa 6 ay öncesinden bildirmeden, Karadeniz'deki yahut ona bitişik denizlerdeki donanmaları güçlendirecek bir savaş gemisini tezgâha koymamayı veya Sipariş etmemeyi karşılıklı üstlenmiştir. Bu antlaşmayı Türk tarihçileri Karadeniz'e bitişik Marmara olması nedeniyle daha ziyade Türkiye'yi taahhüt altına soktuğu şeklinde yorumlamalarına sebep olmuştur.¹⁴⁴ Fakat burada asıl anlatılmak istenen tıpkı uluslararası platformda olduğu gibi, tersane faaliyetlerinde de birbirlerinden haberdar olma arzusunun bir zuhurudur.

İsmet Paşa'nın Moskova seyahati Sovyetleri hem memnun etmiş, hem de ideolojilerini sunma noktasında cesaretlendirmiştir. Sovyetlerin siyasi açıdan zor durumda olduğundan Türk tarafı haberdardır.¹⁴⁵ Sovyetlerin zor durumda olduğunu hatta bir harp tehlikesini beklediğini 1932'de Moskova'da cereyan eden Milletlerarası Yazarlar Kongresine de katılan Falih Rıfki'ya Stalin'in maiyetindeki bir şahsın: *“Türkiye bir emperyalist harbinde bizim için ya set ya sıçrama yeri vazifesi görür. Onu mu görür bunu mu görür sözler şahıslar ve antlaşmalar bizi inandırmaz. Ancak rejim beraberliği ile emin olabiliriz.”* cümlesinden hissedilmektedir.¹⁴⁶ Bu sözlerden özellikle “rejim beraberliği”nden Türkiye'nin o dönemde sola kaymasının istendiği ortaya çıkmaktadır. Nitekim İsmet İnönü zamanında hükümetin devletçilikten yana tavır sergilediği görülmektedir. İnönü'nün, Sovyet yetkililerinin siyasi birliktelik altında kast ettiği işbirliğini iktisadi ve kültürel alandaki ilişkilerle sınırlandırmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. 8 milyon doların

¹⁴³ Tacıbayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.87.

¹⁴⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.126.

¹⁴⁵ *Cumhuriyet*, 21 Ocak 1932.

¹⁴⁶ Falih Rıfki Atay, *Çankaya*, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaası, 1969, s.578.

verilmesinin bir sebebinin de; İsmet Paşa Hükümeti'ne manevra sahası açmak ve içte güven kazandırmak maksadıyla olduğu düşünülebilir.

İsmet Paşa Moskova'dan sonra 25 Mayıs 1932'de Roma'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında Türkiye ve İtalya arasında 30 Mayıs 1928 tarihinde imzalanmış Tarafsızlık, Uzlaşma ve Adli Tesviye Antlaşması'nın süresi uzatılmıştır.¹⁴⁷ Türk Başbakanı yaptığı iki yurtdışı seyahati Türkiye'nin dış politikada rahat bir nefes almasını sağlamıştır.

3.6.4. Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne Girişi (18 Temmuz 1932)

1931 yılında, Fransa'nın inisiyatifi ele alması ile bir Avrupa Birliği düşüncesi üzerinde, MC'de kurulan bir komisyon çalışmalara başlamıştır. Doğal olarak bu komisyonun çalışmalarının hiç bir sonuca ulaşmayacağını bilmek imkânı yoktu. Milletler Cemiyeti üyesi olmayan Türkiye ve Rusya bu çalışmalara davet edilmemiştir. Bu konuyla ilgili olarak Tefik Rüştü Aras hatıralarında:

*"...O vakit, Almanya, İtalya, Yunanistan, Macaristan ve Bulgaristan ile münasebetlerimiz çok iyi olduğu için bu devletlerden, Sovyet Rusya ve Türklerin de Avrupa Birliği Komisyonunun faaliyetine iştirake davet edilmesi için münasip şekilde teşebbüslerde bulunmalarını istedik ve İtalya, Fransız muhtırasına verdikleri cevaplarında Sovyet Rusya ve Türkiye'nin de Avrupa Birliği Komisyonuna iştirak etmesini istediler. Öteki Avrupalı dostlarımız devletler, Rusya'yı zikretmeksizin aynı arzuyu ileri sürdüler. Nihayet gerek Sovyet Rusya, gerek Türkiye, Avrupa Birliği Komisyonunun 1931 Mayıs'ında yapılacak toplantısına davet edildiler"*¹⁴⁸ bilgilerini vermektedir.

Sovyetler, Türkiye'nin MC'ye girmesine şüpheyle yaklaşmıştır. Çünkü Türkiye'nin MC'ye girmesiyle kendi etki alanlarından çıkacağı endişesini taşımaktaydılar. Böyle bir endişeye yer bırakmamak için Türkiye, 1932 Temmuzunda MC'ye katılırken, Sovyetler Birliğine tevdi edilen bir notada, Milletler Cemiyeti tarafından karara bağlanabilecek müeyyideler konusunda şu taahhüdü üstlenmiştir: "Sovyetler Birliğine karşı tatbiki mümkün müeyyideler... Sovyetler Birliğinin üçüncü bir devlete tecavüz harbi ilan etmesi halinde tasavvur edilebilir... Sovyetler Birliğine karşı diğer devletler tarafından yönetilen, Türkiye'nin haklı

¹⁴⁷ Hasan Berke Dilan, *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923–1939)*, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998, s.66.

¹⁴⁸ Tefik Rüştü Aras, *Görüşlerim*, İstanbul: [y.y.], 1967, C.I, s.97.

görmeyeceği bu tür bir suçlama Türkiye'yi 16. Madde uyarınca kararlaştırılacak herhangi bir yaptırıma katılmaya mecbur kılamaz.”¹⁴⁹

Bu nota ile Türkiye, Sovyetler Birliği aleyhindeki bir uygulamaya, Sovyetlerin saldırısı ile başlayacak bir savaşta uyabileceğini, saldırının Sovyetler Birliği tarafından başlatılıp başlatılmadığına da gene ancak Türkiye'nin karar vereceğini beyan etmektedir. Rusya 1934 de Milletler Cemiyetine katılınca bu konu bir problem olmaktan çıkmıştır. Türkiye bu şekilde, kendisini silahsızlanma Komisyonuna davet ettirmiş olan Rusya'ya aynı yönde bir hizmet sağlamış olmaktadır.

Türkiye'nin MC'ye girmesi her ne kadar Sovyetlerin bilgisi dairesinde olmuşsa da yinede bundan hoşnut oldukları söylenemez. Sovyetler Türkiye'yi kendilerinden uzaklaştırmamak gayesiyle bazı girişimlerde bulunmuşlardır. 26 Ekim 1933'te Ankara'ya kalabalık bir Sovyet heyeti gelmiştir. Bu bir nevi İnönü'nün Moskova ziyaretine karşı yapılmış iade-i ziyaretti. Sovyetlerin, aradaki ilişkileri sıcak tutma açısından, özellikle üst düzey yöneticiler seviyesindeki, bu tür ziyaretlere çok önem verdiği görülmektedir.

Sovyet heyeti içinde Harbiye ve Bahriye Komiseri Mareşal Vorosilov, Milli Eğitim Komiseri Buhnov, Mareşal Buduenni, Hariciye Komiser Yardımcısı Karahan ve Krjijjanovskiy bulunmuştur.¹⁵⁰ Bu karşılıklı ziyaretler iki ülke arasındaki ilişkilerin iyi gitmekte olduğunu Batılılara gösterme hareketiydi. Her iki tarafın birbirine yaptığı sıcak konuşmalar Sovyetlerin kurtuluş savaşı esnasında Türklere yaptığı yardımdan başlamıştır. Sovyet heyetinin Türkiye'deki karşılanışı hakkında Sovyet tarihçileri Türk halkının Batılıların kendilerini Bolşeviklikle itham edeceklerini endişesini belli bir müddet üzerlerinden atarak karşıladığını bildirmiştir.

Bolşevikler, Türkleri kendi yanlarında tutabilmek için çeşitli yollar denemişlerdir. Kendilerinin güçlü olduklarını ortaya koyarak, Batıya ihtiyaçlarının olmadığı mesajını vermeye çalışmışlardır. Rusların, Türkleri ellerinde tutabilmek için yaptıkları bir girişimlere çarpıcı bir örnek de 1934 yılında olmuştur. Gelişmeleri olayın şahidi şöyle aktarmaktadır: “1934 Yılı yaz aylarında büyük Rus Kızılordu manevraları hazırlanmış ve bu manevralarda bizden de bir heyet davet edilmişti. 23 Ağustos 1934 Perşembe günü Dil Kurultayı çalışmalarını takip etmekte olan Gazi'ye veda ederek yanımdaki heyetle beraber Fransız bandıralı Marie vapuru ile Odessa

¹⁴⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.129.

¹⁵⁰ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.97.

ya hareket ettim. Ertesi sabah Odessa'da merasimle karşılandık. 26 Ağustos günü trenle Moskova ya gittik. Hava alanında Maksim Gorki ismi verilen büyük tayyareyi gördük. Yetmiş kişilik Maksim Gorki o vakit dünyanın en büyük tayyaresi idi. 31 Ağustos Otomobillerle manevra bölgesinde Rus Kızılordu arasına vardık, Varoşilof'u bulduk, bize karşı çok iltifatlar ve samimi bulunuyordu. 2 Eylül'de Kiev de havaya karşı müdafaa manevraları, tayyare hareketleri, izli mermiler, nehir altından nefes boruları ile geçişler, büyük araçların paraşütle indirilmesi vs...»¹⁵¹

Böylece Bolşevikler 1932 yılında İsmet Paşa'ya yaptıklarını tekrarlamak ve Türk Heyetini kendilerine hayran bırakmak istiyorlardı. Ancak Balkan Antlaşması'nın gerginleştirdiği ortamın yumuşamasına heyetlerin ziyaretleri yeterli gelmemiştir.

¹⁵¹ Taylan Sorgun, **İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)**, 2. Baskı, İstanbul: Kamer Yayınları, 1998, s.454-455.

IV. BÖLÜM

ÇIKARLARIN ÇATIŞMASI VE İLİŞKİLERİN BOZULMASI (1934–1938)

4.1. Soğuk Rüzgârlar: Balkan Antantı (9 Şubat 1934)

Türk ve Sovyet tarihçileri her iki ülke arasındaki ilişkilerde dönüm noktası olarak 1934 yılını görmüşlerdir.¹ SSCB'nin Türkiye'yi bu oluşuma girmemesi konusunda dolaylı yollarla defalarca uyarmasına rağmen Türkiye'nin Balkan Antlaşmasını imzalanması ilişkilerin eskisi gibi olmayacağını göstermekteydi. Türkiye Balkan Antlaşması'na imzasını koyarken hem olası bir İtalya-Almanya yayılmacılığına karşı tedbir almış oluyordu, hem de Rusların her istediğini yapmayacağını vurguluyordu. Bu ise Türk-Sovyet ilişkileri adına bir dönüm noktası oluşturmaktaydı.

Balkan devletlerinin bir birlik oluşturmaları fikri ilk olarak 1929 yılında, eski Yunanistan Başbakanlarından M. Papanastasiu tarafından ortaya atılmıştı. Bu fikrin bütün Balkan ülkelerinde olumlu karşılanması üzerine, Yunan Hükümeti'nin inisiyatifi ele alarak, 5 Balkan devletini, yarı resmi heyetler seviyesinde, 5 Ekim 1930'da Atina'da bir toplantıya davet etmiştir. Bu toplantıda “Balkan Konferansı” isimli bir kuruluş ortaya çıkmıştır.² Ama Balkan Paketi düşüncesi henüz ortada yoktu.

İsmet Paşa'nın Moskova'ya gittiği tarihte durum bu şekilde idi. Ankara'daki Rus Büyükelçisi Suriç bu Balkan yakınlaşmasını uygun bulmadığını açıklayarak itirazlarda bulunmuştur. Paşa, Suriç'in itiraz sebebini şöyle açıklamaktadır: “... *Suriç, Ankara'da iken, Balkan Paketi çalışmalarına itiraz eder, 'oyun yapacaklardır, birçok mahzurlar çıkacaktır' tarzında mütalaalar beyan ederdi. Ben cevap vermeye çalışırdım. Stalin'in evindeki konuşmada, ben anlatırken Suriç sözlerime yine itiraz etti. Aramızdaki karşılıklı konuşmalar esnasında Stalin müdahale etti, 'haksınız' dedi ve nihayet münakaşa kesildi. Bizim Sefirimiz Hüseyin Ragıp Bey Rusça*

¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.99.

² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.133.

öğrenmişti. Onun bana anlattığına göre, Stalin müdahale edip Suriç'i susturduk sonra ona, 'canım adam doğru söylüyor, sözünü neden kesiyorsun' demiş”³

26 Eylül 1933'te, Yunanistan'daki ana muhalefet partisi başkanı durumunda olan M. Venizelos Ankara'ya gelmiş ve Atatürk tarafından kabul edilmişti. Bu konuşmada Venizelos, 5 Balkan devleti arasında (Arnavutluk hariç), barışın korunması ve sınırların güvenliği için bir anlaşma yapılmasından bahsetmiştir. Atatürk bu konuda Sovyet Rusya'nın muvafakatini almak gerektiğini ayrıca İtalya'nın da hassasiyetinin korunması icap edeceğini belirtmiştir. Venizelos, İtalya'nın itirazı olmayacağını, bunu kendisinin üstleneceğini söylemiştir. Fakat Yunanistan buna çalıştıysa da bir netice alamamıştır.

Başlangıçta Balkan Paktı fikrine Rusya değil, İtalya karşı çıkmıştır. Böyle bir Pakt, İtalya ile anlaşmazlık halindeki Yugoslavya'yı kuvvetlendirecek üstelik bu pakta katılmayacağı belli olan ve İtalya ile ilişkileri çok dostane yürüten Bulgaristan'ı yalnız bırakacaktı. İtalya, 4 Aralık 1933 de, Türk Hariciyesine, böyle bir tasavvurun şimdilik yürütülmemesi tavsiyesinde bulunacaktır.

Aralık 1933'te Tevfik Rüştü Aras, Cenevre'de Litvinov'a, Balkan Paktidan bahsetmiştir. Litvinov da her hangi bir itirazda bulunmamıştır. Litvinov'un Cenevre dönüşü Roma'ya uğradığı ve orada İtalyanlar Litvinov'un Ankara'daki dostane nüfuzunu kullanarak Türkiye'nin Balkanlardaki faaliyetinde ileri gitmemesini istemişlerdir.

Balkan Paktı tasarısı, Yunanistan Dışişleri Bakanı Maximos tarafından hazırlanıp, 1933 Arak'ında, Türkiye, Romanya ve Yugoslavya'ya ulaştırıldı. Türkiye bu tasarıyı derhal Rusların bilgisine sunmuştur.⁴ Bu 1929 Antlaşmasının bir gereği idi.

1934 yılı ocak ayında Litvinov, Moskova'daki Türk Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'a şunları söylemekteydi: *“Şahsen bana öyle geliyor ki, pakttaki taahhütler dolayısıyla milletlerarası birçok anlaşmazlıklara sürüklenebilirsiniz... Bizi yegâne alakadar eden nokta şudur: Farz edelim ki Romanya, Saldırının Tarifi Sözleşmesini ihlal ile Sovyetlere apansızın hücum etti ve bunu takiben Bulgaristan da bu fırsattan yararlanarak Romanya'ya saldırdı. Bu takdirde Türkiye, Romanya hududuna ait taahhüdünü yerine getirecek ve Sovyetler Birliğine saldırmış olan*

³ İnönü, **Hatıralar**, C:II, s.248.

⁴ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.134.

Romanya tarafında, yani bize hasım olan tarafta yer alacaktır.”⁵ Litvinov’un açıklamalarına dikkat edilirse endişelerinin tamamen yersiz olduğu görülür. Çünkü Romanya’nın o tarihlerde SSCB’ye saldırmak gibi bir niyetinin olmadığı gibi istese de bunu yapabilecek güçte değildir. Diğer taraftan olası bir Balkan savaşında Türkiye’nin Romanya’yı tutacağına dair bir emare de yoktur. Bu açıklama üstü örtülü olarak Türkiye’nin “Bizim girmediğimiz bir ittifaka girmesini istemiyoruz” mesajını içermekteydi. Ayrıca Türkleri bu Paktın sonuçlarının kötü olacağı noktasında uyararak tedirgin etmeye çalışmaktadır.

Litvinov’un bu beyanları yaptığı sırada, Belgrat’a Paktın ortaya çıkarılması müzakereleri devam ediyordu. Ruslarla asıl güçlük bundan sonra başladı. Pakt tasarısının içeriği fazla itiraz edilecek hükümler taşııyordu. Ancak, Belgrat’taki müzakereler sırasında Pakta eklenecek bir protokol de hazırlanmaktaydı. Asıl gürültüyü koparan da bu protokol oldu. Böyle bir protokol hazırlanacağı da Ruslara bildirilmiş ve Ruslar, buna dâhil edilmek üzere bir madde metni vermişlerdi.

Moskova Büyükelçisinin Litvinov ile görüşmesine dair telgrafi, Belgrat’ta bulunan Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü’ye nakledilmiştir. Tevfik Rüştü buna Belgrat’tan verdiği cevapta: “*Paktın metnini daha Ankara’dan hareketten evvel Suriç’e vermiştim. Burada pakta eklenecek ve aynı kuvvette bir protokol yapıldı. Bu protokolde taraflardan herhangi biri, bir devlete karşı müteceviz olduğu takdirde, diğer taraflardan her birinin, bu müteceviz tarafa karşı ilişkilerinde, Pakttan doğan mükellefiyetlerinin ortadan kalkacağı belirtilmiştir... Esasını ve sebebini Voroşilof ile Karahan’a uzun uzadıya izah ettiğim bu barış eserinin iyi şekilde neticelenmesinden dolayı Litvinov’un memnun olacağını ve bizi tebrik edeceğini beklerim*”⁶ demiştir. Türk Dışişleri Bakanı bu cevapla Ruslardan habersiz herhangi bir iş yapmadıklarını bildirmekteydi.

Türk-Sovyet İlişkilerinin soğumasına neden olan Belgrat Protokolü 9 maddeden oluşmaktadır. Anlaşmazlığa sebep olan kısımlar; 3, 7 ve 8. maddelerdi. Bu 3 madde şöyledir:

“Madde 3- Eğer Bağlı Yüksek Taraflardan biri, Balkanlı olmayan herhangi bir devletin saldırısına uğrarsa ve bir Balkan Devleti o anda veya sonradan bu saldırıya katılırsa, Balkan Antlaşma Paktı’nın hükümleri bu Balkan devletine karşı tümüyle uygulanacaktır.

⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.134–135.

⁶ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.136.

“Madde 7- Balkan Antantı Paktı bir savunma aracıdır. O nedenle Bağlı yüksek taraflar için Pakıtın ortaya koyduğu mükellefiyetler, onların Londra Sözlüşmeleri'nin (Saldırının Tarifi) 2. maddesinde öngöröldüğu biçimde, herhangi bir başka devlete saldırıya geçen Yüksek Taraf ile ilişkileri bakımından sona erer”

Litvinov formölü 7. maddedeki konuyu kapsamaktadır ve aynen Şu Şekildedir: “Bağıtlı taraflar, kendi imzaladığı milletler arası barış anlaşmalarını ihlal eden veya genel olarak, Pakta taraf olmayanlar dâhil olmak üzere, bir ülkeye saldırıda bulunan tarafın hudutlarının garantisi hakkında Pakt hükümlerinin öngördüğu taahhütle bağı olmayacaklardır”.

“Madde 8- Bağlı Yüksek Tarafların kesin olan bugünkü sınırlarının tanınması dışında, Pakıtın ortaya koyduğu mükellefiyetlere gelince, bunların Bağlı Yüksek tarafların Pakıtın imzasını izleyen iki yıl içinde, ya da sonra saptayacakları bir süresi olacaktır”. Bu madde daha sonra ilk sürenin en az 5 yıl olacağını, bunun nasıl uzatılabileceğini gösteriyordu.⁷

Rusların 3 maddeye neden itiraz ettikleri, Litvinov'un, Moskova'daki Türk Büyökelçisi Hüseyin Ragıp Baydur'a vaki beyanlarına ilişkin telgraftan anlaşılmaktadır. Bu itiraz ile 7. maddeye olan itiraz görünüşte hemen hemen aynı sebebe dayanır. Ruslara göre 7. madde, Protokoldeki yazılıŐı ile saldırı sadece Pakta dâhil devletlerden birisine karşı olduğu takdirde garantiyi ortadan kaldıracak, saldırı pakt dışında bir devlete yönelik olursa garanti devam edecekti. Maddeyi bu Şekilde tefsir etmek “herhangi bir başka devlete” deyimini sadece Pakta dâhil devlet gibi anlamak mümkün değıildi.

8. madde ise, Ruslar burada “bağıtlı yüksek tarafların kesin olan bugünkü sınırları” ifadesinin Besarabya sınırını da kapsadığı Şeklinde yorumluyorlardı. Hâlbuki Pakt metninin 1. maddesi açıkça sadece “Balkan sınırlarından” bahsettiği gibi, Protokolün 2. maddesi de, Pakıtın amacının, “Balkan sınırlarının bir Balkan devletince girişilecek bir saldırıya karşı güvence altına almak” olduğunu açıkça belirtmekteydi. Protokolün 8. maddesi ile bu sınırların genişletilmesi düşünölemezdi. Eğer böyle düşünöbilmek mümkün olsa, Türkiye'nin Anadolu sınırlarının da garanti içine girdiği Şeklinde garip bir durum ortaya çıkardı. Kaldı ki Türkiye zaten Besarabya sınırını tanımamaktaydı. Zaten Rusların asıl itirazının Şu veya bu kelime eksikliğinden ve ya hazırlanan metnin değıişik Şekilde tefsir edilebileceğinden

⁷ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.136.

doğmadığı, Litvinov'un, Türkiye Büyükelçisi ile yaptığı ikinci bir konuşma ile ortaya çıkmaktaydı. Litvinov bu ikinci görüşmede şöyle bir söz söylemişti : *“Belgrat'ta parafe edilen 3. madde ile imzacı devletlerin dışında bir devletin saldırısı meselesi işe karışıyor. Balkanlardan biri de bu saldırıya katılırsa Misak harekete geçecektir. Bunun sonucu, akitler sadece saldırgan Balkan Devletine değil, Balkan haricindeki devlete de dolayısıyla muhasım olacaklardır... Bir çatışma halinde saldırganın kim olduğunu tayin müşküldür. Diğer taraftan söz konusu madde Romanya'yı bizimle ilişki ve müzakerelerinde bize karşı politik bakımdan kuvvetlendirebilir. İşte bunun için biz bu Pakı sevmiyoruz ve sevmeyeceğiz”*⁸ diyerek Sovyet tarafının bakış açısını yansıtmıştır.

27 Ocak 1934 tarihinde Başbakan İsmet İnönü ile Sovyet sefiri Suriç arasında geçen konuşma da Litvinov'un Moskova'daki Türk Büyükelçisi'ne yaptığı açıklamalara paraleldir. Suriç'in tesiri altında kalan İnönü Balkan Antantı'ndan vazgeçmeye yeltenmiştir.⁹ Sovyet sefirinin etkisi altında kalmış olan Başbakan İsmet Paşa'yı Atatürk 7 Şubat 1934 tarihli telgrafıyla; *“Balkan Pakının esasında Balkan devletlerinin müşterek hudutları üzerinde karşılıklı tekeffül mevzuu bahis idi. Misak Balkan devletlerinin Balkan hudutları üzerinde ve ona münhasırdır. İngiltere ve Fransa da tasvipte karşılanan Balkan Pakının -Rusların tesiri üzerine- Türkler tarafında bozulmuş olduğunun şamil manasını elbette takdir buyurursunuz... Sizi temin ederim ki, bütün dünyaca yüksek muvaffakiyet olarak tavsif olunmakta bulunan ve bilhassa esas müteşebbisliği Türklere verildiği anlaşılan bu Balkan birleşmesi başlangıcında bir Suriç'in ısrarı yüzünden geriye dönüş Türkiye Cumhuriyetinin hali ve istikbali aleyhinde bir damga olur”*¹⁰ uyarmıştır. Sovyetlerin Balkan Antantı'na ne kadar karşı oldukları Suriç'in dahi Başbakan İsmet Paşa'ya tavassut ederek etkilemeye çalışmasından anlaşılmaktadır. Fakat Türkler, iş ortaklığına siyasi çıkarları tercih etmişlerdir. Zira Sovyetlerin istememesine rağmen Balkan Antantı'nı yapmaları bunu ima etmektedir. Antlaşmanın yapılmasında Atatürk'ün kişisel görüşleri de etki etmiştir. Bu vesileyle Atatürk'ün Sovyetlere vermek istediği mesaj açıktı: Türkiye bağımsız bir ülkedir ve Sovyetlerin her istediğini yapmayacaktır.

⁸ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.136–137.

⁹ İnönü, **Hatıralar**, C:II, s.251.

¹⁰ Cezmi Eraslan, “Türk Basınında Balkan Pakı'nın Değerlendirilmesi”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, 29–31 Mayıs 1995 İstanbul, İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Basımevi, 1996, s.65–66.

Rusların Türkleri caydırma çabalarına rağmen başarılı olamadıkları görülmüştür. Durum böyle olmakla birlikte, Ankara'da Hükümet, Paktın bütünüyle "kâmilene bize faydalı" görüldüğünü, ancak 8. maddede Besarabya hududunun Pakt dışında olduğu açık şekilde belirlenmedikçe Ruslardan mutabakat alınamayacağını, 7. madde Litvinov formülünü kapsamakla beraber, bunu da Rusların onaylamaları gerektiğini kabul ediyor ve İsmet Paşa, Paktı imzalamak üzere, Atina'ya hareket etmek üzere olan Tevfik Rüştü Aras'a, bu hususları bildirdiği 6 Şubat tarihli telgrafda: "*Bakanlar Kurulu bu şekli ile mukaveleyi imzalamaya ve iki üç gün zarfında uygun formüller bularak Moskova'nın muvafakatini almaya imkan göremiyor. İmzayı erteleyerek geri dönmeyiz ve işin tanzimine burada devam etmeniz zaruri görülmüştür*" belirtmiştir.

İsmet Paşa bu talimatı gönderilirken Atatürk Ankara'da değildi. Durumdan haberdar olunca 7 Şubat günü İsmet Paşaya şu telgrafi göndermiştir: "*Başvekil İsmet Paşa Hazretlerine! Benim Ankara'ya gelişime kadar Tevfik Rüştü Beyin geri dönmesi hakkındaki emirlerinizi tehir buyurmanızı rica ederim.*"

Atatürk bu telgrafa ek olarak ikinci bir telgrafla bu konudaki düşüncelerini de bildiriyor ve derhal Ankara'ya hareket ediyordu. Bu ikinci telgrafta da: "*...Bu mütalaalar sebebiyledir ki Tevfik Rüştü Beyi geriye çağırmaksızın, bir taraftan Atina'da onunla, bir taraftan da Ankara'da Suriç'ten ziyade Moskova'daki rical ile haberleşerek meseleyi sonuçlandırmaya çalışmayı münasip mütalaa ettiğimi arz etmiştim. Bu noktada hatırlatmayı münasip görürüm ki, Belgrat'ta parafe edilmiş ve yarından sonra Perşembe günü Atina'da imzası kararlaştırılmış, Londra'da Avam Kamarasının sualine cevaben Britanya Hükümetinin tasvip cevabı ile karkarşılanmış, bütün Fransa'da ve Cenevre'nin Milletler Cemiyeti muhitinde büyük takdirler kazanmış Balkan paktımızın, Rusların tesiri üzerine Türkler tarafından bozulmuş olduğunun kapsamlı manasını elbette takdir buyurursunuz. Dikkatli ve çok ihtiyatlı olmayı tavsiyeye lüzum görürüm. Sizi temin ederim ki bütün dünyaca yüksek başarı olarak tanımlanmakta bulunan ve bilhassa esas müteşebbisliği Türklere verildiği anlaşılan bu Balkan birleşme başlangıcında bir Suriç'in ısrarı yüzünden geriye dönüş Türkiye Cumhuriyetinin hali ve istikbali aleyhine bir damga olur...*"¹¹

Başbakan İsmet İnönü Suriç'ten çok etkilenmiş olsa gerek ki Cumhurbaşkanına danışmaya dahi gerek görmeden Balkan Antlaşmasından

¹¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s.138.

vazgeçmek istemiştir. Fakat böyle bir hareketin başta İngilizler olmak üzere uluslararası camiada Türkiye'ye prestij kaybettireceğini anlayan Atatürk duruma müdahale etmiş ve Antlaşma için devam kararı vermiştir. Bu müdahale üzerine Tevfik Rüştü Bey Atina'ya geçebilmiş ve Atatürk de Ankara'ya gelerek konunun sonuçlandırılmasını sağlamıştır.

Sonunda 3. ve 7. maddeler olduğu gibi kalmış, 8. madde iki cümleye bölünmüş ve ilk cümle şu şekli almıştır: “Bağıtılı Yüksek taraflar için Balkanlarda bugünkü ülkesel düzen kesindir”. İkinci cümle, “paktın ortaya koyduğu mükellefiyetlere gelince” diye başlayıp aynen devam etmektedir.

Bunlara ilaveten Balkan devletleri sınırları ile hangi sınırların kastedildiği gizli bir mektupla belirlendi. Ayrıca Rusya'nın ısrarı sonucu Türkiye bir de çekince mektubu verilmiştir. Bu mektubun metni şöyledir: “*Türk Dışişleri Bakanı, Rusya Dışişleri Komiserine aşağıdaki şekilde bir beyan yaptığını bildirir: Türkiye'nin Sovyetler Birliğine karşı yönetilmiş herhangi bir eyleme hiç bir zaman katılmak durumuna girmeyi kabul etmeyeceğini Türkiye Cumhuriyeti adına açıklamaktan onur duyuyorum.*”

Bu beyan Balkan Paketi'nin ayrılmaz bir parçası oluyor, diğer 3 Bakan devleti de bu beyanı not ettiklerini ve bunun kendi takip ettikleri barış politikasına aykırı düşmediğini açıklıyorlardı.¹²

İşte Balkan Paketi bu şekilde 9 Şubat 1934 günü imza edilebilmiştir. Rusların ısrarı ile konan Türk çekincesinin ne gereği, ne de manası vardır. Bu çekince Yunanistan'ı, İtalya lehine buna benzer bir çekince koymaya sevk etmiş ve II. Dünya Savaşı başladıktan sonra Balkan Paketi'nin işlemlerini imkânsız hale sokmuştur. İtalya'nın Yunanistan'a saldırması üzerine Balkan Devletlerinin hareketsiz kalmasında bu Yunan çekincesinin büyük rolü vardır ki, bunun da kusuru büyük ölçüde Rusya'ya düşmektedir.

Balkan Paketi bir ölçüde Atatürk'ü huzursuz etmişti. Bunu söylediği şu sözlerden anlamak mümkündür: “...*Şu üstüne düştüğümüz Balkan Paketi yok mu, işte kafam ona takıldı. Biliyorsun, bugüne kadar şöyle böyle yalnız kendi iç ve dış meselelerimizle meşgul olduk; yani daha ziyade müstakil bir siyaset takip ettik. Hâlbuki şimdi milletler arası politika sahasına giriyoruz ve üzerimize bir takım taahhütler alıyoruz. Tekrar, acaba bu vaziyet bizim için ne gibi ihtimaller*

¹² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.139.

doğurabilir diye düşündüm durdum, uykum kaçtı. Her ne ise, hayırlı olsun...’’¹³

Mustafa Kemal Paşa bu sözleriyle Türk-Sovyet ilişkilerinin eskisi gibi olmayacağını ima etmekteydi. Ayrıca Balkan Paktı münasebetiyle Türkler Sovyetlerden uzaklaşırken, Batıya –özellikle de İngiltere’ye- biraz daha yaklaşmış oluyorlardı. Cumhurbaşkanı’nın düşündüğü nokta bu olsa gerek. Atatürk’ün uykusunun kaçması noktasında Rusların yaptıkları caydırma girişimlerinin etkili olduğu düşünülebilir.

Türkler Balkan ittifakından sonra Sovyetlere çok da fazla ihtimam göstermemekle birlikte -tıpkı Milli Mücadele döneminde olduğu gibi- Sovyetleri Batıyla uzlaşma noktasında bir koz olarak görmeye başlamışlardır. Nitekim bunun en bariz örneği 1934 yılında görülmüştür. Türkiye’nin 1934’te Fransa ile yakınlaşma teşebbüsü, Fransa’nın İtalya’yla yaklaşmak istemesi üzerine yarım kalmıştır. Bunun üzerine Türk tarafı SSCB’yi Fransa ile arasında arabuluculuk yapmada vazgeçilmez bir unsur olarak görmüşlerdir. Sovyetler Türkiye’nin kendisine olan ihtiyacını kendi menfaati doğrultusunda kullanmayı bilmiştir. Nitekim bunu Japonların Türkiye’ye kredi teklifinde bulunmasından siyasi manalar çıkartarak Türk-Japon ilişkisinin gelişmesine engel olmaya çalışmaları ortaya koymaktadır. Sovyetlerin Türkiye’ye kredi vermesini takiben Japon iş adamları çevresi Tokyo’daki Türk sefirine 12–20 yıl süreyle kredi teklifinde bulunulmuştur. Sovyetlerin Türkiye’deki geçici sefiri G. Zalkind’in SSCB HHK’ne göndermiş olduğu 29 Ağustos 1934 tarihli telgrafında Japonların bu teklifi Türk-Sovyet ilişkilerini kurcalayıcı teşebbüs şeklinde yansıtılmıştır. Tokyo’daki Türk sefirinin Japon teklifini anında -Ankara’yla görüşmeden- reddetmesinin nedeni de Türk- Sovyet ilişkilerini Japon kredisi yüzünden bir gerginliğe sebep olmasından kaçınmaktı. Tokyo’daki Türk sefirinin bu tavrı T. Rüştü tarafından da teyit edilmektedir. E. Rüştü, Ankara’daki Japon sefirine her ne kadar bu teklifi sırf ticari maksatlar taşıyorsa da Türkiye kendisini Japonya ile bu tür işbirliğine ihtiyaç duymuyor diye bildirmiştir.¹⁴

Avrupa’da Alman tehlikesinin artması üzerine Fransızlar Almanlarla bir anlaşma yapmaya çalıştılar. Ancak Almanlarla bir anlaşma sağlamayan Fransızlar bu sefer de Sovyetlere yakınlaşmıştır.¹⁵ Aralık 1934’te Fransız-Sovyet protokolünün imzalanmasından sonra Tefvik Rüştü Aras SSCB’nin Türkiye’deki sefiri Karahan’la olan görüşmesinde “Boğazlara karşı tehlike anında her iki ülkenin işbirliğini temin

¹³ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk’ten Hatıralar*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, C.II, s.525.

¹⁴ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.103–104.

¹⁵ Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789–1960)*, s.566.

edecek bir antlaşmadan yana olduğunu söylemiştir. Türk yetkilisinin Fransız-Sovyet protokolünün Türkiye lehine doğru gelişmesini temenni etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Fransızların Sovyetlere yaklaşması Almanların, Sovyetlerin stratejik komşusu Türkiye'ye olan ilgisini arttırmıştır. Bu ise Sovyetleri endişeye sevk etmiştir. Bunu 'Türkiye'deki Sovyet Sefiri Karahan'ın SSCB HHK'ne 19 Aralık 1934'te gönderdiği telgrafta Türk yetkililerin kendilerini Almanlarla herhangi bir pakt görüşmesi yapmadığını inandırmaya çalıştığını belirtmesinden anlamak mümkündür.¹⁶

Avrupa'daki gelişmeler nedeniyle Türk-Sovyet ilişkileri yeni bir boyut kazanmakta idi. V. M. Molotov 28 Ocak 1935 tarihindeki Komünist Partisi'nin VII. Kongresi'nde mevcut Türk-Sovyet ilişkilerini dostluk ilişkilerinin göstergesi olarak tasvir etmiştir. Kongrede Türk sefirinin de bulunması böyle sözlerin, gösteriş niteliğinde, sırf siyasi olduğunu göstermektedir. Türk-Sovyet ilişkilerinin iyi seviyede olduğuna dair sadece Sovyetler değil Türkiye tarafı da demeçler vermiştir. İsmet İnönü'nün hükümet programıyla ilgili 7 Mart 1935 tarihli meclis toplantısındaki konuşmasında Sovyet dostluğuna dair verdiği demeç buna bir örnektir. Başka bir sözlü örnek de Mustafa Kemal'in Sovyet sefiri ile 14 Mart 1935 tarihli konuşmasıdır. Her iki örnekte de, hep iki ülke arasındaki dostluk ilişkilerden bahsedilmekteydi. Türk yetkililerinin en yetkili ağızlarından Sovyetlerin güvenini kazanılmaya yönelik sözler sarf edilmiştir.¹⁷ Ancak şu bir gerçektir ki artık bu sözler adeta bir slogan halini almıştı ve her iki devlet de uluslararası gelişmeleri büyük bir dikkatle izlemekteydiler ve kendileriyle ittifak yapacak her devlete kapılarını açmıştı.

Balkan Antlaşması ile Türk-Sovyet ilişkileri soğumuştur ama her iki taraf da bunu hissettirmemeye azami derecede özen gösteriyordu. Türk tarafı, Sovyetlerden esen "soğuk mesajlar" karşısında Türkiye'deki Sovyet etkinliklerini ön plana çıkartmaya çalışmıştır. Türkiye'de ilk defa hava gösterileri bayramı 3 Mayıs 1935'te yapılmıştır. Bunda Sovyet eğiticileri tüm dikkatlerin merkezi olmuştur. Türkiye'de Türk pilotlarını eğitmekte olan Sovyet eğiticileri Anobin ile Romanov da iltifat ve hürmet görmüşlerdir. Mustafa Kemal ve İnönü Sovyetlere teşekkür etmiştir. Ayrıca Nisan-Mayıs 1935 yılında "inturist" vasıtasıyla içinde meclisin üç üyesi olan Türk muteber şahısları ile gazetecilerinin SSCB'de bulunmasını Türkiye'nin Sovyetlere

¹⁶ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.104–105.

¹⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.105.

olan ilgisinin kaybolmadığını bir daha sergilemek maksadıyla gerçekleştirdiği söylenebilir. Türk heyeti SSCB HHK'nin muavini, RSFSC Eğitim Halk Komiseri, Osoaviahim başkanı tarafınca kabul görmüşlerdir. Türk heyeti 1 Mayıs bayramına katılmışlardır. Leningrad, Kiev, Harkov ve başka şehirlere seyahat yapmışlardır. SSCB HHK Litvinov, Türk heyetinin bu gelişini T. Rüştü Aras'ın kendi isteğiyle Almanya'ya gönderdiği -aynı vakte tevafuk eden- gazetecilerin seferini örtmek olarak telakki etmiştir. Türkiye'nin Almanya ile yaklaşmasının bir göstergesi olan Türk gazetecilerinin Berlin seyahatini Sovyetler, diğer ülkelere -özellikle Fransa'yı- tehdit etme manasını taşımakta şeklinde yorumlanmışlardır.¹⁸

Balkan Antantı'ndan sonra Sovyetlerin Türklere karşı takındıkları tavır samimiyetten bir hayli uzaklaşmıştı. Bunu Fahrettin Altay'ın Moskova seyahatinden de anlamak mümkündür. Rusların tutumundaki değişimi Paşa hatıralarında şöyle dile getirmektedir: *“İran-Afgan hudut anlaşmazlığının halli için hakem tayin edilmiştim. Buradaki görevimi tamamladıktan sonra, Moskova üzerinden dönmeye karar verdik ve Moskova'da Mareşal Vorosilov'u ziyaret ettik. O tarihte soyadı kanunu yeni çıkmış olup, Atatürk, bana “Altay” soyadını vermişti. Vorosilov ile odasında karşılaştığımız vakit ayakta ve elleri arkasında, kaşları çatık halde ilk sözü, bu Altay adı nereden çıktı, oluyordu anladım ki beni Turancılık ile itham ediyor, arz edeyim dedim, oturduk. Ben de sizin gibi bunun sebebini düşündüm. Bu ismi İran-Afgan hududunda bulunduğum sırada Atatürk verdi. Türk generalleri arasında en uzun boylu olduğum için yakın bulunduğum Altay dağına beni benzetmek isteğiyle bu ismi verdiği kani oldum. Vorosilov gülümsedi... Ankara'ya avdetimizle durumu Atatürk'e naklettim. Gazi'nin reaksiyonu şöyle oldu; -Vay canına. Demek ki buluttan nem kapıyorlar, öyle değil ama iyi söylemişsin.”*¹⁹

4.2. Akdeniz Güvenlik Paketi

7 Ocak 1935'de Fransa Dışişleri Bakanı Laval Roma'da, Mussolini ile aralarındaki çeşitli anlaşmazlıkları halleden bazı anlaşmalar imzalamıştır. Bu ziyaret sırasında Mussolini, bir “Akdeniz Güvenlik Paketi” fikrini ortaya atmıştı. Balkan Paketine mani olamayan Mussolini, Türkiye ve Yunanistan'ın da alınacakları, İngiltere-Fransa-İtalya arasındaki Akdeniz Güvenlik Paketi ile yeniden hem

¹⁸ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, s.107.

¹⁹ Fahrettin Altay, *10 Yıl Savaş ve Sonrası*, Ankara: İnel Yayınları, 1970, s.480.

Yugoslavya'yı dışarıda bırakacak, hem de ilişkileri iyi olan Yunanistan'a ilaveten Türkiye'yi de kendisine bağlayacaktı.

Türkiye'nin böyle bir pakta prensip olarak itirazı olmamakla beraber, Fransa ile anlaştıktan sonra, Batı Akdeniz'de kendisini garantiye alan İtalya'nın Türkiye üzerindeki baskısının artacağından endişe etmekteydi. Bu sebeple de Fransa ile bir yardımlaşma anlaşması yapmayı düşünüyordu. Çünkü Türkiye'yi endişelendiren bazı gelişmeler cereyan etmekteydi. 16 Mart 1935 günü Hitler, Versay Anlaşması'nı yok sayarak mecburi askerlik kararını almaktaydı. Bu karar özellikle iki devleti, Fransa ile Rusya'yı rahatsız etti. O tarihte Fransa'da başbakan Flandin ve Dışişleri Bakanı Laval, Almanya'ya karşı, İngiltere ile karşılıklı bir yardımlaşma anlaşması yapmak arzusundaydılar. Ancak İngiltere böyle bir düşüncenin yanına dahi yaklaşmıyordu.²⁰ Almanların bu saldırgan hareketleri Türkiye'yi doğal olarak rahatsız etmekteydi. Diğer taraftan Laval-Mussolini antlaşması da Türkiye'nin endişelerini artırmaktaydı.

1935 yılı Mart ayı içinde, Hitler'in mecburi askerliği ilan etmesi üzerine, Fransa Başvekili ve Dışişleri Bakanı Laval ve İngiltere Dışişleri Bakanı Saymon, İtalya'nın Stressa Gölü'ndeki İzola Bella Adası'nda Mussolini'nin başkanlığında, Nisan ayı sonlarında toplanmışlardı. Nisan ayı son haftasında toplanacak olan Milletler Cemiyeti Konseyi'ne başkanlık etmek sırası Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras'a gelmişti. Bu sebeple Streza toplantısında Hitlerin hareketi karşısında, üç büyük Avrupa devletinin Milletler Cemiyeti Konseyinde izleyecekleri politika hakkında, önceden biraz bilgi edinmek için, Milano'ya gitmişti.²¹

Bu gelişmeler Türkiye'de, İtalya'ya karşı bir garanti oluşturmak amacıyla, Fransa ile bir yardımlaşma anlaşması yapılması arzusunu ortaya çıkarmıştır. Fransa Dışişleri Bakanı Laval'ın, 12 Mayıs 1936'da Moskova'yı ziyaret edeceği duyulunca, Türkiye de Rusya nezdinde bir teşebbüste bulunarak, ziyaret sırasında Fransızlara, Türkiye-Fransa arasında bir yardımlaşma anlaşması yapılması yönünde telkinde bulunmuştur. Litvinov bu konuyu Laval'e açmış, fakat Laval İtalya ile olan ilişkilerinde olumsuz etki yapabileceği düşüncesiyle yardımlaşma paktı imzalayamayacaklarını sadece bir saldırmazlık paktı yapabileceklerini söylemiş, Ruslar da fazla ısrar etmemişlerdir. Bu durumun öğrenilmesi üzerine Başbakan İnönü'nün, Ankara'daki Rus Büyükelçisi Karahan ile yapılacak bir görüşmede dile getirilmek üzere, Dışişlerine: “*Moskova görüşmelerinde Rusların Türkiye'ye karşı*

²⁰ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.143.

²¹ Tevfik Rüştü Aras, **Atatürk'ün Dış Politikası**, 1. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, s.178.

*daha çok emniyet gösterir bir zihniyeti Laval'e anlatmalarını beklerdik İtalya'ya gücendirir korkusu ile, Türkiye ile ileri ve gösterişli bir anlaşma yapmaktan Fransa açıkça sakındığını söylemiş ve Rusya bu zihniyete katılmıştır*²² talimatını vermiştir. İnönü böylece Sovyetlerden bekledikleri yardımı bulamadıklarını dile getirmiştir.

Fransa ile bir yardımlaşma anlaşması imkânı ortadan kalkınca Türkiye, Rusya ile böyle bir anlaşma yapmak düşüncesini uygulamaya koymuş ve bu maksatla Moskova Büyükelçisi Zekai Apaydın'ı görevlendirmiştir. Büyükelçi Apaydın'ın, zemin yoklama temasını 16 Mayıs 1935 tarihli Rusya-Çekoslovakya Yardımlaşma Anlaşması'nın imzalanmasından sonra yapmıştır. Türk Büyükelçisi, Sovyet Dışişleri Bakan yardımcılarında Krestinski ile yaptığı görüşmeyi uzun bir rapor halinde Ankara'ya bildirmiştir.²³ Raporun sonunda Krestinski'nin, Zekai Bey'in teklifini nazikçe geri çevirdiği anlaşılmaktadır.

Sovyetler Moskova'da bu konuya tekrar dönmemişler ve Türkiye de yeni bir teşebbüste bulunmamıştır. Buna karşılık Litvinov, Türkiye ile Rusya arasında anlaşma konusuna değişik bir yaklaşımla Montrö müzakereleri sırasında temas edecektir.

Diğer taraftan ilişkilerdeki soğuma da artık iyice belirginleşmişti. Bunu Mustafa Kemal'in yaptığı açıklamalarda yakalamak mümkündür. Örneğin 21 Haziran 1935'te Türkiye'de Bolşevikliğin yayılmasından korkuyor musunuz? Sorusuna Mustafa Kemal: *"Türkiye'de Bolşeviklik olmayacaktır. Çünkü Türk Hükümeti'nin ilk amacı halka hürriyet ve mutluluk vermek, askerlerimize olduğu kadar, sivil halkımıza iyi bakmaktır. Türkiye'de işsizlik yoktur. Milletimizin fertleri boş zamanlarında sıhhi dinlenme olanaklarına sahiptir"*²⁴ cevabını vermişti. İki millet arasında daha bariz farklılıklar olduğu ve komünizm rejiminin Türk Milleti'nin karakterine uymadığını belirtmiştir. Çünkü proletaryada, başta bilim olmak üzere tüm dallarda fikir ihtilafı bulunmadığı gibi felsefi münakaşa da yapılamamaktaydı.²⁵ Özellikle Stalin ile başlayan bu katı sistem başta Atatürk'ten tekzip yemektedir. Sovyetlerin uyguladığı iç politikalar Türk Milletine ters düştüğü gibi bu ideolojinin benimsenmesi çok uzak bir ihtimal gibi gözükmektedir.

²² Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.146–147.

²³ Rapor'dan anlaşıldığı kadarıyla Sovyetler İtalya'nın da katıldığı bir Akdeniz kuruluşunu istemektedirler. Bu ise Türkiye'nin iç işlerine dahi karışma fırsatını vereceğinden Türkiye Sovyetlerin bu uygunsuz teklifine yanaşmamıştır. Bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.146–147.

²⁴ İleri, **Atatürk ve Komünizm**, s.299.

²⁵ Ahmet Sabri Göktuna, **Sosyalist Ülkelerde Fikir ve Sanatın Kaderi**, İstanbul: Tercüman Basımı, [t.y.], s.16.

Atatürk'ün “*Biz ne Bolşevik ne öteki ne beriki olamayız. Çünkü milliyetperveriz ve dinimize hürmetkârız*” demesi, Türk-Sovyet ilişkilerinin sadece karşılıklı çıkarlar üzerine inşa edildiğini göstermektedir.

4.3. Montrö Boğazlar Sözleşmesi (20 Temmuz 1936)

Türk-Sovyet ilişkilerindeki noktalardan biri de 1936 yılında Boğazlar rejimine ait yönetmeliğin değişmesi ve bu bölgedeki Türk hâkimiyetinin artması olmuştur. Türklerle Rusların ilişkileri incelendiğinde; “bam telinin” Boğazlar olduğu görülür. Bu durum Montrö Antlaşması ile bir kez daha ortaya çıkmıştır. Çünkü Napolyon Bonapart'ın dediği gibi, Boğazlara sahip olan Osmanlı Devleti bu sayede gücünü hızla geliştirmiş ve aynı nedenden dolayı yok olmuştu. Boğazların hâkimiyetini sağlayan İstanbul ise; Dünyaya değer, koruması zor bir mücevher gibidir.²⁶ Bu sebeple hemen her devlet Boğazları elde etme uğraşı içerisinde olmuştur. Türklerle Rusların bu mücevher kavgasını yapmaları gayet doğaldır. Nitekim Sovyet liderlerin, çarların Boğazları ele geçirme hayalini resmen bildirmelerinden başka hiçbir şey iki ülke arsına giremezdi. Bu bakımdan ikili ilişkileri bozan ana unsur olarak Boğazlar meselesi bir kez daha kendini Montrö'de göstermiştir. Antlaşma imzalandıktan sonra ilişkiler eski seyrine bir daha dönmemiştir.

Türklerin Boğazlar rejimine yeni bir düzen getirme istekleri, Almanya ve İtalya'nın takındığı yayılmacı siyaset üzerine cereyan etmiştir. Rusları Ankara'ya karşı soğuk davranmaya sevk eden bu gelişmeyi, Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin mimarı Tefik Rüşü şü şekilde nakletmiştir: “*Hitler Almanya'sının bir taraflı teşebbüsü ile silahlandırılmış olan 'Ren' mıntikasına ordusunu sokması üzerine Milletler Cemiyeti konseyi Londra'da toplanmıştı. İşte bu toplantıdan istifade ederek ve artık Avrupa'da siyasi durumun yeni ve tehlikeli değişikliklere doğru koştüğünü göstererek Boğazlar rejiminin halli için teşebbüste bulunacağımı, Sovyetler Hariciye Komiseri Mösyö Litvinof'a ve Romanya Hariciye Nazırı Mösyö Titülesko'ya ayrı ayrı açtım ve yardımlarımı istedim. Titülesko ile Litvinov bu işte bizi daima arkalıyordu.*

²⁶ Jorge BlancoVillalta, **Atatürk**, William Campbell (Translated from Spanish), 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1991, s.414.

Londra Büyükelçimiz Fethi Okyar'la birlikte İngiltere Hariciye Nazırı B. Eden'i ziyaret ettim. Boğazlar meselesinden bahsettim. İngiltere Hariciye Nazırı müsait bir temayül gösterdi. Bunun üzerine meseleyi Ebedi Şefimiz Atatürk'e açarak emir ve muvafakatlerini rica ettim. Sözlerimi tamamıyla dinledikten ve kısa bir müddet düşündükten sonra bana dedi ki: "Biz böyle bir adım attıktan sonra bir daha dönemeyiz. Bu yüzden çok acı akıbetler de çıkabilir. Millet, o vakit senin kafanı koparır, fakat faydası olmaz. Bunun için git, tekrar düşün. Eğer en küçük bir tereddüdün varsa bu teşebbüsten bana tekrar bahsetme, ben de seni böyle bir teklifte bulunmamış sayarım."

Emrime itaatle bahsi burada kestim ve meseleyi tekrar Başvekilime arz ettim. Teşebbüse girişilmesi hususunda Başvekilimle tamamıyla mutabıktık. Ertesi günü yine Ebedi Şefimize gittim. Bu teşebbüsün kati zamanı geldiğine kanaatim olduğunu ve Başvekilimle meseleyi tekrar açtığımı ve kendisinin böyle bir teşebbüse girişilmesine muvafakat ettiğini ifade edince dedi ki:

*"Kanaatinizin kati olduğunu gördüm. Benim görüşüme göre de Avrupa durumu böyle bir teşebbüs için müsaittir. Git, keyfiyeti hükümete aç ve benim de muvafık bulunduğumu söyle. Bu işte behemehal muvaffak olacağız."*²⁷ Atatürk'ün de onay vermesi üzerine Türk Dışişleri Bakanı girişimlere başlamıştır. Böylece İtalya ve Almanya'nın izlediği yayılcı politika dolaylı olarak, Boğazlarda Türk hâkimiyetinin yerleşmesi açısından Türklere faydalı oluyordu.

Türk Dışişleri 11 Nisan 1936 günü, Lozan Boğazlar Sözleşmesini imzalamış devletlere, bir nota ile müracaat ederek, Türkiye'nin güvenliği açısından, bu sözleşmenin gözden geçirilmesini ve Boğazların askerileştirilmesine imkan sağlanmasını istemiştir. Sovyetler Türk notasına 16 Nisan 1936 günü olumlu cevap verdiler.

Türkiye Boğazlar Sözleşmesinin değiştirilmesini "şartlar değişince kaideler değişir"²⁸ prensibine dayandırmıştır. Talebin bu şekilde takdimi, Bulgaristan, Macaristan gibi revizyonist ülkelerin tutumuyla ahenk halinde olduğundan, kendi sınırları açısından Romanya bundan hiç memnun olmamış, hatta bu konunun önce Balkan Paktı Konseyinde görüşülmeden uygulamaya konusu sebebiyle Türkiye'ye tarizde dahi bulunmuştur.

²⁷ Aras, *Atatürk'ün dış Politikası*, s.102-103.

²⁸ Bu deyim "Rebus sic Stantibus" olarak bilinmektedir.

Sonunda Romanya 28 Nisan 1936 günü Türk talebine, Türkiye'nin notası ile pek ilgisi bulunmayan, şu cevabı vermiştir: *“Türkiye, Anlaşmaların Romanya hakkındaki araziye ilişkin hükümlerini asla münakaşa konusu yapmamış olduğundan ve asla yapmayacağından.... Romanya Hükümeti, bilhassa Türk-Romen ilişkilerinin belirgin niteliği olan özel hal ve şartları dikkate alarak ve Balkan güvenliğinin gereklerini takdir ederek, 11 Nisan 1936 tarihli notanızda söz konusu olan müzakerelere en dostane bir fikirle giriş meyi kabul ettiğini bildirmekle şeref kazanır.”*²⁹

Romanya Dışişleri Bakanı Titulescu, Türk notasında ne Romanya'nın, ne de herhangi bir ülkenin topraklarından söz edilmezken bu şekilde bir cevap verilmiş, Macaristan'dan gelebilecek revizyonist bir talebi peşinen önlemeye yönelik olduğunu izah etmiş ise de, aynı husus Besarabya için de ileri sürülebileceğinden, Rusya'nın işe karışmasına yol açmıştır. Ruslar, Romen notasını öğrenince, Türkiye'nin konuya açıklık getirmesini istemişlerdir. 1 Mayıs kutlamaları sebebiyle Moskova'ya gitmiş olan Dışişleri Genel Sekreteri Numan Menemencioğlu'nun verdiği bütün izahat ve teminatla yetinmeyerek, Romen cevabi notasının, Türkiye'nin Besarabya'nın ilhakını tanıdığı şeklinde yorumlanamayacağını bir nota ile Rusya'ya bildirilmesini istemişler ve bu talep yerine getirilmiştir.

Ruslar bir ara, Romen notası üzerinde neden kendileriyle, mevcut anlaşmalar uyarınca, istişare edilmediğini sormaya kadar ileri gitmişler ve bu tutum Tefvik Rüştü Aras'ın bile sabrını tüketerek ona, Romanya ile bir anlaşma yapmıyoruz ki Rusya ile istişare edelim dedirtmiştir.

Türkiye Montrö Konferansına yeni bir anlaşma projesi de götürmekteydi. Bu proje üzerinde daha önce Ruslarla mutabık kalmanın hayırlı görüldüğü ve Ankara'daki Rus sefirine bilgi verildiği de anlaşılıyor. *“...bir tek nokta hariç, Hükümet ile sıkı temas eden ve yazışmada bulunan Karahan'la mutabık kalmıştık...”* ifadesi resmi vesikalarda yer almaktadır. Ancak Karahan, 20 Haziran 1936'da Türk Dışişlerini ve sonra da Başbakan İsmet Paşayı ziyaretle, Moskova'dan yeni bir talimat aldığını ve bunu aynen okuyacağını söylemiştir.

Konferans 22 Haziran'da, İtalya hariç, LBS'yi imzalayan tüm devletlerin katılımıyla açılmıştır.³⁰ Bu sebeple de Tefvik Rüştü Aras Montrö'ye gitmiştir.

²⁹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.148.

³⁰ Kudret Özersay, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.372.

Karahan'ın okuduğu telgraf, Türk projesinin çeşitli noktalarını tenkit ederek, "Sovyet Hükümeti bu şartlar altında, Boğazlarla ilgili sözleşme tasarısının kendileriyle mutabık kalınarak hazırlandığını kabul edemez" diye bitmektedir.

Karahan'ın bu teşebbüsü, Rüştü Aras'a nakledilmiştir. T. Rüştü Aras 22 Haziran'da yolladığı cevapta, Litvinov ile görüşüğünü, proje de 25.000 tonluk gemiler için önceden müsaade almak şartından gayri hususlarda tam bir mutabakat temin edilmişken, Ankara'da bu teşebbüsün neden yapıldığını anlayamadığını söylediğini yazmakta ve şöyle devam etmektedir. "Litvinov, Boğazlar işinin Türk-Rus dostluğuna tesir icra etmesini üzüntüyle karşılayacağını bildirdi. Karadeniz'de hapsedilmek vs. gibi malum hususları ileri sürdü. Rusların, Montrö müzakerelerine paralel olarak, bir Moskova-Ankara müzakeresi açmak emelini güttükleri anlaşılıyor. Bunun her bakımdan mahzuru vardır. Bu sebeple Karahan'a sözlü olarak, Türk projesi basılmış ve dağıtılmış ve prensipler üzerinde genel bir münakaşa başlamış olduğunu ve Türkiye'nin bu husustaki görüşlerini Litvinov'a izah etmesi için Türk heyeti başkanına talimat verildiğini söylemekle yetinilmesi... en münasip şekil olur düşüncesindeyim..." Ankara bu görüşe uymuştur.³¹

Rusya'nın Konferanstaki genel tutumu, savaş gemileri açısından Boğazların, sahil dar olmayan devletlere tamamen kapanması, sahil dar devletler içinse, herhangi bir kısıtlama olmadan geçiş serbestliği tanınması idi. Bu tutum neticesi özellikle karşı çıktıkları Türk teklifi, sahil dar ülkelerin Boğazlardan geçirebilecekleri en yüksek tonajın 25.000 ton olması ve ön müsaadeye tabi tutulması hususu idi. Hâlbuki Türkiye'nin bu tasarı üzerinde Ruslarla yapılan temaslarda, ön izin maddesi hariç, her konuda mutabık kalınmıştı, hatta 25.000 ton rakamı da Rusların kendi teklifleri idi.

Müzakereler çok çetin geçmiş, zaman zaman Türk ve Rus temsilcileri karşılıklı münakaşalara girmişlerdir. Bir ara Tass ajansı tahrik edici neşriyatta bile bulunmuş, buna Türk basını da karşılık vermişti. Hatta Cumhuriyet Gazetesi'nde Yunus Nadi imzası ile çıkan bazı makaleleri bizzat Atatürk dikte ettirmiştir.³²

Türkiye Hükümetinin Montrö müzakereleri sırasında Rus niyetlerinden açıkça şüpheye düşmüş olduğu anlaşılıyor. İnönü'nün kendi imzası ile Aras'a gönderdiği telgrafi ilgi çekicidir: "*Litvinov'un müsaadesiz ve kısıntısız, hiç bir şartsız giriş ve çıkış talebi inanılmaz bir harekettir. Onların en yüksek talepleri şimdiye*

³¹ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.149–150.

³² Soyak, **Atatürk'ten Hatıralar**, s.544.

kadar 25.000 tona kadar gemilerin tek başına ve yalnız barış zamanında çıkıştan ibarettir. Şimdi bu talebi de mi arttırdılar. Eğer böyle ise Sovyet politikasında esaslı bir gizli tutulmuş niyete teşhis koymuş oluyoruz Anlaşıyor ki Ajans Tass provokasyonları dünkü celsenizi hazırlamak içinmiş. Aradaki dostluğu bozmak kararının mesuliyetini almışlarsa tedbirsiz kalacak değiliz”³³

Montrö görüşmeleri, Türk-Rus ilişkilerini yaralamıştır. Zira Rusya, Lozan’da Boğazların her devletin savaş gemilerine mutlak şekilde kapalı olması ve Boğazların sadece Türk kontrolü altında bulunması tezini korumakta iken bu defa, Boğazların Karadeniz’e sahildar devletlerin harp gemilerine tamamen açık olması tezini savunmuş ve Boğazlar üzerinde Türkiye’nin tek söz sahibi olması düşüncesinden uzaklaştığını da ortaya koymuştur.

Litvinov, Konferansın açıldığı 22 Haziran 1936’da, Tevfik Rüştü Aras’a, Boğazların savunulması için bir ittifak teklifinde bulunmuştur. T. Rüştü Aras bu teklifi “sırf akademik mahiyette” olarak Ankara’ya nakletmiştir. Ankara bu teklife ne mana vermek gerektiğini pek anlayamıyor. Litvinov’un ne kastettiğinin öğrenilmesini Aras’tan isterken, böyle bir fikrin genellikle olumlu karşılanmadığını da belirtiyor.³⁴

Aras 23 Haziran günü Litvinov ile görüşürken, bu konuya da temas ederek, kendisinin biraz daha aydınlatılmasını rica ediyor. Litvinov, cevaben “Sizin teklifinizi kabul ediyorum daha çok siz bu hususta bir fikir söylemelisiniz.” diyor. Bu cevabın Aras’ı hayretler içinde bıraktığını görünce de, Ankara’dan Karahan’dan gelen bir telgrafi getiriyor. Bu telgrafta Aras’la yapılan bir konuşmaya atfen şöyle bir cümlenin yer aldığı görülüyor “*Aras, Atatürk ve İnönü ile görüşüp talimatını aldıktan sonra benimle buluştu ve mademki Boğazları birlikte savunmayı kabul etmiyorsunuz...*” dedi. Aras’ın 23 Haziran tarihli telgrafında şöyle demiştir:

“Litvinov bu telgrafi burada okumuş ve bana o günkü sözleri söylemiş ve bununla Boğazları birlikte müdafaa etmeyi reddetmediklerini göstermiştir. Derhal, işin içinde bir yanlışlık olsa gerek, dedim. İhtimal Karahan, aramızda umumi bir yardımlaşma olmadığından Boğazları birlikte müdafaa edecek değiliz şeklindeki herhangi bir sözümü, yazdığı gibi anlamış olması mümkündür... Karahan’ı en son Numan’ın yanında gördüğüm için kendisinden böyle bir söz geçip geçmediğini sordum. O da... konuşmamız sırasında, aramızda asistans var mı diyerek geçen bir

³³ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.150.

³⁴ Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, s.153.

sözü bu surette anlamış olacağını söyledi... Litvinov, bu bahis açılmışken Boğazları ne vasıta ile tahkim edeceğimizi sordu ve tahkimatın sırf inşaatına yardım edebileceklerinden bahsetti. Derhal., dedim ki, şimdi anlıyorum, gazeteler de bir Alman heyetinin Ankara'da olduğunu okudunuz ve bu tahkimat ile alakadar olabileceği... hatırımıza geldi... Bu konuşmamızdan memnun göründü... Boğaz müdafaasında ittifak bahsi de bu suretle kapanmıştır...”³⁵

8 Temmuz günü yapılan oturumda Litvinov'un yaptığı konuşma Rus tutumunu açıklaması açısından önemlidir. Litvinov'un konuşması şu şekildedir: “... Karadeniz'e sahildar devletlerden biri savaşan durumuna girecek olursa, bu denizin kapanıp kapanmayacağını kararlaştırma hakkını Türkiye'ye bırakmaktadır; ayrıca, bu kararın da, ister savaş eylemleri başlamadan, ister savaşın ortasında, ister daha sonra herhangi bir zaman alınabileceği öngörülmektedir. Bu, Türk Hükümetine çok ağır bir sorumluluk yüklemek olmaktadır. Savaşın bir aşamasında, Boğazların ve Karadeniz'in kapatılması, savaşanlardan birinin yararına, ötekinin de zararına olabilir. İşte o zaman Türk Hükümetinin, savaşanlardan biri yararına davranıp davranmamayı düşünmesi gerekmektedir. Türk Hükümetinin böyle bir sorumluluk altına girmek isteyip istemeyeceğini bilmiyorum. Ülkelerimizin arasındaki büyük dostluğa rağmen, özellikle bu gibi durumlarda karar vermekle görevli bir örgütümüz de bulunduğuna göre, bu kadar önemli bir kararı - en iyi dostumuz bile olsa - herhangi bir ülkeye bırakmak hiç hoşuma gitmeyecektir.”³⁶

Türk temsilcisi, kendisine böyle bir sorumluluk verilirse bunu yüklenmekten çekinmeyeceğini ancak bu sorumluluğu ortadan kaldıracak şekilde Boğazlar savaşan ülkelere tamamen kapatılacak olursa bundan memnun olacağını söyleyerek Sovyet teklifini desteklemiştir.

Konferansın sonlarına doğru Tevfik Rüştü Aras'ın, Litvinov ile yaptığı görüşmeye ilişkin bir telgrafında: “...siz Fransızlarla ve Romanyalılarla cephe yaptınız. Ben de aranızda girseydim İngilizler sarılmış olurdu. Bunu gören İngiltere haklı olarak şüphe edecek, artık Konferans başarısızlığa mahkûm olacaktı. Çünkü bunu başarmak elimizde değildir. Hâlbuki şimdi İngilizlerle iyi geçinmemiz işi kolaylaştırıyor...”³⁷ ifadeleri vardır. Bu telgraf müzakerelerin genel havasını aksettirmektedir.

³⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s.153.

³⁶ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s.151.

³⁷ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)*, s.151.

Montrö Konferansı böyle bir hava içinde devam ederek 20 Temmuz 1936 günü Anlaşma metninin imzalanması ile sona erdi. Sözleşme'yi, Lozan Boğazlar Sözleşmesi'nin, İtalya hariç, bütün imzacı tarafları onaylamış ve yürürlüğe koymuştur. İtalya 2 Mayıs 1938'de Sözleşme'ye katılmış, Japonya ise 1951 yılında Müttefik devletlerle imzaladığı San Fransisco Antlaşması ile Sözleşme'den çekilmiştir.³⁸

Sözleşmenin 26. maddesi uyarınca Türkiye ile birlikte en az altı onay belgesinin Paris'te Fransız Hükümeti'ne sunulma işleminin yerine getirilmesi üzerine, 9 Kasım 1936'da yürürlüğe girmiştir. Bununla birlikte Türkiye, Sözleşmeye Ekli Protokol'ün 2. maddesi uyarınca 15 Ağustos 1936 gününde Boğazlardan yeni geçiş rejimini uygulamaya başlamıştır.³⁹

Antlaşma Türkiye'de büyük bir coşkuyla karşılanmıştır. Bunu basında çıkan haberlerden anlamak mümkündür. Örneğin Tan Gazetesi 21 Temmuz 1936 tarihli baskısının manşetini "Montrö Zaferi: Mukavele Gece İmzalandı" şeklinde atmıştı.⁴⁰ Türkler için bir zafer olarak değerlendirilen sözleşme, Ruslar için hiç de iyi anlam ifade etmiyordu.

4.4. 1936–1937 Yıllarında Türk-Sovyet İlişkileri

Montrö'de devam etmiş olan Türk-Sovyet ikili anlaşma görüşmeleri Moskova'ya intikal etmiştir. Ancak, Moskova'ya dönüşte Litvinov hemen Kafkasya'ya gittiği için, telkin ettiği görüşme onunla değil, daveti üzerine, Bakan Yardımcısı Stamanyakov ile yapılmıştır.⁴¹ Stamanyakov ile görüşen Türk Büyükelçisi Zekai Apaydın, Ankara'ya bildirdiği malumatta; Rusların İtalya konusunda Türk düşüncelerini öğrenmeye çalıştıklarını yazmıştır. Bu görüşmeden her iki taraf da istedikleri sonucu elde edemedi görüşmeler sona ermiştir.

15 Ekimde Zekai Apaydın, Stamanyakov ile tekrar görüşmüş ve Ankara'ya şöyle bir telgraf çekmiştir: "*Stamanyakov, Türkiye'nin İngiltere ile dostluğuna itirazları olmadığını, kendilerinin de dost olduklarını, yalnız bu İngiliz dostluğunun İngiltere tarafından aranan İtalyan dostluğunun tersine vasıta olmamasını temenni*

³⁸ Özersay, "Lozan Düzenlemeleri", s.455.

³⁹ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945*, s.503–504.

⁴⁰ *Tan*, 21 Temmuz 1936.

⁴¹ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.156.

etmek lazım geldiğini söyledi.” Stamanyakov bu açıklamalarıyla aslında Türklerin İngilizlere yaklaşımlarından hoşlanmadıklarını ima etmiştir.

19 Ekim 1936’da Litvinov ile görüşen Apaydın, bu görüşme ile ilgili şunları söylemektedir: Litvinov, Aras’la Cenevre’deki konuşmalarının hiç bir netice vermediğini söyledikten sonra *“bunun yanında birde intibaım var, o da, sizin bizimle bir şey yapmak istemediğinizdir. Anlaşılan bir devletin onayını bekliyorsunuz, onu almadıkça bir şey diyemiyorsunuz”* demiştir. Zekai Apaydın’ın *“bu nasıl söz”* demesi üzerine *“Bu benim hissimidir, verilmiş bir taahhüdünüz mü var, yoksa kendiliğinden mi peşin bir muvafakat almayı uygun görüyorsunuz onu bilmem”*⁴² cevabını vermiştir. Litvinov bu açıklamasıyla Türklerden, kendilerinden ayrılmayacaklarına dair bir garanti almak istemektedir. Aslında bunu yapmalarının nedeni yeniden bir ittifak antlaşması yaparak, Türkiye’yi kendilerine tamamen bağımlı bir hale getirmek düşüncesinde oldukları anlaşılmaktadır.

Bunun üzerine Apaydın, evvelce Aras’ın talimatında yer alan Çiçerin mektubunu hatırlatır ve bu mektup gereği Rusya’nın yardım vaadi olduğunu ve o mektupla Çiçerin’in sadece Rusya’yı angaje etmiş olduğunu ekler. Litvinov, Çiçerin mektubundan pek bir şey anlamadığını belirterek, *“R. Aras’ın bu teklifinde olsun duruyorsanız, bunu yazıp bana getirin”* der. Apaydın konuşmayı Ankara’ya naklettiği telgrafında, Aras’ın teklifini yazılı şekilde Ruslara vermek için talimat da istemektedir.

Apaydın’ın gönderdiği iki telgraf Atatürk’e arz edilmiş ve Bakanlar Kurulunda tetkik olunmuştur. Bunun üzerine 24 Ekim’de Aras, Zekai Beye Rusların yaptıkları yanlışlıkları içeren uzun talimatı göndermiştir: *“Sovyet Rusya ile ilişkilerimizde her hangi bir devletin muvafakatini almak mecburiyetinde asla bulunmuyoruz. Bu yeni ittifak fikri, Litvinov’un, aslında kuvvetle devam eden Türk Sovyet dostluğunun, dışarıda aynı şekilde devam ediyor görülmediği hissine kapılıp, yeni bir tezahür göstermek arzusundan çıkmıştır. Türk Hükümeti bu dostluğun tekrar belirtilmesinin ancak barışa yararlı olabileceğini düşündüğünden Aras ve Litvinov bu maksatla ne yapılabileceğini birçok defa, ayrı ayrı veya birlikte düşünmüşlerdir. Ancak mevcut anlaşmalarımız bugünün şartlarına göre takat ve ihtiyaçlarınıza şimdilik çok uygun ve yeterli geldiği için olmalıdır ki kolay yapılacak bir şey bulunamamıştır. Litvinov bu defa umumi asistans adlaşması yapılması imkânına*

⁴² Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.162–163.

işaret etmiştir. Orada sizin de Stamanyakov'a cevabınızda pek güzel izah buyurduğunuz gibi, bunun şimdiki şartlar içinde bizim takatimizle ve ihtiyaçlarımızla uyum halinde olmadığını ve gerek Sovyet Rusya'nın ve gerekse Türkiye'nin yakında bir saldırıya maruz bulunmadığını ve bundan başka bilhassa silahlanma hususunda böyle bir taahhüdün takatimizi geçtiğini ve ihracat sahasında bizim için katlanması zor olan zararlara sebep olabileceğini ve dolayısı ile her iki tarafa faydasından ziyade bize çek zararı dokunacağını gördük."⁴³

Zekai Apaydın bu talimatı aldıktan sonra tekrar Litvinov'u görmüştür. Apaydın'ın telgraftaki hususları nakletmesinden sonra Litvinov'un, "*Ne diyeyim, Türkiye'nin bir şey yapmak istemediğini anlıyorum. Bununla teşebbüsünüzü geri almış oluyorsunuz. Biz bundan sonra hiç bir şey demeyiz. Teşebbüsün sizin tarafınızdan gelmesini bekleriz Mesele bildiğiniz üzere iki taraf arasında bölgesel veya doğrudan doğruya bilateral bir yardım paktı yapmak idi. Bunu evire çevire bir şey yapmamak şekline döndürdünüz. Rüştü Aras son defa Cenevre'de benimle bölgesel paktlar hakkında Milletler Meclisine yaptığım telkinlerden esinlenerek bir şey yapalım demiş idi. Ben de düşünelim demiştim. Artık onu da düşünmeğe hacet kalmadı.*"⁴⁴ Böylece yapılması düşünülen antlaşmaya imkân olmadığı kesin kez belli olmuştur.

1 Kasım 1936 günü, Meclisi açış nutkunda, Rusya'ya ve dünyaya yönelik mesaj olarak Atatürk şunları söylüyordu; "*...Boğazlar artık tamamıyla Türk egemenliği idaresinde, yalnız ticaret ve dostluk ilişkilerinin ulaşım yolu haline girmiştir. Bundan böyle muharip herhangi bir devletin savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesi yasaktır. Bu münasebetle, karada ve denizde büyük komşumuz Sovyet Rusya ile aramızdaki on beş seneden beri her türlü tecrübeden geçmiş olan dostluğun, ilk gündeki kuvvet ve samimiyetini tamamıyla koruyarak, tabii gelişmesinde devam ettiğini beyan etmekle de ayrıca memnuniyet duyuyorum.*"⁴⁵ Cumhurbaşkanı'nın böyle bir açıklama yapması, gerilen ipleri gevşetmek istemesinden ileri gelmektedir. Montrö'deki bozulan havanın üzerine bir de yapılması düşünülen ittifakın kurulamayışı eklenince tansiyonu düşürme işi Atatürk'e düşmüştür.

⁴³ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.163–164.

⁴⁴ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.166.

⁴⁵ Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge:1919–1923), s. 63

Ruslar, Boğazların kendi istekleri dışında bir yönetim altına girmesini hazmedememişlerdir. İtalya'nın yayılcılığı, Almanya'nın saldırgan tutumu hem Sovyetleri hem de Türkleri rahatsız etmiştir. Fakat Rusların endişesinin asıl nedeni; XVII. yy.'dan beri izledikleri sıcak denizlere inme heveslerinin ellerinden kayıp gitmesidir. Türklere karşı izledikleri zaman zaman kırıcı siyasetlerini Milli Mücadele döneminde yaptıkları yardımları dile getirerek düzeltmekteydiler. Lakin Türklerin bu seferki hareketi Kızıl çarları⁴⁶ son derece sarsmıştı. Boğazlar gibi stratejik bir noktayı dostluk adı altında kendi çıkarları doğrultusunda kullanmaya çok az kalmışken, Türkler ellerini çabuk tutmuş ve Rusların hiç de leyhine olmayacak şekilde bir düzenleme yapmışlardır.

Ruslara Montrö Konferansı için çağrı yapıldığında sevinçle karşılamalarının nedeni; Lozan'ın getirdiği sistemi kendi lehlerine değiştirebileceklerine olan inançlarından ileri gelmekteydi. Ancak müzakerelerin başlamasıyla durumun öyle neticelenmeyeceği belli olmuştu. Nihayetinde uluslararası düzene uygun bir şekilde ve Türk hâkimiyet haklarına bir zül getirmeyecek biçimde antlaşma imzalanmıştır. Bu ise Sovyetlerin kendilerine batırılan bir “çuvaldız” gibi Türklere soğuk bakmalarına neden olmuştur. Böylece Balkan Antantı'ndan sonra ikinci münferit hareket etme Türk-Sovyet ilişkilerini iyice germiştir.

II. Dünya Savaşı öncesindeki milletlerarası gelişmeler de bu durumu etkilemiştir. Bu vesileyle sisli bir ortam oluşmuş ve Türkiye yeniden gergin bir ip üzerinde yürümeye devam etmiştir. Aslında bu gergin ip üzerinde yürüme zorunluluğu, Anadolu gibi tarihe beşiklik etmiş bir coğrafyaya hükmetmenin bir gerekliliğidir.

4.4.1. Sınır Meseleleri

Eylül 1934'te sınır konvansiyonunun süresinin bitimi nedeniyle Türk yetkilileri altı ay daha uzatma teklifinde bulunmuştur. Türkiye'deki Sovyet sefiri Karahan kendisini bu konvansiyonun uzatılmasında yetkili kılmasını SSCB HHK'ne 13 Eylül 1934 tarihinde gönderdiği telgrafla istemiştir. Karahan'ın bu isteğini N.N. Krestinskiy 16 Eylül 1934 tarihli telgrafla Karahan'ı sınır konvansiyonun

⁴⁶ Mehmet Saray Bolşevikler için “ Sovyet İmparatorluğu” deyimini kullanmaktadır. Bunu söylediği zaman Sovyetler “ Hayır biz eşitiz” diye tepki verirlerdi. Fakat Bolşevik idaresinin Çarlık Rusyası'ndan birçok noktada ayrı olmadığı gözlemlenebilir. Bkz. Mehmet Saray, “ Türkiye-Gürcistan Dostluğu”, **Kafkas Araştırmaları**, İstanbul: Çetin Matbaası, 1997, S.III, s.213.

uzatılmasını imzalamaya yetkili kılmıştır. Sovyet HHK prensip olarak yeni konvansiyonun yapılmasını kabul etmiştir. SSCB ile Türkiye arasındaki sınır ihtilaflarının düzenlenmesiyle ilgili konvansiyon 6 Ekim 1934'te Ankara'da imzalanmıştır.⁴⁷

24 Mart 1937'de Türk vatandaşlarının hukuku göz önünde tutulmak ve bunların zararlarını mücip olmamak şartı ile hududa mucavir olup diğer taraf arazisinde kalan yurttaşlarına ait mülk ve toprakların mübadelesi hususunda Sovyetlerle bir anlaşma akdi için Hariciye Vekilliğine salahiyyet verilmiştir.⁴⁸

11 Mart 1931 tarihinde imzalanan sınır antlaşması çeşitli nedenlerden dolayı işlemez hale gelmişti. Bu sebeple 9 Mayıs 1938'de yapılan yeni bir antlaşmayla sınırdaki kaçakçılık işlerinin engellenmesi karara bağlanmıştır.⁴⁹

Türk-Sovyet sınırında küçük çaplı olarak pek çok sınır meselesi gündeme gelmiştir. Ancak bunlar yapılan uzlaşmalarla halledilmeye çalışılmıştır. Burada dikkat çeken husus, anlaşmaların bir ay gibi kısa vadelerle yapılmasıdır. İki devlet arasında ticari olarak sıkı bir bağ varsa da siyasi olarak tam bir güven sağlanabildiğini söylemek doğru değildir. Bunun nedeni de iki milletin yıllarca birbiriyle yapmış olduğu savaşlar olsa gerek.

4.4.2. Ekonomik ve Ticari İlişkiler

İsmet Paşa'nın 1932'de Moskova ziyareti neticesinde aldığı 8 milyon dolar Türkiye'nin Dünya ekonomik krizi yıllarının sonunu rahat geçirmesine neden olmuştu. Bundan sonra da Sovyetlerden peyderpey alımlarda bulunulmuştur. 22 Eylül 1936'da Sovyet Hükümetince Türkiye'ye açılacak krediden bir milyon lirasının; otobüs yedek parça ve tamir atölyesi mubayaasında kullanılmak ve itfa taksitlerinin vakti muayyeninde ödenememesi halinde hazinece tahsil edilen vergilerden mütevellit belediye hisseleri tevkif olunmak kaydıyla Ankara Belediyesine tahsisi gerçekleşmiştir.⁵⁰

Sovyetlerin finansmanlığıyla yaptırılan Kayseri tekstil fabrikasının 24 Eylül 1935 tarihindeki açılışını Sovyet basını Türk- Sovyet dostluğunun göstergesi olarak yansıtmıştır Nazilli tekstil fabrikasının açılışı 9 Ekim 1937 tarihinde

⁴⁷ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.104.

⁴⁸ BCA- 030.18.01.02/73.24.18.

⁴⁹ BCA- 030.18.01/01.028.29.18.

⁵⁰ BCA- 030.18.01/48.64.14.

gerçekleşmiştir.⁵¹ Dikkat edilirse her iki fabrika da İnönü hükümetince kabul edilmiş Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1933–1937) içerisinde faaliyete geçmiş durumdadır. Bundan anlaşıldığı gibi Sovyetler İnönü'nün devlet planlama siyasetini destekleyici tarzda hareket etmiştir. Nitekim bu husus İsmet paşa'nın şu ifadelerinden de anlaşılmaktadır: “1932’de Rusya ya yaptığım seyahat sırasında plan meselesini çözmek başlıca hedeflerinden biriydi. Rusya’da kararlaştırdığımız üzere, tecrübeli bir Sovyet uzmanı olan Prof Orlof başkanlığında bir heyet Türkiye ye geldi (1932) ve 3–4 ay gibi kısa bir zamanda bize olumlu, uygulaması mümkün bir plan verdi... Planda Nazilli fabrikasının kalitesi özel bir önem taşıyordu” Kayseri ve Nazilli’de yapılan fabrikalar o dönemde Sovyet gücünün simgesi idi.

İsmet Paşa'nın Sovyet taraftarlığı açık bir hale gelmişti. Öyle ki Türk müteşebbislerince kurulmak istenilen fabrikalara İnönü'nün engel olduğu görülmektedir. Celal Bayar bu konu hakkında şöyle demektedir: “Hususi teşebbüsleri men etmek istedi. Fabrika kuracakların hükümetten izin almalarını şart koşmuştu. Ayrıca, müracaat edenlere ya izin vermiyor, ya da ağır şartlar öne sürüyordu. Sovyet misali katı bir devletçilik siyasetini memlekette tatbika başlamıştı.”⁵² İsmet İnönü, özel müteşebbisleri engelleyerek, Sovyetlerce kurulmuş fabrikalarının halk nazarında ön plana çıkmasını sağlayarak, bir nevi Sovyet sanayisinin reklâmını yapmaktadır. Bu ise 1934’den itibaren soğumaya başlayan Türk-Sovyet ilişkileri, İnönü'nün çalışmalarıyla anıların bir daha tazelenmesine yol açmakta idi. Bunun yanı sıra milli sermaye sahiplerinin Batılılarla işbirliğine gitmesi bu ülkelerin 30’lu yıllardan itibaren Türkiye’ye olan baskılarının hafiflemesine ve bir takım bazı siyasi, iktisadi ve arazi sorunlarının giderilmesine neden olmuştur.

Sovyet Rusya'nın Türkiye'nin doğu vilayetlerindeki aktif faaliyetleri Türk hükümetinin hoşuna gitmemiştir. Bunun üzerine Türk hükümetince Kars, Iğdır ve Artvin’deki Sovyet Ticaret Mümessillerine karşı alınan tedbirler Sovyet yetkililerini harekete geçirmiştir. SSCB HHK Litvinov Türkiye’deki geçici Sovyet sefiri (G.A. Zalkind’e 17 Haziran 1935 tarihli mektubunda şöyle demektedir: “Türklerin bizim doğudaki ticarete olan tavırları bizim Türkiye ile olan genel ilişkilerimize çok ters düşmektedir. Doğu vilayetlerinde bizim müesseselerimize, ilk sırada bizim mühendislerimize karşı alınan tedbirle dostane karakter taşımamaktadır. Bununla

⁵¹ Rasih Nuri İleri, **Atatürk ve Komünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi**, 5. Baskı, İstanbul: Scala Yayınevi, 1999, s.384.

⁵² Saray, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, s.37.

birlikte aynı zamanda edindiğimiz bilgilere göre, üçüncü ülke tüccarları, özellikle Alman ve Japon, doğu vilayetlerinde serbest bir şekilde gezmekte ve mallarını pazarlamaktadır. Yürürlükteki Ticaret antlaşmasına göre, Türk hükümeti bizim ticaret; mümessillerimizin Kars, Iğdır ve Artvin’de alım-satım yapması için ajanslarımızın iş seferlerine izin verme hususunu ele almaya hazırlığını bildirmiştir. Antlaşmanın bu durumu kısıtlayıcı değil, genişletici şekilde tatbik edilmesi lazım. Türklerin argümanı, güya bizim ticaret doğu vilayetlerindeki yerli idare ile İçişleri Bakanlığı’na endişe verir, demeleri anlaşılmamaktadır.” Sovyet yetkilileri Türkiye’yle yapılan Ticaret antlaşmasını öne sürerek durumun düzeltilmesi yönünde çaba göstermektedir. Türk yetkilileri Sovyet sınırlarına yakın ülkenin doğu vilayetlerinde Alman ve Japon iş çevrelerinin aktif faaliyette bulunmasını sağlayarak bir nevi bölgedeki Sovyetlerin iktisadi ağırlığını azaltmaya çalışmışlardır. Türkiye gibi stratejik komşusunun kendi sınırlarına yakın bölgelerinde Alman ve Japon sermayesinin güçlenmesi ister istemez Sovyet nüfuzunun ve komünist propagandasının tesirini kırmaya yöneliktir.

Türk yetkilileri ticari ilişkileri olmasına rağmen, Almanya’dan kendilerinin de çekindiğini Sovyetlere hissettirmeye çalışmışlardır. SSCB HHK Litvinov T. Rüştü Aras’la Cenevre’de olan görüşmesinde daha önce Alman safında yer alarak diğer ülkeleri tehdit eden Aras’ın bu sefer Alman karşıtı bir tavır sergilediğini 17 Haziran 1935 tarihli mektupla Türkiye’deki Geçici Sovyet Sefiri Zalkind’e bildirmiştir.⁵³

Tevfik Rüştü Aras, 1935 yılında Sovyetlerle karşılıklı yardımlaşma paktı yapmak istemiş ve bunu Litvinov’a bildirmiştir. Tevfik Rüştü’nün isteği SSCB HHK Litvinov tarafından olumlu karşılanmış ve bu paktın Sovyet-Fransız ve Sovyet-Çekoslovak paktı gibi olacağını ve karşılıklı yardımlaşma şartlarının da aynı bu paktlarda geçtiği gibi olacağını Zalkind’e 23 Haziran 1935 tarihli telgrafla bildirmiştir. Bunu Aras’a iletmesini Zalkind’ten isterken, teklifin Sovyetlerin istediği doğrultuda değil, Türkler tarafından geldiği gibi kabul edilmesini vurgulamaktadır. Türk yetkilileriyle karşılıklı yardımlaşma paktı ile ilgili yazışmalarda Sovyet tarafı her yazışmada kendilerinin teklif alan, Türkiye’nin teklif veren taraf olduğunu sürekli hissettirmeye çalışmışlardır. Gürün’ün de değindiği üzere Sovyetler böyle hareket ederek kendilerini bir üstünlük edasında görüyorlardı.

⁵³ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.107–108.

Türkiye'nin SSCB'yle yardımlaşma paktının akdedilmesi halinde Almanya tarafından ekonomik kısıtlamayla krize düşürüleceğinin kaçınılmaz olduğunu, ama bunun ne T. Rüştü'yü, ne İnönü'yü, ne İktisat Bakanını durduramayacağını Zalkind 30 Haziran'daki telgrafla SSCB HHK'ne bildirmiştir. Yapılması tasarlanan yardım paktı Tefvik Rüştü tarafından reddedilmiştir.⁵⁴

Türkiye'nin Sovyetlerle işbirliği halinde Almanya'ya karşı karşılıklı yardımlaşma paktının akdedilmemesinde önemli gerekçenin ekonomik boyutu olduğunu Zalkind'in telgrafıyla anlayan Sovyetler, Türkiye'ye gereken ekonomik yardımı sağlamaya yönelik harekette bulunmuştur. Bu maksatla SSCB Dış Ticaret Halk Komiserleri, İktisat Bakanı Celal Bayar'ı davet etmiştir. SSCB Merkez İcra Komite Başkanı M. Kalinin, SSCB Savunma Halk Komiseri K.E. Voroşilov ve HHK, Dış Ticaret Halk Komiseri yöneticileri tarafından kabul gören İktisat Bakanı Celal Bayar ve heyeti, 14-27 Temmuz 1935 tarihinde SSCB'ye yapmış olduğu seyahatlerinde Leningrad, Tula, Kiev ve diğer şehirleri gezmiştir. Türk heyeti sanayi müesseseleriyle tanışmıştır.⁵⁵ Anti-sovyet tutumuyla bilinen Celal Bayar'ın Moskova'ya davet edilmesi manidardır. Sovyetler böyle bir davetle Türkiye'nin her kesimine hitap etmek istemişlerdir. Ayrıca bu SSCB'nin, yönünü batıya dönen Türkiye'yi tekrar etkileyebilme girişimi olarak değerlendirilebilir.

Türkiye, 14 Eylül 1936'da Erzurum-Sivas Demiryolu inşaatında kullanılmak üzere Sovyetlerden üç bin ton çimento satın almıştır.⁵⁶ Çimentonun Sovyetlerden alınmasının nedeni, Türkiye iç pazarındaki üretimin ihtiyaçları karşılayamamasındandır. Ayrıca Sovyetlerden getirilmesinin ulaşım açısından çok zor olmaması da bunu kolaylaştırmıştır.

21 Haziran 1934 Tarihli Gizli Türk-Sovyet Ticaret ve Seyri-i Sefain Antlaşması günün şartlarına uymadığı gerekçesiyle 25 Temmuz 1936'da kaldırılmıştır.⁵⁷ 17 Kasım 1936'da Sovyetler Türkiye'ye askeri fabrikaların senelik ihtiyacı için 352.000 lira değerinde çelik göndermişlerdir.⁵⁸ O dönemde Türkiye'de askeri malzemeye olan ihtiyaç göz önüne alınırsa bunun Sovyetlerin Türkiye'ye yaptığı bir yardım olduğu düşünülebilir.

⁵⁴ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, s.109.

⁵⁵ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925-1945)*, s.110.

⁵⁶ BCA- 030.18.01.02/68.75.6.

⁵⁷ BCA- 030.18.01.02/67.63.18.

⁵⁸ BCA- 030.18.01.02/69.89.7.

Balkan Antlaşmasından sonra siyasi ilişkiler çok fazla olmamakla beraber ticari ilişkiler gayet kesif olmuştur. Bu dönemde yılda 7 000 ton mazot;⁵⁹ Ankara Belediyesi için otobüs;⁶⁰ çimento, demir, çelik, canlı hayvan alımları yapılmıştır.

Türk heyeti Rusya'dayken daha önce Tevfik Rüştü tarafından öngörülen yardım paketi gündeme gelmişti. Türkiye ile gereken antlaşmanın sağlanamaması üzerine 7 Kasım 1935'te 1925 antlaşması ve ona ait bazı belgelerin 10 yıla uzatılmasına dair protokol imzalanmıştır.⁶¹ Antlaşmanın 10 yıl gibi uzun bir süre için tekrar yenilenmesi Sovyetlerin Türkiye'yle olan ilişkilere hala önem verdiğini gösterir. Fakat Balkan Antlaşması'ndan sonra sistem bozulmuştur.

4.5. Nyon Antlaşması ve Yol Ayrımı (14 Eylül 1937)

Nyon Antlaşması Türkiye'nin İngiltere ile birlikte hareket ettiğini göstermesi nedeniyle, Türk-Sovyet ilişkilerinde tam bir soğumayı ifade eder. Türkiye'nin 1923'ten beri izlediği Batı politikasının gün yüzüne çıkması bu vesileyle vuku bulmuştur. Türkiye'nin MC'ye girmesi ve Akdeniz Paketi'ne katılması tercihini batıdan yana kullanacağı sinyallerini vermekteydi. Nitekim bu sinyallerin ışık şeklini alması Nyon Konferansı'yla olmuştur. Bu tarihten sonra Türklerle Ruslar arasında ciddi bir problem olmamakla birlikte (1945'e kadar), yakınlaşmaya dair elle tutulur bir ilerleme de kaydedilmemiştir. Çünkü Sovyetler artık Türkiye'nin Batı nüfuzuna girdiğini düşünmeye başlamışlardır. Diğer bir ifadeyle; ilişkilerde sıcaklık olmadığı gibi, bilakis soğuk rüzgârlar esmeye başlamıştır.

İtalya'nın ihtiraslarına karşı en çok rahatsızlık duyan bir devlet de İngiltere idi. Süveyş, Kıbrıs, Malta, Cebelitarık gibi üsleri sayesinde Akdeniz'in giriş ve çıkış geçitlerine hâkim olan İngiltere, kuvvetli Akdeniz filosu ve Fransa ve İtalya ile dostluk ve işbirliği sayesinde bu denizden geçen imparatorluk yollarını güven altına aldığı kanısında idi. Fakat şimdi, Akdeniz üzerinde ve ötesindeki iddialarıyla pervasızca ortaya çıkan İtalya'nın tehditleri İngiltere'nin hayati menfaatlerine aykırı gelmeye başlamıştı. 1937 yılı başında iki memleket arasında statüko esasına dayanan bir anlaşma yapıldıysa da bunun İngilizlerin tereddütlerini ve korkularını yatıştırdığı iddia edilemezdi. Bilhassa Berlin - Roma mihverinin kurulması ve İspanya'da iç harbin, General Franco lehinde gelişmesi, Almanya, İtalya ve İspanya arasında bir

⁵⁹ BCA- 030.18.01/56.57.8.

⁶⁰ BCA- 030.18.01/53.23.20.

⁶¹ BCA- 030.18.01.02/79.88.4.

anlaşma olması, Akdeniz’de önemli bir denge değişmesinin belirtisi olacaktır.⁶² İngiltere’nin Akdeniz’deki çıkarlarını korumak için duruma müdahale etme zorunluluğu ortaya çıkmıştır.

İngiltere ve Fransa’nın, Akdeniz güvenliğinin korunması için Türkiye’yi aktif işbirliğine davet ettikleri ve bu sebeple de Türk dış politikasında bir dönüm noktası teşkil eden bu konferans, Türk iç politikası açısından bir dönüm noktası oluşturur. Gerçekten, Atatürk ile İsmet İnönü’nün işbirliğini sona erdiren ve onun Başbakanlıktan ayrılmasına yol açan bu konferans olmuştur.⁶³

1937 Temmuz’una gelindiğinde İspanya iç savaşı, Akdeniz güvenliğini ciddi şekilde sarsacak bir gelişmeye yol açmış, milliyeti bilinmeyen korsan denizaltılar, Akdeniz’de, herhangi bir ihtarda bulunmadan ticaret gemilerini batırmağa başlamışlardı. İkinci Cihan Harbinden sonra yayınlanan belgeler bu denizaltıların İtalyan olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ancak o tarihlerde, denizaltıların İtalyan oldukları tahmin edilmekle birlikte bunun ispatı mümkün bulunmuyordu. İtalyanlar ise suçu İspanyollara Cumhuriyetçi hükümete yüklüyor gemileri batırılan Rusya ile İtalya arasında çok sert notalar teati ediliyordu. Saldırıları İngiliz ve Fransız gemilerine de yöneltilmiş olduğu için, bu iki devlet Akdeniz güvenliğinin sağlanması amacıyla, 10 Eylül günü Nyon’da bir konferans toplanması üzerinde mutabık kalarak, bu konferansa Rusya, Romanya, Bulgaristan, Türkiye, Yunanistan, Yugoslavya, İtalya, Mısır ve Almanya’yı davet ettiler. İtalya ve Almanya gelmeyince toplantı 9 ülkenin katılımıyla başlamıştır.⁶⁴

Konferans öncesinde Türkiye’nin zan altında kalmasına neden olan bazı gelişmeler de yaşanmıştır. 17 ve 19 Ağustos günleri Çanakkale açıklarında iki İspanyol Cumhuriyetçi gemisi torpillenmiş ve Marmara’da bir yabancı denizaltı görüldüğü rivayetleri ortaya çıkmıştır. Bu olayları nakleden bazı Türk gazeteleri, İspanya kargaşalığını milletler arası bir hale sokmak için bu gemileri Rusların batırdığı yolunda, Almanya ve İtalyan basınında yer alan bazı haberleri de yazmışlardı. Türk basınında bu yazılar çıkınca, Pravda ve İzvestiya, Türk basınına ateş püskürmeğe ve Rusya’yı işin içine karıştıran teorilere yer vermenin dost

⁶² Akşin, *Atatürk’ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, s.230–231.

⁶³ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.171.

⁶⁴ Kocatürk, *Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918–1938*, s.606.

Rusya'yı incittiğini, bunların İtalyan ve Alman faşistlerini koruduğunu yazmağa başladılar.⁶⁵ Bu suretle Türkiye ile Rusya arasındaki mevcut durum iyice gerilmiştir.

10 Eylül'de Nyon'daki ilk toplantıda İngiliz ve Fransızlar kendi projelerini ortaya koymuşlardır. Buna göre, Akdeniz bölgelere ayrılacak ve karakol görevi devletlerarasında taksim edilecektir. Bir bölge de İtalya'ya ayrılacak ve kendisine teklif olunacaktır. Batı Akdeniz, yani Malta'nın batısı İngiltere ve Fransa; Ege bölgesi Kuzeyde Rusya ve Türkiye, güneyde Yunanistan ve Yugoslavya tarafından kontrol edilecektir.

Konferansa katılan Tefik Rüştü Aras, o gün toplantı sona erdiğinde durumu Türkiye'ye ulaştırmıştır. Atatürk'ün, 11 Eylül günü Dr. Aras'ın telgrafı hakkındaki reaksiyonu olumsuzdur. Rus donanması ile Akdeniz de işbirliği yapmanın, İtalya ile bir çatışma çıkarsa Türkiye'nin de Rusya'nın yanında sürüklenmesine yol açacağını düşünmektedir. İnönü de aynı görüştedir. Sovyetler İtalyanları saldırgan ilan etmişken, Sovyet ve İtalya donanmalarını temasa getirmek ve ikisi arasında bulunmak bizi bir çatışmaya karışmaktan kurtaramaz, demektedir.⁶⁶

Bundan sonraki gelişmeleri İngiliz Hariciye Bakanı Eden, hatırasına şöyle kaydetmektedir: *“Doğu Akdeniz Ülkeleri'nin hiçbiri karakol görevini Ruslarla yapmak istememekteydiler. Konferansın ikinci günü bu probleme de çare bulduk. Rusya'dan çekinen devletleri rahatlatacak şekilde, Ege'de karakol görevini birlikte yapabilmemiz için, Fransa'nın daha fazla muhrip teklif etmesiyle mümkün oldu... Akdeniz'i bölmek yerine, Ege de dâhil her bölgede görevi biz üzerimize alacaktık. 11 Eylül sabahı küçük devletlere, görevlerinde yardım etmek yerine biz talep edersek onların bize yardım etmesi esası kabul edildi. Onlar da lüzum duyarlarsa Rusya'dan yardım isteyeceklerdi. Litvinov'un bu formülü kabul edişine hayret ettim.”*

Nyon'da bu esaslar dairesinde 14 Eylül 1937 tarihinde; İngiltere, Bulgaristan, Mısır, Fransa, Yunanistan, Roma, Türkiye, SSCB ve Yugoslavya devletleri arasında antlaşma imzalandı. Bir süre sonra İtalya da kendine ayrılan bölgenin savunulmasını üstlendi ve saldırılar ortadan kalktı.⁶⁷ Antlaşmanın ana hatları:

1- İspanya iç harbinde iki taraftan hiçbirine muharıplik hakkı tanımamaktadır.

⁶⁵ Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, s. 659–665.

⁶⁶ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.173.

⁶⁷ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.173–174.

2- Konferansa katılan devletlerin deniz kuvvetleri, milletlerarası kurallara aykırı olarak, saldırıya kalkacak her denizaltı gemisine mukabele ve mümkün olursa, tahrip edeceklerdir.

3- İngiliz ve Fransız donanmaları Akdeniz’de seyir ve seferin korunması ile görevlendirilmektedir.

4- Kara sularının korunması hakkı bu suların kıyılarındaki devletlere düşmektedir.

Antlaşmanın IX. Maddesine göre Konferansa katılan devletlerden biri işbu antlaşmadan çekilmek istediğini bildirirse, böyle bir bildiri 30 günün sonunda geçerli olacaktır ve Konferansa katılan devletlerden herhangi bir başkası da bu konudaki niyetini o sürenin bitiminden önce bildirmek koşuluyla o gün antlaşmadan çekilebilecektir.⁶⁸ Maddelerinden oluşmaktadır.

Nyon Konferansı görünüşte katılan ülkelerin anlaşması ile sonuçlanmıştı. Bununla beraber Bulgaristan’ın da katılmasıyla bütün Balkan Paktı devletlerinin Rusya’nın karşısında yer alırları tabiatıyla Türk-Rus ilişkileri üzerinde belli bir etki yapmıştır. Türkiye artık Rusya’nın yanında değil, onun karşısında yer almaya başlıyordu. Rusya ile yakın ilişkilerin temsilcisi konumunda olan Tefik Rüşti Aras’ın Ankara’nın talimatını beklemeden takındığı bu tutumda kısa bir süre evvel Moskova’da karşılaştığı soğuk karşılaşmanın etkisi ile olduğu düşünülebilir.

Türkiye’de büyük ticari nüfuzla sahip olan Almanya’nı 1936 Mart’ından itibaren, komünizm aleyhine Türkiye’de geniş bir kampanya başlatmıştı.⁶⁹ Almanya’nın Türkiye’deki çalışmaları doğal olarak Sovyetleri rahatsız etmiştir. Aras ve Litvinov arasında yapılan 26 Mart 1936 tarihli görüşmede Litvinov bu durumu Aras’a bildirmiştir. Aras: “*Türkiye’nin hiç bir şekilde SSCB’den ayrılmayacağına*” dair güvence vermiştir.⁷⁰ Fakat sözlü yapılan bu açıklama Litvinov’u ve Sovyet yöneticilerini tatmin etmemiştir. Bu görüşmede Litvinov’un Türkiye’nin yön değiştirdiğini veya değiştirmek üzere olduğunu açıklaması, karşılıklı güvenin ne derecede sağlam olduğunu göstermektedir.

Türkiye’nin Batı’ya kaydığı 1936–1938 döneminde, Sovyetlerin Orta Asya’daki aydınlar arasında katliamlar yapması,⁷¹ soydaşları olan Türkiye’ye eskisi kadar ehemmiyet vermediğini gösterir niteliktedir. Çünkü Moskova, 1917–1934

⁶⁸ Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları 1920–1945*, s.533–534.

⁶⁹ Armaoğlu, *Siyasi Tarih (1789–1960)*, s. 580.

⁷⁰ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.111.

⁷¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.111–112.

tarihleri arasındaki Basmacılar Hareketi'ni⁷² bastırırken Türkiye'yi gücendirmemeye azami ihtimam göstermişti. Fakat artık Türkiye'nin vereceği tepkiyi hiçe saymış olmalı ki böylesi bir kıyıma girişmiştir.

4.6. İkinci Dünya Savaşı Öncesindeki Gelişmeler

II. Dünya Savaşı öncesinde Türk-Sovyet ilişkileri sadece formalitede iyi idi. Gerçekte birlikte hareket etmeye dair elle tutulur bir şey bulmak biraz güçtür. Bunu İsmet İnönü ile Karahan arasında geçen görüşme açık bir şekilde ortaya koymaktadır.12 Kasım 1936 günü Karahan'ın İnönü'yü ziyaretinde yapılan konuşmayı İnönü şu şekilde izah etmektedir: *“Bundan sonra Karahan deklarasyon yapar bir tavır alarak, İngilizlerin bize yakın ve samimi bir dost olacaklarına inanmadıklarını beyan etti. Hiçbir mecburiyetleri olmadığı halde İspanyollar için yardımları meydanda iken, yarın Türkiye bir tehlikeye uğrarsa, Türklere yardım etmek için hiç bir şey düşünmeyeceklerini söyledi. (ben) İngilizlerle münasebetin, Akdeniz'de güvenlik ve ilişki meselesi olarak son seneler olaylarının neticesi olduğunu, fakat söylediği ihtimalleri varid dahi görmediğimi, Türkiye'nin Sovyetlerle münasebetini tecrübeden geçmiş ve kendisi için esas politika saydığımı söyledim. Biz sizinle ilişkilerimizin böyle olduğunu müttefiklerimize bile söyleriz. Siz müttefiklerinize söyler misiniz dedikten sonra, son senelerde gerek ekonomik gerek politik, küçük meselelerde bile tamamen kayıtsız tavır aldıklarını ve Türkiye'den vazgeçmiş manzarası gösterdiklerini, bizim bu halden müteessir olmakla beraber, dargın olmayarak, kendilerinin hakiki dostlukları anlamalarını soğukkanlılıkla beklemeyi bildiğimizi söyledim. Karahan, Fransızlara hiç inanmadığını ve elbette Türklere dostluğu takdir ettiğini ilave etti. İzahatımı Zekai Apaydın'a da bildirmemi rica etti. Arada bir kendisinin 'catastrophe' kelimesiyle tanımladığı bu son olayı soğukkanlılıkla düşünerek, meselenin Türk-Sovyet dostluğunun sağlamlığına dokunur bir ciheti olmadığını anlamalarını ilave ettim. Müsait bulundu. Zannederim ki bu hadise üzerinde konuşma bitmiştir.*

“Karahan, Atatürk-Stalin mülakatından tekrar önemle bahsetti. Bütün yanlış anlamalar bitecek, ekonomik yeni aranjmanlar yapılacak vs. Bütün bu faydaları

⁷² Erel Tellal, “Basmacı Hareketi”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.163.

kavradığımı, ciddi tereddüt göstererek söyledim. Buna behemahal bir çare bulmak noktasında ısrar ederek dostane ayrıldı”

Görüşme zaptının son paragrafında İnönü'nün ifade ettiği tereddüt Atatürk-Stalin buluşmasıyla ilgilidir. Her ikisi de ülkelerinden dışarı çıkmayan liderlerdir. Nitekim böyle bir görüşme gerçekleşmemiştir.⁷³

Montrö Boğazlar Sözleşmesi ve Nyon Antlaşması'ndan sonra Sovyet basınında Türkiye'nin dış politikasını eleştiren sert yazılar çıkmaya başlamıştır.⁷⁴ Bunun üzerine Türk hükümeti Nisan 1937'de Moskova Büyükelçisi'ne, Türk dış politikasında herhangi bir değişiklik olmadığını Sovyet HHK'ya bildirmesini salık vermiştir. 25 Nisan 1937'de İsmet İnönü ile Sovyet Sefiri arasında geçen konuşmada, İnönü Türkiye'nin Roma-Berlin Mihveri'ne hiçbir yardımda bulunmayacağını ve SSCB'ye yönelik girişimlere katılmayacaklarını bildirmiştir. Ayrıca SSCB'nin Türkiye'ye olan güvensizliğini tüm gayretlere rağmen bertaraf edemediğini üzüntüyle dile getirmiştir.

Aradaki ilişkileri normale dönüştürmeye yönelik icraat İnönü ile Litvinov'un 13–14 Mayıs 1937'de Londra'da görüşmeleri olmuştur. Neticede taraflar her iki ülkenin siyasetinde Türk-Sovyet dostluğu istikrarlı ve uzun olacağı konusunda görüş birliğinde olmuştur. İnönü, İtalya ve Almanya'nın Türkiye'yi SSCB'den ayıramayacağını, Türk siyasetinin MC'nin ve kolektif güvenliğin çizgisinde olacağını söz etmiştir.⁷⁵ Fakat işler İnönü'nün temennisindeki gibi yürümemiştir. İsmet İnönü'nün Eylül 1937'de aniden istifası üzerine Celal Bayar Hükümeti kurulmuştur. Bayar'ın başa gelmesinin Türk-Sovyet ilişkilerini olumsuz etkilediği söylenmektedir. Bayar döneminde Almanya ile iktisadi ve siyasi ilişkilerin artması ve uzman kadro adı altında Türkiye'ye propaganda ajanları sokmaları Sovyet basının da geniş yankı bulmuştur. Bayar, Sovyetlerle 8 Ekim 1937'de Ticaret ve Seyri Sefain Antlaşması yapmıştır. Fakat Bayar'ın usul icabı Türk-Sovyet dostluğundan bahsetmemesi Sovyetlerin dikkatinden kaçmamıştır.⁷⁶

1937–1938 yılları Dünyanın hızla savaşa gittiği bir zaman dilimini gösterir. Roma-Berlin mihverinin kuruluşu, Çin-Japon harbinin başlaması, İspanya iç harbinin Avrupa ülkelerinin karşılıklı çatışması haline gelişi, Avusturya'nın işgali ile Münih

⁷³ İnönü, **Hatıralar**, s.118.

⁷⁴ Saray, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, s.94.

⁷⁵ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.1118–1119.

⁷⁶ Tacibayev, **Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**, s.121.

Konferansı 1937–1938 yıllarının gelişmeleridir. 1939 Martında Çekoslovakya'nın işgalinden sonra, artık Dantzig sorunu ile o yılın 1 Eylül'ünde savaş başlayacaktır.⁷⁷

İtalya ve Almanya'nın, gittikçe saldırgan bir politikaya yönelmeleri karşısında Rusya da, İngiltere ve Fransa ile yakınlaşmaya çalıştığından, Türkiye'nin aynı ülkelerle temaslarına fazla itiraz edememe durumunda bıralmıştır. Bununla beraber, Rusya, Türkiye ile yakın istişare gereğini, ancak bu üçlü anlaşma müzakereleri başlayınca hissedecek ve yeni ve son bir görüşme sürecini başlatacaktır.

Türk-Sovyet ilişkileri II. Dünya Savaşı'na doğru iyice soğumuştur. Her iki tarafın da yaptığı açıklamalar samimiyetten uzaktı. Milli Mücadele dönemindeki açıklamalarla, Balkan Antlaşması'ndan sonraki açıklamaların aynı olması elbette düşünülemez. Fakat Türklerin bir iyi niyet göstergesi olsa gerek, Sovyetlerden “Büyük komşu ve Dostumuz” diye bahsedilmekteydi. 1 Kasım 1938'de TBMM Beşinci Dönem dördüncü toplantı yılının açılışında Mustafa Kemal Paşa “*Büyük komşu ve dostumuz Sovyetler Birliği Cumhuriyeti ile geçen yıl içinde yeni bir sınır anlaşması imza edilerek iki memleketin sınır ilişkileri bu suretle iki tarafın tecrübelerinin gösterdiği sağlam esaslara bağlanmıştır. Bu anlaşmanın yakında yürürlüğe konulması beklenilmektedir*”⁷⁸ şeklinde bir açıklama yapmıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Tefik Rüşü Aras da “*Türk milleti, müşterek emniyet lüzumunu pek çoklarından evvel anladı. Bu yolda 20 sene içinde elinden geleni yaptı.*”⁷⁹ demek suretiyle Türk tarafının iyimser bir politika takip ettiğini belirtmiştir. Fakat bu açıklamalar dahi Sovyetlerin gönlümü kazanmaya yetmeyecektir. Zira yapılması düşünülen anlaşmalar ya ertelenecek ya da hiç yapılmayacaktır. Üstüne üstlük yürürlükte olan 17 Aralık 1925 Paris Antlaşması'nı da iptal ettiklerini Molotov Selim Sarper'e bildirecektir. Bu şekilde yolların ayrılmasındaki en önemli faktör, Türkiye'nin Batı ile yoğun temaslara geçmesi olmuştur. Kendi yörüngesinde olmayan bir ülkenin Sovyetlerin işine gelmemesi gayet normal bir olgudur.

II. Dünya Savaşı'nın çıkış aşamasında Atatürk'ün Sovyet Rusya için yaptığı yorum, Türkiye'nin Sovyetlere bakış açısını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Atatürk; kapitalist güçler arasında Dünyanın yeniden taksimi için çekişmeden doğacak savaşın, Sovyetleri Avrupa ve Asya'da yegâne karlı ve en etkili

⁷⁷ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.169.

⁷⁸ İleri, *Atatürk ve Komünizm*, s.315.

⁷⁹ Aras, *Atatürk'ün Dış Politikası*, s.37.

büyük güç konumuna getireceği ve çevresindeki bütün milletlere karşı tehditkâr, tehlikeli kılacağı görüşündedir.⁸⁰

Atatürk'ün ölümü üzerine Ankara'ya bir SSCB heyeti gelmiştir. Bu heyette HHK Yardımcısı V. P. Potemkin, Karadeniz Kumandanı Amiral İ. S. Yumaşev ve Ankara Büyükelçisi A.V. Terentiyev bulunmaktaydı. Rus heyetindekiler Atatürk'ün naşının aynen Lenin'in naşı gibi muhafazası ile ilgili görüşlerini dile getirmişlerdi.⁸¹

1938 yılında iki ülke ilişkilerine dair kayda değer bir olay görülmemektedir. Dikkat çekici en önemli gelişme 8 Aralık 1937 tarihinde Ankara'da imzalanan Türk-Sovyet Antlaşmasının 21 Nisan 1938 tarihinde TBMM tarafından onaylanması olmuştur. Böylece Sovyet Ticaret Mümessilliği sadece İstanbul ve Kars şehirlerinde çalışabilme iznini almış oluyordu.⁸² Fakat bir yıl sonra bu Kars Konsolosluğu da feshedilmiştir.⁸³

II. Dünya Savaşı arifesinde Türkiye'yi kendi yanlarına çekmek isteyen devletler Türkiye'ye kredi akını başlatmıştır. 27 Mayıs'taki İngiliz-Türk Antlaşması'yla 10 milyon sterlin kredi sağlayan Türkiye'ye Almanya da 150 milyon marklık bir krediyi 10 yılda ödemek şartıyla teklif etmiştir. Sovyetlere göre bu krediler bir nevi siyasi işbirliği için verilmiş bir avans hükmündeydi.⁸⁴

1939 yılı hem Türk-Rus dostluğu, hem de Almanya ve İtalya için, sonun başlangıcını mühürleyen bir yıldır. Türkiye ile Rusya arasında karşılıklı bir yardımlaşma anlaşması yapılması yönünde son temas 15 Nisan 1939'da başlamış ve 15 Ekim günü hiçbir olumlu sonuca varmadan kesilmiştir.⁸⁵ Bu da tüm çırpınmalara rağmen gerçeğin örtbas edilemeyeceğini göstermiştir. Balkan Antlaşması'ndan sonra soğuk bir ortama giren Türk-Sovyet ilişkilerinin artık eski haline dönmeyeceğini ortaya koyuyordu.

⁸⁰ Muzaffer Özdağ, *Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği Üzerine*, Ankara: ASAM Yayınları, 2001, s.139.

⁸¹ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.125.

⁸² **BCA- 030.18.01/83.33.12.**

⁸³ **BCA- 030.18.01/86. 27.5.**

⁸⁴ Tacibayev, *Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)*, s.123.

⁸⁵ Gürün, *Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)*, s.174.

SONUÇ

Atatürk dönemi Türk-Sovyet ilişkilerini tetkik etmiş pek çok araştırmacı, bu döneme ilmi açıdan yaklaşmaktan ziyade belirli bir ideolojiye hizmet etme gayesiyle ele almıştır. Bundan dolayı bazı arşiv belgeleri kullanılmamış, kullanılsa bile belgelere rasyonel açıdan yaklaşılmamıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinden tam olarak bilimsel ve doğru bilgilenemeyen çevrelere olayların gerçek boyutunu belgelere de dayanarak objektif bir şekilde vermek bu araştırmanın hedefi olmuştur. Ayrıca, Türk araştırmacıların ulaşamadığı İngiliz Milli Arşivinden de yararlanmak suretiyle Türk-Sovyet ilişkilerindeki yeterince açık olamayan ve muğlak görünen taraflar aydınlatılmaya çalışılmıştır.

Tarih, Türkiye'nin bulunduğu coğrafi konum itibariyle Dünya çapında bir gücün çekirdeğini, merkez bölgesini oluşturmaya müsait mevki ve imkânlarla sahip olduğunu, Doğu Roma, Selçuklu ve Osmanlı örnekleriyle pek net olarak göstermektedir. Türk ve Rus milletleri tarih ve coğrafyanın yakından tanışmaya, geniş bir zaman diliminde sürekli ve yoğun ilişkilerde bulunmaya, yan yana, iç içe yaşamaya mecbur kıldığı, evrensel devlet geleneğine sahip, tarihin akışını, dünya düzenini etkilemiş iki büyük millettir.

Yüzyıllarca birbiriyle savaşmış olan Türk ve Rus milletleri, I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru şartların da zorlamasıyla bir işbirliği içerisine girmişlerdir. Rusya'da 25 Ekim (7-8 Kasım) 1917'de gerçekleşen ihtilal ile Bolşevikler tek taraflı olarak savaştan çekildiklerini bildirmişlerdir. Bu sebeple de savaştıkları devletlere mütareke çağrısı yapmışlardır. Bolşeviklerin "ilhaksız-tazminatsız barış" çağrıları Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına uymaktaydı. Dolayısıyla Bolşeviklerin mütareke çağrılarına olumlu cevap vermiş ve bu doğrultuda 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk Mütarekesi yapılmıştır. Mütarekenin akabindeki görüşmeler neticesinde 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Osmanlı Devleti doğuda, 1877-1878 sınırına ulaşmış oluyordu.

Brest-Litovsk Antlaşması gereğince Ruslar Doğu Anadolu ve Kafkasya Bölgelerinden geri çekilmiş, bu bölgelerde kontrolü Osmanlı ordusu tekrar ele almıştır. Ancak Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun 15 Eylül 1918'de

Bakü'ye girmesiyle Bolşevikler, Brest-Litovsk Antlaşması'nın ihlal edildiğini ve geçerliliğini yitirdiğini bildirmişlerdir. Henüz Türklerle Ruslar arasındaki bu konu açıklığa kavuşmamışken, I. Dünya Savaşı İttifak Devletlerinin mağlubiyetiyle son bulmuştur. 30 Ekim 1918'de İtilaf Devletleriyle Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Osmanlı Devleti'nin İran'ın kuzeybatısında kalan araziden çekilmesi öngörülmüştür. Bu durum Osmanlı Devleti, Bolşevikler ve İngiltere arasında bir rekabete neden olduysa da Osmanlı Birlikleri Mütareke gereğince Kafkasları boşaltmıştır.

İtilaf Devletlerinin Mondros Mütarekesi'ne dayanarak yer yer Anadolu'yu işgale başlamaları, emperyalizme karşı Mustafa Kemal Paşa öndeliğinde Milli Mücadele'nin başlamasına sebep olmuştur. Diğer taraftan İtilaf Devletlerinin Bolşevikleri devirmek amacıyla Beyaz Ordulara destek vermesi, Bolşeviklerin İtilaf devletlerine cephe almasına neden olmuştur. İngilizlerin Yunanistan'ı Batı Anadolu'ya yerleştirme gayretleri ise Bolşevikleri, emperyalistlere karşı Türk milliyetçileriyle işbirliği yapmaya sevk etmiştir. Bu doğrultuda Türk-Sovyet heyetleri karşılıklı ziyaretlere başlamış ve TBMM'nin açılmasıyla da ilişkiler düzenli hale gelmiştir. TBMM'nin açılmasıyla ilk Sovyet elçisi Budien Medivani Ankara'ya gelmiştir. TBMM Hükümeti İcra Vekilleri Heyeti'nin 8 Mayıs 1920 tarihli toplantısıyla Türkler Bekir Sami Bey başkanlığında bir heyeti Rusya'ya göndermişlerdir.

Dışişleri Bakanı Bekir Sami Bey heyeti Bolşeviklerle yaptığı müzakereler neticesinde istediği sonucu alamamışsa da, 8 Ağustos 1920'de yardım olarak 1.000.000 ruble altın hususunda mutabakata varılmıştır. Emperyalizme karşı birlikte hareket etme isteğini somutlaştırmak isteyen Sovyetler 1920 sonbaharında Semen Aralov'u Büyükelçi olarak Ankara'ya gönderdiler. Diğer taraftan Mustafa Kemal Paşa da yakın arkadaşı Ali Fuat Paşa'yı Moskova Büyükelçilisi olarak görevlendirdi. Karşılıklı olarak yapılan bu işbirliği ile yardımlaşma ve haberleşme imkanları daha da artırılmıştır. Türk-Sovyet ilişkilerinde Ermenistan, Batum Meselesi, Enver Paşa Meselesi gibi önemli sorunlar olmakla birlikte, her iki tarafın içinde bulunduğu şartların etkisiyle ortak hareket etmeye anlayışı sürdürülmüştür. Bu dönemde Türk-Sovyet ilişkilerinde yaşanan sorunların çözümlenmesinde Moskova Büyükelçisi Ali Fuat Paşa'nın gayretleri fevkalade etkili olmuştur.

Türk-Sovyet ilişkilerinin en önemli noktasını 16 Mart 1921’de imzalanan Moskova Antlaşması oluşturur. Bu antlaşmayla Türkiye Sevr gibi ağır bir dayatmadan kurtulurken, Sovyetler de izolasyondan kurtulmuş oluyordu. Böylece her iki taraf da yeni kurmuş oldukları rejimlerin meşruiyetini birbirlerine kabul ettirmişlerdir. Ayrıca Türk-Sovyet sınırı belirlenmiş ve Batum buhranı Rusların lehine çözümlenmiştir. Moskova Antlaşması’yla Sovyetlerin Türklere yaptıkları yardımlar sürekli hale gelmiş ve Türklerin Milli Mücadele hareketi canlanmıştır.

Sakarya Savaşı’nın Türklerin zaferiyle sonuçlanması Sovyetleri memnun etmekle birlikte, Türklerin Fransızlarla 20 Ekim 1921’de yaptığı Ankara Antlaşması Sovyetleri endişeye sevk etmiştir. Bolşevikler Türkiye’nin Batıya yaklaşma ihtimaline istinaden Ankara hükümetine yaptıkları yardımları bilinçli olarak aksatmaya başlamışlardır. Çeka’nın 5 Mayıs 1922’de Moskova’daki Türk Büyükelçiliği’ni basmasının nedeni yine Türklerin Batılılarla işbirliği yaptığı şüphelerinden kaynaklanmıştır. Buna mukabil Ankara’daki Sovyet Büyükelçisi Aralov’un binasının yakılması, Batılıların Türklerle Sovyetlerin arasını açmak istemelerinden ileri gelmiştir. Yaşanan problemlere rağmen Türkler ve Ruslar bir kez daha “Düşmanımın düşmanı dostumdur” prensibine göre ortak harekete devam etmişler ve neticede her ikisi de emperyalistleri ülkelerinden uzaklaştırmayı başarmışlardır.

Milli Mücadele’nin Türklerin zaferi ile neticelenmesi Sovyetleri memnun etmiştir. Sovyetler, Türk zaferini emperyalizme karşı bir başarı olarak görmüşler ve bunu komünizmin kazancı olarak algılamışlardır. Ayrıca Türk zaferinin resmi vesikası olan Lozan Antlaşması sürecinde Türklerle dayanışma içinde olmaları Sovyetlerin o dönemdeki Türkiye’ye olan olumlu bakışını yansıtmaktadır. Lozan’da görüşülen Boğazlar Meselesi bu bakış açısına bir istisna teşkil etmiştir. Buna 17 Şubat 1923’te yapılan İzmir İktisat Kongresi ve 29 Ekim 1923’te Cumhuriyetin İlan edilmesi de eklenmiştir. Bu süreçte Sovyetler Türkiye’nin Batı Bloğunda yer almak istediğini düşünerek Türklere mesafeli davranmaya başlamışlardı. Buna karşı Türkler Sovyet dostluğunun önemine vurgu yaparak her konuda Sovyetleri haberdar ettiklerini açıklamışlardır. Böylece geçici de olsa gerilen Türk-Sovyet ilişkilerinde normalleşme sürecine girilmiştir.

Türk Dış Politikasında Lozan Antlaşması'ndan kalan problemlerin başında Musul Meselesi gelmekteydi. İngilizlerin Türklere karşı takındığı sert tavırlar nedeniyle Türkiye bir kez daha Sovyetlerin desteğine ihtiyaç duymuştur. Diğer taraftan Sovyetler henüz uluslararası arenada saygın bir yer edinememişti. Bundan dolayı Türkiye ve SSCB kendilerini bir yalnızlık içinde hissetmekteydiler. Bu durum Türkiye ile Sovyetlerin 17 Aralık 1925'te bir "Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması" imzalamalarına zemin hazırlamıştır. Antlaşmanın Paris'te yapılmasının nedeni ise Batılı Devletlere Türk-Sovyet dostluğunun devam ettiği mesajını kendi merkezlerinin birinde vermektir.

16 Ekim 1925'te yapılan Lokarno Antlaşması'yla Dünya bir silahsızlanma dönemine girmiştir. Yıllarca süren savaşlardan sonra barışa doğru ilk somut adım atılmıştır. Fakat silahsızlanmanın planlayıcısı devletler (ABD, Fransa ve İngiltere) başta olmak üzere, alınan kararlara bağlı kalmadılar ve bunun sonucunda devletlerarası kutuplaşmalar oluştu. Yükselen bir güç olan Sovyetler de başını çektiği grubu oluşturma yoluna gitti. Bu kapsamda her açıdan gereksinim duyduğu sınır komşusu Türkiye'yi yanında görmek Sovyetler için çok önemliydi. Nitekim 12-14 Kasım 1926'da yapılan Odessa görüşmeleri, iki devleti birbirine yaklaştıran bir gelişme olmuştur. Odessa görüşmeleriyle, Batı'ya doğru kaymaya başlayan Türkiye'nin rotasında küçükte olsa bir değişim yaşanmıştır. Tevfik Rüştü ve Çiçerin burada Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmemesi kararını almışlardır.

Türk-Sovyet dayanışması 1929-1933 Dünya Ekonomik Krizinde de kendini göstermiştir. 1930'da Sovyet HHK Yardımcısı Karahan'ın Türkiye'yi ziyaret etmesi ilişkilerin daha da yakınlaşmasına ortam hazırlamıştır. Buna mukabil 1932'de İsmet Paşa başkanlığındaki kalabalık bir Türk heyetinin Moskova'yı ziyaret etmesi kültürel ve ekonomik olarak dayanışmayı artırmıştır. Sovyetler, Türkiye'ye 8 milyon dolar 20 yıl vadeli ve faizsiz kredi vererek Dünya Ekonomik Krizin Türkiye'ye olan etkilerinin azaltılmasına da yardımcı olmuştur. Bu yardım Türkiye'nin sanayileşmesine de katkı sağlamışlardır. Uşak Şeker Fabrikası, Sivas-Erzurum demiryolunun yapımı, Kayseri-Nazilli Mensucat Fabrikası gibi sanayi yatırımları Sovyet teknolojisi ve desteği ile gerçekleştirilmiştir. Sovyetler yardımları ülkelerinin gücünü göstermek, hem de Komünizmin Türkiye'de benimsenmesine olanak sağlayacak yatırımlar olarak görülüyordu. Türkiye ise Sovyet yardımlarını,

sanayileşme ve gelişmenin bir basamağı olarak algılıyordu. Bu dönemde Türkiye'nin teknolojik malzemeyi genelde Sovyetlerden transfer etmesinin en önemli sebebi ucuz ve ödeme imkanlarının cazip olmasıdır. Neticede Sovyetlerin Türkiye'ye yaptıkları yatırımlar Türkiye'nin kalkınmasına büyük imkân sağlamıştır.

1934 yılı Türk-Sovyet ilişkilerinin soğumaya başladığı bir yılı ifade etmektedir. 9 Şubat 1934'te imzalanan Balkan Antantı'na Türkiye'nin katılmasına Sovyetler şiddetle karşı çıkmıştır. Sovyetlerin başından beri karşı olduğu bir ittifaka Türkiye'nin katılması, Türk-Sovyet ilişkilerinin eskisi gibi olmayacağını göstermiştir. Balkan Antantı sürecinde Türkiye'de yaşananlar, Türklerin Sovyetlere bakış açısını yansıtması açısından önemlidir. Balkan müzakerelerinde Başbakan İsmet Paşa, Dışişleri Bakanı Tefik Rüştü Bey'e telgraf çekerek, Sovyet HHK Litvinov'u gücendirmemek için Balkan ittifakından vazgeçmesini bildirmiştir. Buna karşılık Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa duruma müdahale ederek; "Türkiye'nin bağımsız bir ülke olduğunu ve ittifaktan çekilmenin Türkiye'yi Batı karşısında mahcup düşüreceğini" vurgulamıştır. Ayrıca "bu pakta Avam Kamarası, Fransa Hükümeti ve Milletler Cemiyeti'nin büyük teveccüh gösterdiğini" belirterek, "Rusların tesiriyle bu Paktan çekilmenin çok kötü sonuçlar doğuracağını" bildirmiştir. Tefik Rüştü Bey hattı zatında Türk-Sovyet yakınlaşmasına öncelik vermesine rağmen, Mustafa Kemal'in bu ifadelerine istinaden tereddüt göstermeden Balkan Antantı'nı imzalamıştır. Mustafa Kemal Paşa'nın bu tutumu, Sovyetlere karşı eski teveccühü olmağını göstermektedir. Mustafa Kemal ayrıca yaklaşan İtalyan ve Alman tehdidinin Sovyet yakınlığından daha öncelikli bir konu olduğunu vurgulamıştır. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere çalışılan dönemin dış siyasetinde esas belirleyici kişinin bizzat Mustafa Kemal Paşa olduğu görülmektedir.

Balkan Antantı'ndan hemen sonra Mustafa Kemal ile Stalin Soçi'de buluşmayı kararlaştırmalarına rağmen, bu buluşma gerçekleşmemiştir. Herhangi bir dış ülke ziyareti yapmamış olan bu iki liderin buluşma planlarının niçin iptal edildiği henüz netlik kazanmamıştır. Bununla birlikte, Mustafa Kemal Paşa-Stalin buluşmasının gerçekleşmemesi, ikili ilişkilerin olumsuz yönde değişimini etkilemiştir. Kaçırılan bu fırsattan sonra siyasi olarak Türk-Sovyet ilişkilerinde eski yakınlaşma kalmamıştır. Türk-Sovyet ilişkileri bundan sonraki dönemlerde daha çok kültürel ve ekonomik alanlarda sürmüştür.

20 Temmuz 1936'da imzalanan Montrö Boğazlar Sözleşmesi, tarihi Türk-Rus ihtilafını bir kez daha gün yüzüne çıkarmıştır. Montrö müzakerelerinde Türkiye'nin İngiltere ile birlikte hareket etmesi, Sovyetlerin endişelerini bir kat daha artırmıştır. Montrö'de Rusların Lozan'daki görüşlerinin tam aksini savunmaları dikkat çekicidir. Lozan'da Boğazların kapalı kalmasını savunan Sovyetler, Boğazların kapalılığı ilkesinin Moskova Antlaşması'na uygun olduğunu savunmuşlardı. Ayrıca kendileriyle hemfikir olmayan Türk heyetini Moskova Antlaşması'na uymadıkları gerekçesiyle uyarılmışlardı. Montrö'de ise Boğazların açık tutulmasını isteyen Ruslar Moskova Antlaşması'nı kendileri ihlal etmiş oluyordular. Montrö Antlaşması'nın Türklerin isteklerini büyük oranda karşılaması ile Türk-İngiliz yakınlaşmasının rolü bir hayli olmuştur. Meseleyi uluslararası arenada barışçı yollarla çözmek isteyen Türkiye, 1933'ten itibaren İngiltere'yle ortak hareket etmeye başlamıştı. Boğazlar Sözleşmesi'nin sonuçları Rusları tedirgin etmiştir. Bu durum Türk-Sovyet ilişkilerindeki ikinci bir soğuk dalgaya neden olmuştur.

Akdeniz'in silahsızlandırılması konusunda 14 Eylül 1937'de imzalanan Nyon Antlaşması'nda Türkiye açık şekilde İngiltere'nin görüşlerine destek verirken, Sovyet tezlerine de karşı çıkmıştır. Bu ise Sovyetler tarafından Türkiye'nin emperyalistlerle ittifak yaptığı şeklinde yorumlanmıştır. Zaten bu antlaşmadan sonra yapılması düşünülen Türk-Sovyet İttifak Sözleşmesi de yapılamamıştır. Bunun sebebi de Sovyetlerin Türkiye'ye güvenmemesidir. Türkiye de bu antlaşmaya onay vererek Batıya, Sovyetlerden bağımsız hareket ettiği mesajını vermek istemiştir. Bu gelişmeler Türkiye ile Sovyetlerin arasını iyice açmıştır. Bundan sonra da Türk-Sovyet ilişkilerinde olumlu denilebilecek bir gelişme olmamıştır.

Sonuç olarak; İki dünya savaşı arasındaki bu dönemde Türk-Sovyet ilişkileri karşılıklı çıkarlar çerçevesinde gelişmiştir. Bu dönem tarihte Türk-Rus ilişkilerinin en yoğun olduğu dönemdir. Sovyetler kendi ideolojilerini benimseterek, emperyalizme karşı başlattıkları savaşın başarıya ulaşması noktasında Türkiye'den istifade etmeye çalışmışlardır. Türkiye ilk etapta işgalcileri kovmak için Sovyet yardımlarına başvurmuştur. Milli Mücadele'nin başarıya ulaşmasıyla birlikte statükoculuğu benimsemiştir. Türkiye'de cumhuriyetin ilan edilmesiyle birlikte Batıcılık politikası açığa çıkmıştır. Sovyet yardımlarına duyduğu ihtiyaç nedeniyle Türkiye batıcılık politikasını istediği seviyede yürütememiştir. Onun için iki Dünya

Savaşı arındaki bu dönemde Türkiye Sovyetlerle Batılılar arındaki hassas çizgide dengeli politikasını sürdürmüştür.

BİBLİYOGRAFYA

I) Arsiv Belgeleri

A) Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- BOA-HR.SYS-2878/33/136.
- BOA-İ.DAHİLİYE-129/49/12800.

B) Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

- BCA- 030.18.01.02/18.14.8
- BCA- 030.18.01.02/9.12.1.
- BCA- 030.18.01.02/14.61.4.
- BCA- 030.18.01.02/17.1.3.
- BCA- 030.18.01.02/23.62.15.
- BCA- 030.18.01.02/77.65.6.
- BCA- 030.18.01.02/79.84.2.
- BCA- 030.18.01.02/19.25.13.
- BCA- 030.18.01.02/30.53.19.
- BCA- 030.18.01/27.25.1.
- BCA- 030.18.01/51.10.3.
- BCA- 30.18.01.02/73.24.18.
- BCA- 030.18.01/01.028.29.18.
- BCA- 030.18.01/48.64.14.
- BCA- 030.18.01.02/68.75.6.
- BCA- 030.18.01.02/67.63.18.
- BCA- 030.18.01.02/69.89.7.
- BCA- 030.18.01/56.57.8.
- BCA- 030.18.01/53.23.20.
- BCA- 030.18.01.02/79.88.4.
- BCA- 030.18.01/83.33.12.
- BCA- 030.18.01/86.27.5.

C) İngiliz Milli Arsivi

- AIR- 5/267.
- CAB- 24/140.
- FO- 371/6473-242394.
- FO- 371/7857.
- FO- 371/6473–242394.
- FO- 424/269–240569.
- FO- 371/6472–242394.
- FO- 371/6474-242394.
- FO- 371/6474. 242394.
- FO- 371/6473-242394.
- FO- 371/7857.
- FO- 371/7887.
- FO- 286/813-241527.
- FO- 371/7898.
- FO- 371/14585. 240569.
- FO- 371/14576.

II) Basılmış Eserler

A) Hatıralar

- ADIVAR, Halide Edip, **Türk'ün Ateşle İmtihanı**, İstanbul:[y.y.],1979.
- ALTAY, Fahrettin Altay, **10 Yıl Savaş ve Sonrası**, Ankara: İnel Yayınları, 1970.
- APAK, Rahmi, **Yetmişlik Bir Subayın Hatıraları**, Ankara: TTK Yayınevi, 1988.
- ARALOV, Semen İvanoviç, **Bir Sovyet Diplomatın Türkiye Anıları**, Hasan Ali Ediz (çev.), 2.Baskı, Ankara: Birey ve Toplum Yayınları, 1985.
- _____, **Rus Büyükelçisi'nin Hatıralarında Atatürk ve Türkiye**, Erol Cihangir (haz), İstanbul: Kum Saati Yayınları, 2005.
- ARAS, Tevfik Rüştü, **Görüşlerim**, İstanbul: [y.y.], 1967, C.I.

- _____, **Atatürk'ün Dış Politikası**, 1. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- ARIKOĞLU, Damar, **Hatıralarım**, İstanbul: Tan Matbaası, 1961.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, **Nutuk**, C.2, İstanbul: Kemer Yayınları, 1999.
- _____, **Nutuk-Söylev**, Sami N. Özerdim(düz.), C.4, Ankara: TTK Yayınevi, 1993.
- _____, **Söylev**, Hıfzı Veldet Velidedeoğlu (haz.), 29.Basım, C.I-II, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996.
- ATAY, Falih Rıfkı, **Çankaya**, İstanbul: Doğan Kardeş Matbaası, 1969.
- BELEN, Fahri, **Türk Kurtuluş Savaşı**, Ankara: KB Yayınları, 1983.
- BOZKURT, Mahmut Esat, **Atatürk İhtilali**, İkinci Baskı, İstanbul: Kaynak Yayınları, 1967.
- CEBESOY, Ali Fuat, **Birüssebi-Gazze Meydan Muharebesi ve Yirminci Kolordu**, İstanbul: [y.y.], 1938.
- _____, **Milli Mücadele Hatıraları**, İstanbul: Vatan Neşriyat, 1953.
- _____, **Sınıf Arkadaşım Atatürk**, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, [t.y.].
- _____, **Moskova Hatıraları**, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1955.
- _____, **General Ali Fuat Cebesoy'un Siyasi Hatıraları**, I.Kısım, İstanbul: Vatan Neşriyatı, 1957.
- _____, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul: Doğan Kardeş Basımevi, 1960.
- CEMAL PAŞA, **Hatırat**, Metin Martı (haz.), 5.Baskı, İstanbul: Arma Yayınları, 1996.
- DENKER, Arif Cemil, **İttihatçı Şeflerin Gurbet Maceraları**, Yücel Demirel (haz.), İstanbul: Arma Yayınları, 1992.
- ERTÜRK, Hüsamettin, **İki Devrin Perde Arkası**, Semih Nafiz Tansu (haz.), İstanbul: Pınar Yayınevi, 1962.
- GENERAL NETCHEOLODON, **Rus İhtilali ve Yahudiler**, Vecdi Bürün (çev.), 2. Basım, İstanbul: Sebil Yayınevi, 1996.
- HALİL PAŞA, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Taylan Sorgun (haz.), 2. Baskı, İstanbul: Kemer Yayınları, 1997.
- İSTRATİ, Panait, **Sovyetler 1929**, Türkan Beygu Oguzertem (çev), Birinci Baskı, İstanbul: Pencere Yayınları, 1996.
- İNÖNÜ, İsmet, **Hatıralar**, Sabahattin Selek (haz.), I.Kitap, Ankara: Bilgi

- Yayınları, 1985.
- KAÇAZNUNİ, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir şey Yok (1923 Parti Konferansına Rapor)**, Arif Acaloğlu (çev), 2. Basım, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2005.
 - KANSU, Mazhar Müfit, **Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber**, C.II, 4.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1997.
 - KARABEKİR, Kazım, **Enver Paşa ve İttihad Terakki Erkânı**, İstanbul: Menteş Matbaası, 1967.
 - _____, **Ermeni Dosyası**, Faruk Özerengin (yay.haz.), 5. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2000.
 - _____, **İstiklal Harbimizde İttihat Terakki ve Enver Paşa**, Orhan Hülagü (haz.), C.I, 1. Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2001.
 - _____, **İstiklal Harbimiz**, Faruk Özerengin(haz.), C.4-5, 6.Baskı, İstanbul: Emre Yayınları, 2003.
 - LENİN, Viladimir İliç, **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**, Şerif Hulusi (çev.), İstanbul: Payel Yayıncılık, [t.y.].
 - _____, **Doğuda Ulusal Kurtuluş Hareketleri**, Tektaş Ağaoğlu (Türkçesi), Üçüncü Baskı, İstanbul: Belge Yayınları, 1995.
 - NUR, Rıza, **Hayat ve Hatıratım**, C.III, İstanbul: Altındağ Yayınları, 1967.
 - _____, **Moskova-Sakarya Hatıraları**, 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1993.
 - _____, **Topal Osman Olayı**, İstanbul: İşaret Yayınları, 1993.
 - _____, **Lozan Hatıraları**, 4. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1999.
 - ONAY, Ahmet Talat, **Milli Mücadele Yazıları**, Cemal Kurnaz-Şefika Kurnaz (hazl.), 2.Baskı, İstanbul: MEB Yayınevi, 2004.
 - ORBAY, Rauf, **Cehennem Değirmeni, Siyasi Hatıralarım**, C.2, İstanbul: Emre Yayınları, 1993.
 - ÖZALP, Kazım, **Milli Mücadele (1919-1922)**, C.I, Ankara: TTK Yayınevi, 1988.
 - RESULZADE, Mehmet Emin, **Rusya'da Siyasi Vaziyet**, İstanbul: Amedi Matbaası, 1926.
 - _____, **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin'le İhtilal Hatıraları**, Sebahattin Şimşir (haz.), İstanbul: Turan Kültür Vakfı, 1997.
 - RUSSELL, Bertrand, **The Practice and Theory of Bolshevism**, London:

Unwin Books, 1962.

- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemali, **Başımıza Gelenler (Yakın Bir Mazinin Hatıraları: Mondros'tan Mudanya'ya) 1918–1922**, İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1939.
- TALAT PAŞA, **Talat Paşa'nın Anıları**, Alpay Kabacalı (haz.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayını, 2000.
- TAYMAS, Abdullah Battal, **Rus İhtilâlinde Hatıralar**, İstanbul: Güven Basımevi, 1947.
- TENGİRŞEK, Yusuf Kemal, **Vatan Hizmetinde**, 2.Baskı, Ankara: KB Yayınları, 2001.
- TEZEL, Memduh, **Moskova'dan Geliyorum**, Ankara: Berkalp Kitabevi, 1950.
- ÜLKÜ, İrfan, **KGB Arşivlerinde Enver Paşa**, İstanbul: Kamer Yayınları, 1996.
- ÜNÜVAR, Veysel, **İstiklal Harbinde Bolşeviklerle Sekiz Ay 1920–1921**, İstanbul: Şirketi Mürettibiye Basımevi, 1948.

B) Kitaplar

- ADAMOFF, E.E., **Sovyet Devlet Arşivi Gizli Belgelerinde Anadolu'nun Taksimi Planı**, Hayri Mutluçağ (haz.), İstanbul: Belge Yayınları, 1972.
- AKŞİN, Abdülhat, **Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi**, Ankara: TTK Yayınevi, 1991.
- AKYOL, Taha, **Sovyet Rus Stratejisi ve Türkiye**, C.I, İstanbul: Ötüken Yayınları, 1976.
- _____, **Leninsiz Komünizm**, İstanbul: Hasret Yayınları, 1976.
- AKYÜZ, Yahya, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu**, Ankara: TTK Yayınevi, 1975.
- ALSAN, Cevdet, **Türk-Sovyet Halklarının Kardeşliği**, İstanbul: Sorun Yayınları, 1976.
- ALŞAR, Edip, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Ankara: Karacan Yayıncılık, 1981.
- ARMAOĞLU, Fahir, **Siyasi Tarih (1789–1960)**, Ankara: Sevinç Matbaası, 1964.
- _____, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Gen.14.Baskı, İstanbul: Alkım

- Yayınları, 1995.
- ARUÇ, İbrahim, **Kurtuluş Savaşı'nın Zorlu Yılları**, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1988.
 - ASLAN, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara: TTK Yayınevi, 1997.
 - _____, **TBMM Hükümeti Kuruluşu, Evreleri, Yetki ve Sorumluluğu (23 Nisan 1920–30 Ekim 1923)**, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2001.
 - _____, **Mustafa Kemal-M. Frunze Görüşmeleri, Türk-Sovyet İlişkilerinde Zirve**, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2002.
 - **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri**, C.IV, Ankara: ATAM Yayınları, 1991.
 - **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge: 1919–1923)**, C.I, Ankara: KB Yayınları, 1981.
 - **Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemine Ait 100 Belge: 1923–1938)**, Kazım Öztürk (haz.), 3. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1994.
 - AYBARS, Ergün, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, 7. Basım, İzmir: Ercan Kitabevi, 2000.
 - AYDEMİR, Şevket Süreyya, **Tek Adam Mustafa Kemal (1919–1922)**, C.2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1964.
 - AYVERDİ, Samiha, **Türk-Rus Münasebetleri ve Muharebeleri**, İstanbul: Turan Neşriyat, 1970.
 - BAYKARA, Tuncer, **Milli Mücadele (1918–1923)**, Ankara: KB Yayınları, 1985.
 - BAYUR, Yusuf Hikmet, **Türkiye Devletinin Dış Siyaseti**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995.
 - BERKTİN, Cezmi Tahir, **Erzurum'dan Lozan'a ve Mustafa Kemal Paşa**, Ankara: Türkiye Kemalist Yazarları Derneği Yayınları, [t.y.].
 - BIYIKLIOĞLU, Tevfik, **Atatürk Anadolu'da (1919–1921)**, Ankara: TTK Yayınları, 1959.
 - BOZDAĞ, İsmet, **Bir Çağın Perde Arkası; Atatürk-İnönü, İnönü-Bayar Çekişmeleri**, İstanbul: Kervan Yayınları, 1972.
 - BURÇAK, Rıfıkı Salim, **Moskova Görüşmeleri ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri**, Ankara: Gazi Üniv. Yayınları, 1983.
 - CLEWS, John C., **Nasıl Aldatıyorlar?**, Necip Durusoy (çev.), Ankara: Kardeş

- Matbaası, 1972.
- COŞAR, Sami, **Mustafa Kemal'in Muhafızı Osman Ağa**, Ankara: Garanti Matbaası, 1971.
 - ÇAPA, Mesut-ÇİÇEK, Rahmi, **Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi**, Trabzon: Serander Yayınları, 2001.
 - ÇOKER, Fahri, **Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve TBMM I.Dönem 1919–1923**, C.III, Ankara: TBMM Vakfı Yayınları, [t.y.].
 - DAVİES, Joseph E., **Mission to Moscow**, 6th Printing, New York: Pocket Books, 1943.
 - DAYI, Esin, **Elviye-i Selase'de (Kars Ardahan Batum), Milli Teşkilatlanma**, Erzurum: Kültür-eğitim Vakfı, 1997.
 - DEVLET, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1985.
 - DİLAN, Hasan Berke, **Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası (1923–1939)**, İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
 - DMYTRYSHYN, Basil – COX, Rfederick, **The Soviet Union and The Middle East 1917–1985**, Princeton: The Kington Press, 1987.
 - AVCIOĞLU, Doğan, **Milli Kurtuluş Tarihi 1838'den 1995'e**, C.4, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1994.
 - ERÖZ, Mehmet, **Atatürk Milliyetçilik Doğu Anadolu**, İstanbul: Türk Dünyasını Araştırma Vakfı, 1987.
 - TC Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, **Türk-Yunan İlişkileri ve Megalo İdea**, Ankara: Gnkur. Basımevi, 1985.
 - GİRGİN, Kemal, **Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemleri Hariciye Tarihimiz**, Ankara: TTK Yayınevi, 1994.
 - GOLOĞLU, Mahmut, **Üçüncü Meşrutiyet**, Ankara: Başnur Matbaası, 1970.
 - _____, **Cumhuriyete Doğru 1921–1922**, Ankara: Başnur Matbaası, 1971.
 - GÖKAY, Bülent, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye (1918–1923)**, Sermet Yalçın (Türkçesi), 2. Basım, İstanbul: Agora Kitaplığı, 2006.
 - GÖKTUNA, Ahmet Sabri, **Sosyalist Ülkelerde Fikir ve Sanatın Kaderi**, İstanbul: Tercüman Basımı, [t.y.].
 - GÖNLÜBOL, Mehmet-SAR, Cem, **Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919–1938)**, Ankara: ATAM Yayınları, 1997.
 - GRASSİ, Fabio L. **İtalya ve Türk Sorunu (1919–1923) Kamuoyu ve Dış**

- Politika**, Nevin Özkan-Durdu Kundakçı (çev.), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2000.
- GÜRÜN, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920–1953)**, Ankara: TTK Yayınevi, 1991.
 - HALAÇOĞLU, Yusuf, **XIV.-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı**, 4. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1998.
 - HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774–2000**, Petek Demir (çev.), İstanbul: Mozaik Yayınları, 2003.
 - HELMREICH, Paul C., **Sevr Entrikaları, Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi**, Şerif Erol (çev.), İstanbul: Sabah Kitapları, 1996.
 - İLERİ, Rasih Nuri, **Atatürk ve Komünizm**, 2. Baskı, İstanbul: Sarmal Yayınevi, 1994.
 - _____, **Atatürk ve Komünizm Kurtuluş Savaşı Stratejisi**, 5. Baskı, İstanbul: Scala Yayınevi, 1999.
 - İNAN, Afet, **Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi**, 4.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1998.
 - İNAN, Yüksel, **Türk Boğazlarının Siyasal ve Hukuksal Rejimi**, Ankara: Turhan Kitabevi, 1995.
 - **İsmet İnönü'nün Söylev ve Demeçleri I**, İstanbul: Türk Devrim Tarihi Ens. Yayınları, 1946.
 - JAESCHKE, Gotthard, **Türk Kurtuluş Savaşı Kronolojisi (30 Ekim 1918–11 Ekim 1922)**, C.I, Ankara: TTK Yayınevi, 1970.
 - KAFKAS, Mehmet, **Milli Mücadele'de Öncüler (2)**, İzmir: Nil Yayınları, 1991.
 - KANDEMİR, Feridun, **Atatürk'ün Kurduğu Komünist Partisi**, İstanbul: Sinan Matbaası, 1969.
 - KAŞIKÇI, Nihat-YILMAZ, Hasan, **Aras'tan Volga'ya Kafkaslar (Ülkeler-Şehirler-İz Bırakanlar)**, 2.Baskı, Ankara: TÜR KAR, 2000.
 - KAZANÇYAN, Rem, **Bolşevik-Kemalist –İttihatçı İlişkileri**, Arif Acaloğlu (çev.), İstanbul: Kaynak Yayınları, 2000.
 - KILIÇ, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerin Doğuşu**, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1998.
 - KIRIMER, Cafer Seydahmet, **Rus Tarihinin İnkılâba, Bolşevizme ve Cihan**

- İnkılâbına Sürüklenmesi**, İstanbul: Pulhan Matbaası, 1948.
- KİNROSS, Lord, **Atatürk Bir Milletın Yeniden Doğuşu**, Ayhan Tezel (çev.), 6.Baskı, İstanbul: Sander Yayıncılık, 1978.
 - KOCABAŞ, Süleyman, **Tarihte Türk-Rus Mücadelesi**, İstanbul: Vatan Yayınları, 1989.
 - KOCATÜRK, Utkan, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Kronolojisi 1918–1938**, 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1988.
 - KORKUT, Refik, **Komünizme Karşı Atatürk**, Ankara: Türkiye Fikir Ajansı Yayınları, 1966.
 - _____, **Son Üç Asırda Türkiye İle İlgili Rus Politikası**, Ankara: Türkiye Fikir Ajansı Yayınları, 1966.
 - KUMKALE, Tahir Tamer, **Tarihten Günümüze Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul: Harp Akademileri Basımevi, 1995.
 - KURAT, Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, 1966.
 - _____, **Türkiye ve Rusya**, Ankara: KB Yayınları, 1990.
 - _____, **Rusya Tarihi**, 3.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1993.
 - KUTAY, Cemal, **Türkiye İstiklal ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi**, 2.Baskı, C.18, İstanbul: Alioğlu Yayınevi, [t.y.].
 - KRAYBLİS, Nikerled, **Rusya’nın Şark Siyaseti**, Habil Âdem (çev.), Erzurum: Aktif Yayınevi, 2001.
 - LANGLOİS, Georges, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 1. Baskı, İstanbul: Nehir Yayıncılık, 2000.
 - MAMAŞ, Turgut Can, **Tarih Boyunca Türk-Rus Münasebetleri**, İstanbul: Vakit Matbaası, 1955.
 - MARTİNO, F. Perrone Di San, **Ön Asya Diktatörü Mustafa Kemal ve Zaferleri**, Enver Sedat Akaltın (haz.), İstanbul: Kamer Yayınları, 1998.
 - MELEK, Kemal, **Doğu Sorunu ve Milli Mücadele’nin Dış Politikası**, İstanbul: Boğaziçi Üniv. Yayınları, 1978.
 - MEMİŞ, Ekrem-KÖSTÜKLÜ, Nuri, **Yeni ve Yakınçağ’da Türk Dünyası**, 2.Baskı, Konya: Çizgi Kitabevi, 2000.
 - MERAM, Ali Kemal, **Türk-Rus İlişkileri Tarihi**, İstanbul: Kitaş Yayınları, 1969.

- MURSKIY, Volodimir, **Yeni Rusya'nın İç Yüzü**, İstanbul: İstanbul Matbaacılık, 1932.
- MÜDERRİSOĞLU, Alptekin, **Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları**, Ankara: ATAM Yayınları, 1990.
- OKÇU, Yahya, **Türk-Rus Mücadelesi Tarihi**, Ankara: Doğu Matbaası, 1953.
- ONAR, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, C.II, 2.Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1995.
- ORWELL, George, **Animal Farm**, New York: Harcourt Brace, 1945.
- ÖZÇELİK, Ayfer, **Ali Fuad Cebesoy (1882–10 Ocak 1968)**, Ankara: Akçağ Yayınları, 1993.
- ÖZDAĞ, Muzaffer, **Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği Üzerine**, Ankara: ASAM Yayınları, 2001.
- _____, **Türkiye ve Türk Dünyası Jeopolitiği**, Çetin Güney (der.), Ankara: Avrasya-Bir Vakfı Yayınları, 2003.
- ÖZTÜRK, Kazım, **Atatürk'ün TBMM Açık ve Gizli Oturumlarındaki Konuşmaları**, C.I, 2. Baskı, Ankara: KB Yayınları, 1990.
- PİAO, Lin, **Yaşasın Halk Savaşının Zaferi**, Gaybiköylü (çev.), 6. Baskı, Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yayınları, 1997.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih (1918–1994)**, 11.Baskı, Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- SARAY, Mehmet, **Rusya'nın Türk İllerinde Yayılması**, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1975.
- _____, **Atatürk'ün Sovyet Politikası**, İstanbul: Acar Yayınları, 1987.
- _____, **Türk-Rus Münasebetlerinin Bir Analizi**, İstanbul: MEB Yayınevi, 1998.
- _____, **Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1999.
- _____, **Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi, III. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler**, Ankara: ATAM Yayınları, 2000.
- SARIHAN, Zeki, **Kurtuluş Savaşı Günlüğü**, C.III, İkinci Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1995.
- SAYIGAN, Aclan, **Türkiye'de Sol Hareketler**, İstanbul: Otağ Yayınları, 1976.
- SELEK, Sabahattin, **Anadolu İhtilali**, 8.Baskı, C.2, İstanbul: Kastaş Yayınları,

- 1987.
- SONYEL, Salahi Ramadan, **Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri**, Ankara: TTK Yayınevi, 1995.
 - _____, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika**, C.I, 3.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi 1995.
 - SORGUN, Taylan, **İmparatorluktan Cumhuriyete (Fahrettin Altay Paşa Anlatıyor)**, 2. Baskı, İstanbul: Kamer Yayınları, 1998.
 - **Sovyet Gözüyle Türkiye-SSCB İlişkileri**, [y.y.], İstanbul: Yar Yayınlar,1976.
 - SOYAK, Hasan Rıza, **Atatürk'ten Hatıralar**, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1996, C.II.
 - SOYSAL, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları 1920–1945**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 2000.
 - ŞEMSUTDİNOV, A. M., **Mondros'tan Lozan'a Türkiye Ulusal Kurtuluş Savaşı Tarihi 1918–1923**, Ataol Behramoğlu (çev.), 2.Baskı, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 1999.
 - _____, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, A. Hasanoğlu (çev.), Ankara: Yenigün Haber Ajansı Yayınları, 2000.
 - ŞİMŞİR Bilal Niyazi, **Malta Sürgünleri**, İkinci Basım, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1985.
 - _____, **Atatürk İle Yazışmalar 1920–1923**, Ankara: KB Yayınları, 1992.
 - TANSEL, Selahattin, **Mondros'tan Mudanya'ya Kadar**, C. III, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1973.
 - TARAKÇIOĞLU, Mustafa Reşit, **Ruslarla Olan Komşuluklarımız**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1996.
 - **Tarihte Türk-Rus İlişkileri**, [y.y.], Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1975.
 - TEVETOĞLU, Fethi **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910–1960)**, Ankara: Ay-Yıldız Yayınları, 1967.
 - _____, **Milli Mücadele Yıllarındaki Kuruluşlar**, Ankara: TTK Yayınevi, 1988.
 - TUKİN, Cemal, **Boğazlar Meselesi**, Bülent Aksoy (yay.haz.), Birinci Baskı, İstanbul: Pan Yayıncılık, 1999.
 - TUNCAY, Mete, **Türkiye'de Sol Akımları-I (1908–1925)**, İstanbul: BDS Yayınları, 1991.

- _____, **Türkiye’de Sol Akımlar-II (1925–1936)**, İstanbul: BDS Yayınları, 1992.
- TÜRKMEN, Zekeriya, **Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918–1920)**, Ankara: TTK Yayınevi, 2001.
- **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi (23 Nisan 1920–29 Ekim 1923)**, C.4, I.Kısım, Ankara: Genelkurmay Basımevi, 1984.
- UÇAROL, Rifat, **Siyasi Tarih (1789–1999)**, Göz. Geç. ve Gen.5.Baskı, İstanbul: Filiz Kitabevi, 2000.
- ULAM, Adam B., **Stalin**, London: A Division of Penguin Books, 1974.
- URAL, Selçuk, **Batı Anadolu’da Yunan İşgali ve Sonrası**, Erzurum: Güneş Vakfı, 2005.
- ÜNAL, Tahsin, **Türk Siyasi Tarihi**, 6.Baskı, Ankara: Kamer Yayınları, 1998.
- VAKKASOĞLU, Vehbi, **Moskof Mücadelemiz**, Ankara: Cihan Yayıncılık, 1983.
- VILLALTA, Jorge Blanco, **Atatürk**, William Campbell (Translated from Spanish), 2. Baskı, Ankara: TTK Yayınları, 1991.
- WESTWOOD, F. N., **Endurance and Endeavour, Russian History 1812–1971**, J. M. Roberts (ed.), London: Oxford University Press, 1973.
- YAMAUCHİ, Masayuki, **Hoşnut Olmamış Adam-Enver Paşa Türkiye’den Türkistan’a**, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 1995.
- YAVİ, Ersal, **Batırılan Bir Ülke Nasıl Kurtarılır ?**, İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2001.
- YAVUZ, Ünsal, **İmparatorluktan Milli Devlete**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1999.
- YERASİMOS, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar (Balkanlar, Kafkasya ve Orta Doğu)**, Şirin Tekeli (çev.), 2.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.
- _____, **Kurtuluş Savaşı’nda Türk-Sovyet İlişkileri (1917–1923)**, 2.Baskı, İstanbul: Boyut Yayınları, 2000.
- YILDIRIM, Hüsametdin, **Rus-Türk-Ermeni Münasebetleri (1914–1918)**, Birinci Baskı, Ankara: Kök Yayınları, 1990.
- YILMAZ, İskender, **Gümrü Antlaşması**, Ankara: ATAM Yayınları, 2001.

C) Makaleler

- AKBIYIK, Yaşar, “Milli Mücadelede Doğu Cephesi”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel- Kemal Çiçek-Salim Koca (edl.), C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.151–156.
- AKŞİN, Sina, “Siyasal Tarih (1908–1923)”, **Türkiye Tarihi, Çağdaş Türkiye 1908- 1980**, Sina Akşin (yay.yön.), C.4, 7. Basım, İstanbul: Cem Yayınevi, 2002, ss.27–127.
- ALACAKAPTAN, Aydın Güngör, “Türk-Sovyet İlişkileri (1921–1945)”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara: TTK Yayınevi, 1999, ss. 282–295.
- ALİYEV, Hamit, “Atatürk ve Sovyet-Türkiye Dostluk İlişkileri”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss.1011–1019.
- _____, “70 Yılda Sovyet-Türkiye İlişkilerine Dair”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9–11 Eylül 1991 Ankara, C.II, Ankara: ATAM Yayınları, 1996, ss.1231–1238.
- ARMAĞAN, Mustafa, “Atatürk Lenin’e Yardım Etmişti!”, **Zaman (Turkuaz Eki)**, 25 Temmuz 2004.
- ARMAOĞLU, Fahir, “Ali Fuat Cebesoy ve Milli Mücadele’de Türk-Sovyet İlişkileri”, **Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli**, 10 Ocak 1994 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, ss.5–15.
- Aslan, Yavuz, “Moskova Antlaşması’ndan Sonra Türk-Sovyet İlişkilerinden Yaşanan Sorunlar ve Mustafa Kemal Paşa-M. Frunze Görüşmeleri”, **Atatürk Dergisi**, Günay Çağlar Özel Sayısı, C.3, Erzurum: Atatürk Üniv. AİİT Ens. Müd., Temmuz 2002, S.2, ss. 21–58.
- ATTAR, Aygün, “Atatürk’ün Kafkasya Politikası”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca (edl.), C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.256–262.
- BABACAN, Hasan, “Enver Paşa”, **Türkler**, Hasan Celal Güzel-Salim Koca-Kemal Çiçek (edl.), C.16, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.263–272.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Direnen Millet-Milli Mücadele: Ya İstiklâl Ya Ölüm!”, **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Durmuş Yalçın vd. (hazl.), C.I,3.Baskı, Ankara: ATAM Yayınları, 2004, s.161–366.

- BUDAK, Mustafa, “Mondros Mütarekesi’nden Sonra İngilizlerin Batum’u İşgali”, **Kafkas Araştırmaları**, İstanbul: Çetin Matbaası, 1997, S.III, ss.117–141.
- BURÇAK, Rıfıkı Salim, “Türk-Sovyet İlişkilerine Genel Bakış”, **Tarihi Gelişmeler İçinde Türkiye’nin Sorunları Sempozyumu (Dün-Bugün-Yarın)**, 2.Baskı, Ankara: TTK Yayınevi, 1995, ss.207–214.
- DARDAĞAN, Esra, “Lozan Antlaşmasına Ekli Açıklamalar”, **Yaşayan Lozan**, Çağrı Erhan (ed.), Ankara: KB Yayınları, 2003, ss.833–865.
- ENGİNSOY, Cemal, “Seçkin Asker Ali Fuat Cebesoy”, **Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli**, 10 Ocak 1994 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, ss.16–25.
- ERASLAN, Cezmi, “Türk Basımında Balkan Paktı’nın Değerlendirilmesi”, **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, 29–31 Mayıs 1995 İstanbul, İstanbul: İ.Ü. Ed. Fak. Basımevi, 1996, ss.63–69.
- ESMER, Ahmet Şükrü, “Türk Diplomasisi (1920–1955)”, **Yeni Türkiye**, Hasan Refik vd. (hazl.), İstanbul: Nebioğlu Yayınları, 1959, ss.3–53.
- GÖKDEMİR, Ahmet Ender, “Milli Mücadelede Evliye-i Selâse”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1978, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss. 933–942.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, “Atatürk ve Dış Politika”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, C.VIII, Ankara: ATAM Yayınları, Temmuz 1992, S.24, ss.439–442.
- GÖNLÜBOL, Mehmet-SAR, Cem, “1919–1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, **Olaylarla Türk Dış Politikası (1919–1995)**, Mehmet Gönübol(der.), 9.Baskı, Ankara: Siyasal Kitabevi, 1996, ss.10–65.
- KESKİN, Funda, “Sovyetlerde İç Savaş”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), 8.Baskı, C.I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss.155–157.
- _____, “NEP”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.160.
- KIRIYEV, Nikolai G., “SSCB Dışişleri Bakanlığı Tarafından Yayımlanan Sovyet Arşiv Belgelerinde Açıklanan Türkiye’de Devletçilik Politikası ve 1920–1930 Yıllarında Sovyet-Türk İlişkileri”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss. 643–649.

- KOÇ, İ. Ceyhan, “İzmir İktisat Kongresi’nin Türk Ekonomisinin Oluşumuna Etkileri”, **Atatürk Dergisi**, C.III, Erzurum: AİİT Ens. Müd. Yayınları, Mayıs 2000, S.1, ss.145–167.
- KONUKÇU, Enver, “Doğu Cephesi ve Doğu Sınırları ile İlgili Anlaşmalar”, **Milli Mücadele Tarihi –Makaleler-**, Berna Türkdoğan (haz.), Ankara: ATAM Yayınları, 2002, ss.333–386.
- LENİN, Viladimir İlyiç, “Komünist Enternasyonalin İkinci Kongresi’nin Başlıca Görevlerine İlişkin Tezler”, **İşçi Sınıfı Partisi Üzerine**, İstanbul: Sol Yayınları, 1993.
- _____, “Rusya’da Şimdiki Durum ve İşçi Hareketinin Taktiği”, **Partizan Savaşı**, 3. Baskı, İstanbul: Yar Yayınları, 1994, ss.181–183.
- ORAN, Baskın, “Kurtuluş Yılları 1919–1923”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss. 95–109.
- ÖNSAY, Rifat, “Milli Mücadelenin Mali Kaynakları ve Dış Yardımlar”, **Milli Mücadele Tarihi –Makaleler-**, Berna Türkdoğan (haz.), Ankara: ATAM Yayınları, 2002, ss.303–331.
- ÖZERSAY, Kudret, “Lozan Düzenlemeleri”, **Yaşayan Lozan**, Çağrı Erhan (ed.), Ankara: KB Yayınları, 2003, ss.109–833.
- _____, “Montreux Boğazlar Sözleşmesi”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss.370–384.
- ÖZKAYA, Yücel, “Mustafa Kemal Paşa Anadolu’da”, **Milli Mücadele Tarihi-Makaleler-**, Berna Türkdoğan (haz.), Ankara: ATAM Yayınları, 2002, ss.137–166.
- ÖZTOPRAK, İzzet, “Ali Fuat Cebesoy’un Siyasi Hayatı”, **Ali Fuat Cebesoy’u Anma Paneli**, 10 Ocak 1994 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1997, ss.26–42.
- Potskhveriya, Boris B., “Atatürk Zamanı Türkiye Dış Politikasına İlişkin Sovyet Arşiv Yayınları”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss. 993–1000.
- _____, “1921 Türkiye-Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması İmzalanmasının Nedenleri”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, 9–11 Eylül 1991 Ankara, C.II, Ankara: ATAM Yayınları, 1996, ss.1077–1082.
- _____, “1920 ve 1930’lu Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491–1992**, 12–14 Aralık 1992 Ankara, Ankara: TTK

Yayınevi 1999, ss.1021–1033.

- SARAY, Mehmet, “Atatürk’ün Sovyet Politikası”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss. 977–991.
- _____, “Türkiye-Gürcistan Dostluğu”, **Kafkas Araştırmaları**, İstanbul: Çetin Matbaası, 1997, S.III, ss.211–215.
- SEZER, Ayten, “Atatürk Döneminde Türkiye”, **Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi**, Temuçin Faik Ertan (ed.), Ankara: Siyasal Kitabevi, 1999, ss.163–213.
- Soysal, İsmail, “Atatürk Türkiyesi’nin Bağlıladığı Siyasal Antlaşmaların Nitelikleri ve Özellikleri”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss.307–315.
- Tellal, Erel, “Sovyetlerle İlişkiler”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, ss.155–177.
- _____, “Basmacı Hareketi”, **Türk Dış Politikası**, Baskın Oran (ed.), C.I, 8. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003, s.163.
- Temir, Ahmet, “Türklük ve Sovyet Rusya”, **Türk Dünyası El Kitabı**, Ankara: [y.y.], 1976, ss.1304–1316.
- URAL, Selçuk-ORAN ARSLAN, Nebahat, “Gizli Zabıt Cedidelerine Göre TBMM’nin Tanınma Çabaları: Londra Meselesine Katılma Meselesi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Dergisi**, Erzurum: Atatürk Üniv. Yayınları, 2002, S.19, ss.281–295.
- Yavuz, Ünsal, “Fransız Arşivleri Resmi Belgelerine Göre TBMM’nin Açılışının Dış Etkileri”, **I.Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss. 943–949.
- YILMAZ, Mustafa, “Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası 1919–1938”, **Genel Türk Tarihi**, Hasan Celal Güzel-Ali Birinci (ed.), C.8, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss.603–641.
- ZEİDNER, Robert F., “Allied and Turkish Intelligence Operations During The War of Independence”, **I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu (Açılış Konuşmaları-Bildiriler)**, 21–23 Eylül 1987 Ankara, Ankara: ATAM Yayınları, 1994, ss.673–685.

D) Gazeteler

- **Cumhuriyet**, 14 Temmuz 1925.
- **Cumhuriyet**, 19 Temmuz 1925.
- **Cumhuriyet**, 21 Ocak 1932.
- **Dünden Bugüne Tercüman**, 23 Ekim 2004.
- **İkdam**, 17 Ağustos 1918.
- **Tan**, 21 Temmuz 1936.
- **Zaman**, 25 Temmuz 2004.

III) Tezler

- ÇOBANOĞLU, A. Tuncay, “**Siyasi Olaylarla 1917–1945 Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1988.
- GÖKTEPE, Cihat, “**Birinci Dünya Harbinde Konya’dan Şehid Olanlar Üzerine Bir İnceleme**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1993.
- ORAN ARSLAN, Nebahat , “**I.Dünya Savaşı’nda Türkiye’deki Rus Savaş Esirleri ve Bunların İadeleri**”, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- ÖZDEMİR, Metin, “**Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtlarında Türk-Sovyet İlişkileri 1920–1933**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara: A.Ü. Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 1986.
- ŞEN, Cenk, “**Stalin Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri (1923–1953)**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Hatay: Mustafa kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- TACİBAYEV, Raşit, “**Sovyet Kaynaklarına Göre Türk-Sovyet Münasebetleri (1925–1945)**”, (Basılmamış Doktora Tezi), İstanbul: İ.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2002.
- URAL, Selçuk, “**Vilayat-ı Şarkîye’de Mondros Mütarekesi’nin Uygulanışı ve İtilaf Devletleri Tarafından Kontrolü**”, (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 2002.

- ZALYAEV, Ramil, “**The Soviet Attitude Towards Turkey 1923–1929**”, (In Partial Fulfilment of the Requirements for the Degree of Doctor of Philosophy in International Relations), Ankara: Bilkent University of the Institute of Economics and Social Sciences, 2002.

EKLER

EK:1

T U R K E Y.

ENVER PASHA AND THE TURKISH COMMUNIST PARTY.

ple. The two most important questions affecting the situation in Anatolia at the present time are first , the actual relationship of the Bolcheviks with the party of Enver Pasha, and secondly, how far the Turkish Communist Party may still be said to exist in Anatolia.

The position of Enver Pasha at the present moment is strikingly similar to that of Nuri Pasha in the Spring of 1920. For the sake of his own political aspirations Enver Pasha has followed the example of his brother, and has openly associated himself with the Communist party, and must therefore be regarded by the Bolsheviki as their most valuable link with the Turkish Communist Party in Anatolia. In point of fact, ^{for all} practical purposes, the Turkish Communist Party and the Enverist Party can be said to be synonymous terms. In the eyes of the Kemalist government, on the other hand, Enver Pasha is an enemy of his country. His presence in Anatolia is not tolerated, and the banishment of Khalil Pasha shows clearly that, to Mustafa Kemal, the presence in the country even of Enver Pasha's friends is equally intolerable.

The question now arises as to how far the Kemalists have been successful in stamping out the Communist or Enver party in Anatolia. According to an informant who has just returned from Angora, and who has been living some time in the country, the Enver Party is still very

Enver Paşa ile Bolşevikler arasındaki ilişkilere dair bir belge.
Kaynak: FO-371/6473-242394.

EK:2

SOVIET GOLD FOR ANGORA.

Information has been received from a Nationalist source, which has frequently proved reliable, to the effect that half a million Turkish pounds, believed to be a ^{subsidy} from the Soviet Government, reached Angora during the first fortnight of July, and that it was devoted to paying, in gold, the salaries of civilians and military officials, one piece of gold being equivalent to five Turkish bank notes.

Kaynak: FO-371/6473-242394.

EK:3

RUSSIA.

POLITICAL.

Decypher. Mr. Hodgson (Moscow)
August 17th. 1921.

D. 6.20.p.m. August 17th. 1921.

R. 1.00.p.m. August 19th. 1921.

No. 29.

Chicherin alluded today to Angora situation and said that he was accused of giving support to Kemalists as against Entente powers. This accusation he asserts to be entirely groundless.

On the contrary he is extremely anxious to promote an arrangement. Similar views are, he said, strongly held by Fuad Ali, representative here of Angora, styled ambassador. He suggested his services for bringing about meeting between Fuad Ali and me in order to give former an opportunity of expounding his idea for basis of settlement.

I told him that I was not authorised to discuss this matter but that I should enquire whether Your Lordship was disposed to instruct me to meet Fuad Ali in a perfectly informal way and hear any observations he may wish to make.

Kaynak: FO-371/6474-242394.

EK:4

BAŞBAKANLIK
KABİNETİ

-28-

BAŞBAKANLIK
KABİNETİ

قرادنامه

6428

ساورت قوتسید اولیوندا گره دسوار ساسیسی بیتت اییه وقتقا قیر قیاج نقطه قیلاوه قوناقوسون
تعاروفسک انام قوتسید اییه اولیوندا قوتسید اییه وقتقا قیر قیاج نقطه قیلاوه قوناقوسون
مک قوتسید انام قوتسید اییه اولیوندا قوتسید اییه وقتقا قیر قیاج نقطه قیلاوه قوناقوسون
دیزج بولون قوتسید اییه اولیوندا قوتسید اییه وقتقا قیر قیاج نقطه قیلاوه قوناقوسون

تسویس
تسویس

خارجیه وکیل
داخلیه وکیل
مدافعتلیه وکیل
عدلیه وکیل
باش وکیل
صحه و معاونت اجتماعیه وکیل
اقتصاد وکیل
نافعه وکیل
بیمار وکیل
مالیه وکیل
دور قوتسید اییه اولیوندا قوتسید اییه وقتقا قیر قیاج نقطه قیلاوه قوناقوسون

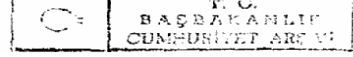
Türk-Sovyet Konsolosluk Mukavelesi için Diyarbakır Mebusu Zekai Bey'in görevlendirilmesi.

Kaynak: BCA-030.18.01.01-029.37.3.

EK:6

Türkiye Cumhuriyeti
BAŞVEKÂLET
Muameleât Müdürlüğü
Şube 8951
Sayı

Kararname

Derdesti müzakere Türk - Rus ticaret ve seyrisefain muahedenamesi-
nin ticarî rejimine müteallik esaslar hakkında İktisat Vekâletince
hazırlanan ve 963/ 23 numaralı tezkere ile tevdi olunan esbabı mucibe
ve müzakere talimatı İcra Vekilleri Heyetinin 12/3/930 tarihli içti -
maında görüşülerek talimatnamenin aynen kabulü tasvip olunmuştur .

12/3/930

REİSİCUMHUR

Gazi M. Kemali

Bş. V.

Y. Kemal

Ad. V.

M. Ş. Ak

M. M. V.

M. M. V.

Da. V.

Ş. K.

İktisat Vekili

Ha. V.

H. V.

Ma. V.

M. V.

Mi. V.

Mi. V.

Na. V.

Na. V.

İk. V.

İk. V.

S. İ. M. V.

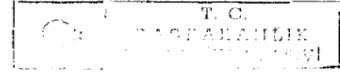
S. İ. M. V.

Kaynak: BCA-030.18.01.02-9.12.1.

EK:7

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayısı
2

3298

10 Eylül 1935 tarihinden itibaren müddeti üç ay daha uzatılan Türkiye - Sovyet hududunda zuhur edecek ufak hadise ve ihtilâfların tetkik ve ^{halki} usulleri hakkındaki 6 Ağustos 1928 tarihli mukavelenin yerine Sovyetlerle yeni bir mukavele müzakere ve akdi için Hariciye vekilliğine selâhiyet verilmesi, adı geçen vekilliğin 26/9/1935 tarih ve 20330/541 sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine İcra Vekilleri Heyetince 28/9/1935 de onanmıştır.

28/9/1935

REİS ICUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

Y. İsmail

Ad. V.

S. Sancar

M. M. V.

K. Galya

Da. V.

S. Kara

Ha. V. V.

S. Kara

Ma. V.

E. Çiğdem

Mf. V.

J. Arkan

Na. V.

A. Çelikkaya

İk. V.

C. Beyaz

S. İ. M. V.

D. P. Aydoğan

G. İ. V.

Rana Tarhan

Zr. V.

M. Kaya

Kaynak: BCA-030.18.01.02-58.75.9.

EK: 8

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

Kararname

Karar sayıs

2

5307

T. C.
BAŞBAKANLIĞI
CUMHURİYET ADAMI

29/6/936 tarih ve 2/4908 sayılı kararnameye ekdir.

Erzurum-Sivas Demiryolu inşaatında kullanılmak üzere Soviyet memleketinde satın alınması takarrür eden üç bin ton çimentonun, kontenjana bakmadan memleketeye sokulması; Nafia Vekillığının II/9/936 tarih ve 944I/II377 sayılı tezkeresile yapılan tekliri üzerine İcra Vekilleri Heyetince - I4/9/936 da onanmıştır.

I4/9/936

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

Y. Hını

Ad. V.

S. Savaş

M. M. V.

K. Özalp

Da. V. V.

S. Arıkan

Ha. V. V.

S. Savaş

Ma. V.

S. Savaş

Mi. V.

S. Arıkan

Na. V.

A. Çetinkaya

İk. V.

C. Başay

S. İ. M. V.

P. P. Haydary

G. İ. V.

Rana Karahan

Zr. V. V.

C. Başay

030 18 01 02 68 75 6

Kaynak: BCA-030.18.01.02-68.75.6.

EK:10

T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR MÜDÜRLÜĞÜ

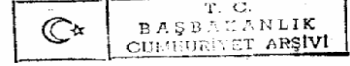
Karar sayı

2

4095

GİZLİĞİ 201061996 tarih ve
03371 sayılı Onayla KALDIRILDI

Kararname

I/6/937 tarih ve 2/6737 sayılı kararnameye ekdir:

Sovyetlerle devam etmekte olan ticaret müzakeratı bitiri-
linceye kadar 16 Mart 1931 tarihli Türk - Sovyet Ticaret ve Seyri -
sefain muahedesile 4 Haziran 1934 tarihli gizli ticaret anlaşmasının
1 Temmuz 937 tarihinden itibaren bir ay daha uzatılması ve bu husus-
ta nota teatisi için Hariciye Vekilliğine selâhiyet verilmesi; adı
geçen Vekillığın 13/7/937 tarih ve 15379/448 sayılı tezkeresile yapı-
lan teklifi üzerine icra Vekilleri Heyetince 14/7/937 tarihinde
onanmıştır.

14/7/937

REİSİCUMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

[Signature]

Ad. V.

[Signature]

M. M. V.

[Signature]

Da. V.V.

[Signature]

Ha. V. V.

[Signature]

Ma. V. V.

[Signature]

Mf. V.

[Signature]

Na. V.V.

[Signature]

İk. V.

[Signature]

S. İ. M. V. V.

[Signature]

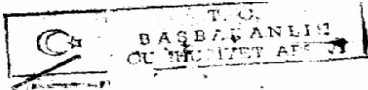
G. İ. V.

[Signature]

Zr. V.

[Signature]

Kaynak: BCA-030.18.01.02-77.65.6.

- 47 -

قرارداد

فاجیه و حالت جلیله سینه یاریندن ما .ه .لاوندولمیه نازک و عطف نومردلو تکره ده .

۱۷۲ لری اولمیه نازک با و ارفقیس و روسیستورالجه ویشیریم سفد قاری معاهد نامرنک

۸۰۷ بی ماده لری موخیه طرفه اهلینک عددون مرور و جورینه و بی طرف ارضیه که مرادون

سوق استفاده - دا اضا اولسان بی قطع معادله نامرنک بعهده ماده لرنیک تمدنی سویت سفایر

۱۸۲ لری اولمیه و ۱۷۱ لری اولمیه نازکی نومردلره طلبایمیه سید با ۱۷۱ بولمیه و ایا لری اولمیه

تاریخینه و سفح اولمیه و دیک طرفدن سویت سفاد عددده که قاجیلینک منی ایچون ازلیم

تلفی تلفیق بیتمیه جفته عددده سفاده مرور و جور و برما مسله لرنیک نومیه نزلره ایچا بده برسانده

قاجیلینک منی ایچون قمازی لازم کلمه تلایر عفته برانوف عقدی ریسه ایلمیه و اخلد و قمازی

ایله ارمان حریه عمور ایسی طرفدن ایسی قمازی موافقت اولونان برمه اظرفه قاریش زراعت و کمالین

آلسان جوابه ا عددون داخلده که سزا اولونوبک مرعلاردن جزئی استفاده منه سفای کوجسازدن

صدمه عددون داخله بوز بکدره جولو فرختمیه کلمی دولتا ایچون برما نسیل ایتمیه بی جولو ازلیم

عمازی اولمیه جفته معادله نامرنک بان اول ختمک در بیان اولونیمیه بده ربه و برحقک قاصده عقد

اولسان بیقری معادله نامرنک مرغه و منی بر نایم کلمه ایله ده سویت کمالینک ، کوجسازدنک جولو لری

رعایه ملک مرعلاری بولونیمیه سید ، دیک معادله کلمی مرعاه منیه دلیله و سفایر ایچمیه طرفه

بولمیه منیه مرغه و هولسن امان کوزان اولون منن طرفه نفعان و موجب اختلف اولون جفته

توضیح این مرعاه منیه کوجسازدنک ایچمیه کلمه مرغه نفعان ایچمیه برابر کوریمه خندولری ازلیم بده

اعکاس منی و بولتا معنی دیک معادله بده نزلره ایچا بده نفعان طرفه موافقه معادله عقدی

عفته برقرایمیه تلفیق اولونمیه .

EK:12

Atatürk ve M. Frunze

Kaynak: Aslan, **Mustafa Kemal- M. Frunze Görüşmeleri**, s.1.

EK:13

Mustafa Kemal Paşa Sovyet Büyükelçisi Aralov (solda) ile birlikte.
Kaynak: Kazancıyan, **Bolşevik- Kemalîst- İttihatçı İlişkileri**, s.1.

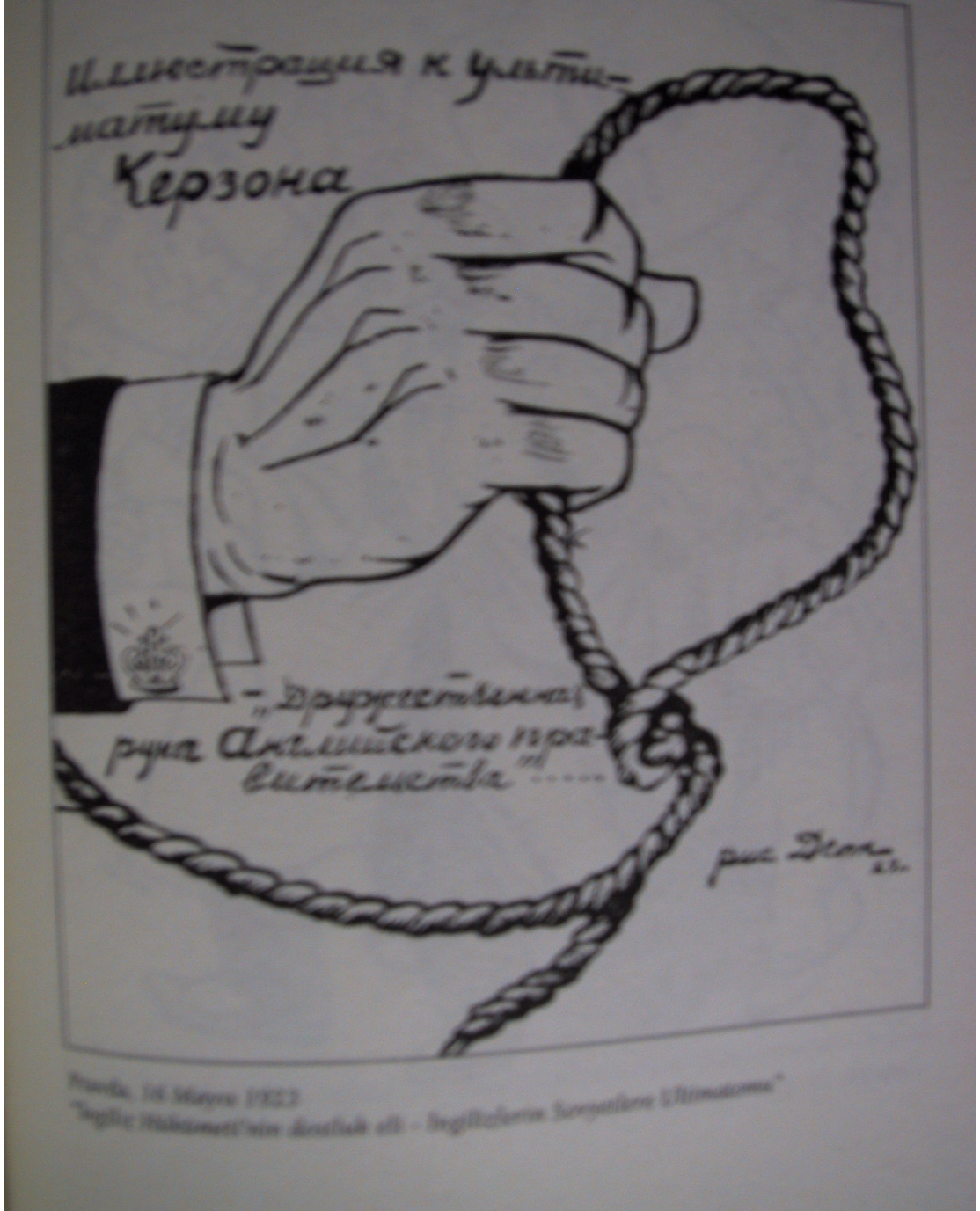
EK:14

Barış maskesi altında İtilaf güçleri.

Kaynak: Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye** s.235.

EK:15

İngiliz Hükümetinin dostluk elini temsil eden bir resim.

Kaynak: Gökay, **Emperyalizm ile Bolşevizm Arasında Türkiye**, s.245.

EK: 16

Ali Fuat Paşa Moskova Büyükelçiliği'nin son günlerinde Elçilik mensupları ile birlikte.

Kaynak: Özçelik, **Ali Fuad Cebesoy (1882- 10 Ocak 1968)**, s.394.

SSCB' den külçe altınları teslim almaya gelen Türk Heyeti, altınları getiren trenin önünde. Herhangi bir saldırıya karşı vagonlara Kızılhaç işareti konmuştu.
Kavnak: **Sovyet Gözüyle Türkiye- SSCB İlişkileri** s.26

EK: 18

Mustafa Kemal Paşa Türk Birliklerini denetlemek üzere Sovyet Büyükelçisi Aralov ve Sovyet Azerbaycan Büyükelçisi Abilov ile Afyon Çay'a giderken. 30 Mart 1922. Kaynak: Aslan, **Mustafa Kemal- M. Frunze Görüşmeleri**. s. 126.

EK:19

Mustafa Kemal Paşa Afyon Çay'da Aralov, Abilov ve Zvonaryev ile birlikte. 30 Mart 1922.

Kaynak: Aslan, **Mustafa Kemal- M. Frunze Görüşmeleri**. s.128.

EK: 20

Taksim Cumhuriyet Anıt'ında Mustafa Kemal Paşa, İsmet Paşa ve İsmet Paşa'nın arkasında Sovyet Rusya Büyükelçisi Aralov'un heykelleri.
Kaynak: Aslan, **Mustafa Kemal- M. Frunze Görüşmeleri**. s.139.

ÖZGEÇMİŞ

1981 Yılında Kahramanmaraş/Göksun-Karaömer Köyü'nde doğdu.

1993'te Karaömer Köyü İlkokulu'nu tamamladı.

1996'da ortaokul öğrenimini Kahramanmaraş'ta DPY olarak tamamladı.

1999 yılında Açıköğretim Lisesi'ni bitirdi.

2001 Yılında Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne başladı.

2005 Yılında aynı üniversiteden lisansını tamamladı.

2005–2006 Eğitim-öğretim döneminde Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı (Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı)'nda Yüksek Lisans eğitimine başladı.